

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

ЗАПОРОЖЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

321.01:323.1:327(4-6ЄС)

ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАДИЦІОНАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛІЗМ
ЯК ПОЛІТИЧНА ЗАГРОЗА ЛІБЕРАЛЬНІЙ ДЕМОКРАТІЇ В ЄС

052 «Політологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Запорожець О.О.

Науковий керівник:
Барановський Фелікс Володимирович
доктор політичних наук,
професор

Київ 2026

АНОТАЦІЯ

Запорожець О.О. Традиціоналізм та націоналізм як політична загроза ліберальній демократії в ЄС. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 політологія. – Державний торговельно-економічний університет, Київ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу впливу традиціоналістських тенденцій та націоналістичних політичних рухів на трансформацію демократичних цінностей у країнах Європейського Союзу. Сучасне політичне середовище неможливо уявити без впливових політичних лідерів та ідеологічних суб'єктів, здатних формувати громадську думку, мобілізувати громадян на підтримку певних політичних курсів та впливати на стратегічний розвиток європейської інтеграції. У кожній державі ЄС, в умовах політичних, соціокультурних та економічних викликів, виникає гостра необхідність у системному вивченні діяльності лідерів, здатних консолідувати електорат навколо ідей захисту національного суверенітету, культурної ідентичності та традиційних цінностей.

Сьогодні виборчі системи країн Європи переживають складний період трансформацій та глобальних криз, що актуалізує питання стійкості демократичних інститутів, верховенства права та політичного плюралізму. Політичні процеси перебувають під впливом глобальної економічної конкуренції, потужних міграційних потоків, змін у соціальній структурі та інформаційного середовища, які трансформують спосіб взаємодії громадян із державою та медійним простором. У цьому контексті традиціоналістські та націоналістичні рухи виступають як фактори, здатні підривати ліберальні демократичні цінності, посилювати соціальні конфлікти та спричиняти політичну поляризацію, що відображається на якості демократичного управління та ефективності політичних інститутів.

Зростання популярності націоналістичних і традиціоналістських політичних наративів впливає не лише на політичну риторику, але й на інституційну динаміку демократичних режимів. У політичному просторі формується тенденція до зміщення акценту з ліберальних принципів обмеженої влади та універсальних прав людини на ідеї мажоритарної демократії, національного пріоритету та культурної ідентичності.

Ці процеси створюють нові виклики для функціонування демократичних інститутів та актуалізують необхідність комплексного наукового аналізу механізмів взаємодії між політичними ідеологіями, суспільними настроями та інституційними трансформаціями у державах Європейського Союзу.

У цих умовах особливої актуальності набуває дослідження процесів трансформації політичного дискурсу та їхнього впливу на інституційний розвиток демократичних систем у країнах Європейського Союзу. Аналіз взаємодії між традиціоналістськими та націоналістичними ідеями, з одного боку, та ліберально-демократичними цінностями — з іншого, дозволяє виявити механізми поступової ерозії ліберальної складової демократії. Це зумовлює потребу у системному дослідженні факторів, що визначають вплив правопопулістських і націоналістичних рухів на політичні процеси та демократичні інститути ЄС.

Метою дисертаційного дослідження є поглиблення теоретичних основ та розроблення науково-методологічних підходів і практичних рекомендацій щодо мінімізації впливу традиціоналістських та націоналістичних рухів на стабільність демократичних цінностей у країнах ЄС, а також формування ефективних стратегій протидії радикалізації політичного дискурсу та посилення демократичної стійкості держав-членів.

Об'єкт дослідження – є розвиток тенденцій традиціоналізму та націоналістичних політичних рухів у сучасному ЄС.

Предмет дослідження – є традиціоналістські тенденції і націоналістичні політичні рухи як загроза ліберальним цінностям та демократичному устрою в ЄС.

Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. У вступі обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет, зазначено методи збору та аналізу даних, а також описано апробацію та практичне застосування отриманих результатів у контексті сучасних політичних процесів ЄС.

У першому розділі «Теоретико-методологічні аспекти дослідження впливу націоналістичних політичних рухів на ліберальні цінності в ЄС» на основі систематизації наукових джерел та огляду сучасних політологічних досліджень

розкрито сутність цих ідеологій як гнучких політичних конструкцій, здатних адаптуватися до глобальних і регіональних змін. Встановлено, що традиціоналізм у сучасному європейському просторі функціонує як інструмент збереження культурної автономії держав та механізм реагування на виклики наднаціонального регулювання. Автором запропоновано визначення традиціоналістських тенденцій як сукупності ідеологічних стратегій, які базуються на пріоритеті колективної ідентичності, історично сформованих культурних норм та національного суверенітету над універсалістськими ліберальними цінностями.

Обґрунтовано, що сучасний націоналізм є реакцією на поступове розмивання суверенних прав держав, що призводить до переосмислення демократії у етнокультурному та морально-нормативному вимірах. Це формує структурне напруження з такими цінностями ЄС, як політичний плюралізм, верховенство права, захист прав меншин та інтеграційна солідарність. Розкрито особливості створення політичного образу «захисника традицій», де поєднуються особисті якості лідера, риторичні навички та медійна стратегія захисту «волі нації» від ідеологічного тиску наднаціональних інституцій та транснаціональних правових норм.

Другий розділ «Антагонізм традиційних та націоналістичних цінностей ідеям європейської інтеграції» присвячено глибокому аналізу політичних кампаній у країнах ЄС, що демонструють зростання антиєвропейських настроїв на тлі глобалізаційних процесів, міграційних криз, соціально-економічних нерівностей та мультикультурної політики. На прикладі Польщі, Франції, Угорщини та Італії показано, що страх втрати національної ідентичності та культурного суверенітету стимулює активізацію правопопулістських партій та їхніх лідерів. Проаналізовано роль конфліктів навколо судової реформи, міграційних квот, освітніх стандартів та релігійних свобод як каталізаторів внутрішньої мобілізації ультраправих сил.

Особливу увагу приділено застосуванню концепції «порядку визнання» Акселя Хоннета для оцінки електорального успіху націоналістичних рухів, доведено перехід від універсальної правової автономії особистості до ексклюзивної колективної ідентичності, що формує нову політичну практику у країнах ЄС.

Третій розділ «Проблема співіснування ідей традиціоналізму і націоналізму та європейських цінностей в одному політичному полі» окреслює пріоритети у формуванні політики ЄС щодо протидії ультраправим рухам. На прикладах Франції («Національне об'єднання»), Польщі («Право і Справедливість»), Угорщини (Фідес), Італії («Брати Італії»), Австрії (FPÖ) та Нідерландів (PVV) досліджено стратегії мобілізації електорату, використання медійних комунікацій, цифрових технологій, риторичної апеляції до страхів та загрози національній ідентичності.

У роботі запропоновано авторську модель «Триади спротиву» (тривалість, інклюзивність, єдність еліт), що визначає умови ефективної протидії радикалізації та відновлення ліберально-демократичного курсу. Запропоновано комплекс рекомендацій щодо зміцнення демократичної стійкості: прозорість дій Єврокомісії, бюджетна умовність (Rule of Law Conditionality), освітні програми, розвиток демократичної культури, координація дій між демократичними елітами та громадянським суспільством, контроль цифрового інформаційного простору та підвищення медіаграмотності населення.

Наукова новизна дослідження: Системний аналіз ідеологічного напруження в ЄС як зіткнення універсалістського правового порядку та конструкцій нео-традиціоналізму. Застосування концепції «порядку визнання» для оцінки електорального успіху націоналістичних рухів. Удосконалення порівняльної методіки дослідження через синхронний аналіз партійних програм, парламентських голосувань, публічних виступів політичних лідерів та реакцій ЄС на зміни в законодавстві, що дозволяє прослідкувати зв'язки між ідеологічними наративами націоналістичних сил та реальними політичними рішеннями. Дослідження принципів взаємозв'язку між ідеологічною трансформацією політичного дискурсу та інституційними змінами в державах Європейського Союзу. Що дає пересвідчитися в тому, що інституційна трансформація є результатом послідовної ідеологічної підготовки. Авторська модель «Триади спротиву» для подолання популістського впливу та зміцнення демократії. Комплексні рекомендації щодо реформування міграційної та соціальної політики ЄС з метою зменшення підґрунтя для радикалізації електорату та транснаціональної ультраправої мобілізації.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки стратегій захисту демократичних інститутів, верховенства права, прав меншин, свободи слова та протидії ультраправим рухам у країнах ЄС, а також для підвищення ефективності медійного просвітництва та демократичної освіти населення.

Ключові слова: традиціоналізм, націоналізм, ліберальна демократія, Європейський Союз, популізм, ліберальні цінності, тиск громадської думки, громадянське суспільство, праворадикальні партії, ультраправі партії, автократія, політичні партії, авторитаризація, антиглобалізм, євроскептицизм

SUMMARY

Zaporozhets, O.O. Traditionalism and Nationalism as a Political Threat to Liberal Democracy in the EU. Qualification scientific manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Political Science (specialty 052) – State University of Trade and Economics, Kyiv, 2026.

The dissertation research is devoted to a comprehensive analysis of the influence of traditionalist tendencies and nationalist political movements on the transformation of democratic values in the countries of the European Union. The contemporary political environment cannot be imagined without influential political leaders and ideological actors capable of shaping public opinion, mobilizing citizens to support certain political agendas, and influencing the strategic development of European integration. In each EU member state, under conditions of political, socio-cultural, and economic challenges, there arises an urgent need for a systematic study of leaders capable of consolidating the electorate around the ideas of protecting national sovereignty, cultural identity, and traditional values.

Today, the electoral systems of European countries are undergoing a complex period of transformation and global crises, which actualizes the issue of the resilience of democratic institutions, the rule of law, and political pluralism. Political processes are influenced by global economic competition, powerful migration flows, changes in social structure, and the information environment, which transform the ways citizens interact with the state and the media sphere. In this context, traditionalist and nationalist movements act as factors capable of undermining liberal democratic values, intensifying social conflicts, and causing political polarization, which affects the quality of democratic governance and the effectiveness of political institutions.

The growing popularity of nationalist and traditionalist political narratives influences not only political rhetoric but also the institutional dynamics of democratic regimes. In the political sphere, a tendency is emerging to shift the focus from liberal principles of limited government and universal human rights to ideas of majoritarian democracy, national priority, and cultural identity. These processes create new challenges for the functioning of democratic institutions and highlight the need for a comprehensive

scientific analysis of the mechanisms of interaction between political ideologies, public sentiments, and institutional transformations in the states of the European Union.

Under these conditions, the study of the processes of transformation of political discourse and their influence on the institutional development of democratic systems in the countries of the European Union becomes particularly relevant. The analysis of the interaction between traditionalist and nationalist ideas on the one hand and liberal-democratic values on the other makes it possible to identify the mechanisms of the gradual erosion of the liberal component of democracy. This determines the need for a systematic study of the factors that shape the influence of right-wing populist and nationalist movements on political processes and democratic institutions in the EU.

The aim of the dissertation research is to deepen the theoretical foundations and develop scientific and methodological approaches as well as practical recommendations aimed at minimizing the influence of traditionalist and nationalist movements on the stability of democratic values in EU countries, as well as forming effective strategies for counteracting the radicalization of political discourse and strengthening the democratic resilience of member states.

The object of the research is the development of traditionalist tendencies and nationalist political movements in the contemporary European Union. The subject of the research is traditionalist tendencies and nationalist political movements as a threat to liberal values and the democratic order in the EU.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions, and a list of references. The introduction substantiates the relevance of the topic, formulates the aim and objectives of the research, defines the object and subject, specifies the methods of data collection and analysis, and describes the testing and practical application of the obtained results in the context of contemporary political processes in the EU.

The first chapter, “Theoretical and methodological aspects of studying the influence of nationalist political movements on liberal values in the EU,” reveals the essence of these ideologies as flexible political constructs capable of adapting to global and regional changes. It is established that traditionalism in the contemporary European space functions as an instrument for preserving the cultural autonomy of states and as a mechanism for

responding to the challenges of supranational regulation. The author proposes a definition of traditionalist tendencies as a set of ideological strategies based on the priority of collective identity, historically formed cultural norms, and national sovereignty over universalist liberal values.

It is substantiated that contemporary nationalism represents a reaction to the gradual erosion of the sovereign rights of states, which leads to a reconsideration of democracy in ethno-cultural and moral-normative dimensions. This creates structural tension with such EU values as political pluralism, the rule of law, the protection of minority rights, and integrative solidarity. The study also reveals the peculiarities of constructing the political image of a “defender of traditions,” combining personal leadership qualities, rhetorical skills, and media strategies aimed at protecting the “will of the nation” from ideological pressure from supranational institutions and transnational legal norms.

The second chapter, “The antagonism of traditional and nationalist values toward the ideas of European integration,” is devoted to an in-depth analysis of political campaigns in EU countries that demonstrate the growth of anti-European sentiments against the background of globalization processes, migration crises, socio-economic inequalities, and multicultural policies. Using the examples of Poland, France, Hungary, and Italy, it is shown that the fear of losing national identity and cultural sovereignty stimulates the activation of right-wing populist parties and their leaders. The role of conflicts surrounding judicial reform, migration quotas, educational standards, and religious freedoms as catalysts for the internal mobilization of far-right forces is analyzed.

Particular attention is paid to the application of Axel Honneth’s concept of the “order of recognition” to assess the electoral success of nationalist movements. The transition from the universal legal autonomy of the individual to an exclusive collective identity is demonstrated, forming a new political practice in EU countries.

The third chapter, “The problem of coexistence of the ideas of traditionalism and nationalism with European values within a single political space,” outlines priorities in shaping EU policy aimed at counteracting far-right movements. Using the examples of France (National Rally), Poland (Law and Justice), Hungary (Fidesz), Italy (Brothers of Italy), Austria (FPÖ), and the Netherlands (PVV), the strategies of electorate mobilization,

the use of media communication, digital technologies, and rhetorical appeals to fears and threats to national identity are examined.

The study proposes the author's model of the "Triad of Resistance" (duration, inclusiveness, and elite unity), which defines the conditions for effective counteraction to radicalization and the restoration of the liberal-democratic course. A set of recommendations is proposed to strengthen democratic resilience: transparency of the European Commission's actions, budgetary conditionality (Rule of Law Conditionality), educational programs, the development of democratic culture, coordination between democratic elites and civil society, control of the digital information space, and increasing media literacy among the population.

Scientific novelty of the research lies in the systematic analysis of ideological tension in the EU as a confrontation between the universalist legal order and the constructs of neo-traditionalism. The study applies the concept of the "order of recognition" to assess the electoral success of nationalist movements. The comparative research methodology is improved through the synchronous analysis of party programs, parliamentary voting, public speeches of political leaders, and EU reactions to legislative changes, which makes it possible to trace the links between ideological narratives of nationalist forces and real political decisions. The research also examines the relationship between the ideological transformation of political discourse and institutional changes in EU states, demonstrating that institutional transformation is the result of consistent ideological preparation. The author's model of the "Triad of Resistance" is proposed to overcome populist influence and strengthen democracy. Comprehensive recommendations are developed for reforming EU migration and social policy in order to reduce the conditions for electorate radicalization and transnational far-right mobilization.

The results of the research can be used to develop strategies for protecting democratic institutions, the rule of law, minority rights, freedom of speech, and counteracting far-right movements in EU countries, as well as to increase the effectiveness of media education and democratic civic education.

Keywords: traditionalism, nationalism, liberal democracy, European Union, populism, liberal values, Public opinion pressure, civil society, far-right, ultranationalist, autocracy, political parties, authoritarianism, anti-globalism, euroscepticism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Запорожець, О. О. (2023). Вплив правого популізму на гуманітарну політику в країнах ЄС. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін*, 34, 80–86.
2. Запорожець, О. О. (2024). Антидемократичні тенденції у риторичі правих популістських партій ЄС. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 4(63), 232–243.
3. Запорожець, О. О. (2025). Правий популізм та наслідки його впливу на процес європейської інтеграції. *Національні інтереси України*, 10(15), 1274–1285.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Запорожець, О. О. (2022). Сутність ліберально-демократичних цінностей ЄС. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатопольярного світу: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 24 листопада 2022 р.) (с. 275–279). Київ.
2. Запорожець, О. О. (2023). Проблема національного суверенітету в ЄС як одна з причин появи євроскептицизму. *Соціокультурні засади економіки і політики: взаємозв'язки, тренди, суперечності: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 16 листопада 2023 р.) (с. 51–54). Київ.
3. Запорожець, О. О. (2024). Вплив правих популістів на демократичні процеси в центральноєвропейських країнах. *Політичні трансформації сучасного суспільства: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Полтава, 22 лютого 2024 р.) (с. 233–235). Полтава.
4. Запорожець, О. О. (2024). Демократія під тиском: аналіз антидемократичного руху у сучасній політиці Європи. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодні, майбутнє: тези доп. Міжнарод. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 11 квітня 2024 р.) (с. 85–89). Київ.
5. Запорожець, О. О. (2024). Політичний вплив Росії через європейські ультраправі партії. *Україна в умовах російської агресії: уроки сьогодні та прогнози*

майбутнього: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (XXXVIII Харківські політологічні читання, м. Харків, 27 грудня 2024 р.) (с. 6–9). Аналітичний центр сучасної гуманітаристики; Харківська асоціація політологів.

6. Запорожець, О. О. (2025). Економічні та соціальні передумови зростання правого популізму в Європі. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17 квітня 2025 року)* (с. 322–325). Київ: Державний торговельно-економічний університет.

Зміст

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ НА ЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ В ЄС	26
1.1 Концептуальні засади аналізу ідей традиціоналізму та націоналізму у державих ЄС	26
1.2 Ліберальні та демократичні цінності як фундаментальна основа політичної ідеології Європейського Союзу	48
1.3 Проблема ідентичності та національного суверенітету як основа активізації антиєвропейських політичних сил усередині ЄС	58
РОЗДІЛ 2	71
АНТАГОНІЗМ ТРАДИЦІЙНИХ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ІДЕЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ	71
2.1 Антидемократична сутність ідей традиціоналізму і націоналізму в сучасному політичному спектрі ЄС	71
2.2 Вплив традиціоналізму і націоналізму на свободу слова в ЄС	87
РОЗДІЛ 3	105
ПРОБЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ ІДЕЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ І НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В ОДНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ	105
3.1 Популізм як головний експлуататор і політичний наратив націоналістичних та традиційних ідей	105
3.2 Моральна дилема протиставлення цінностей плюралізму і традиціоналізму в країнах ЄС	129

3.3 Особливості та шляхи мінімізації впливу націоналістичних партій на загальноєвропейську політику	145
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Одними з основних засад, на яких базується Європейський союз, стали засади лібералізму та демократії. Завдяки цим цінностям, ЄС являє собою найбільш успішне економічне об'єднання країн за всю історію людства, до якого входять найпрогресивніші та найбагатші країни, не лише регіону, а й в цілому нашої планети. Саме країни, що входять до ЄС проводять успішну соціальну політику та задають тенденції розвитку світової моралі та культури. Проте, з іншого боку, останнім часом серед членів союзу відбувається посиленням традиціоналістських тенденцій та зростання популярності націоналістичних політичних рухів, що негативно відзначається як на євроінтеграційних процесах загалом, так і на стані ліберальних та демократичних цінностей.

Подібного роду тенденції відзначаються негативно на розвитку ЄС: так через спекуляцію на ідеях націоналізму в Британії відбувся референдум про вихід зі складу Союзу. Нерідко загравання з ідеями націоналізму приводять до утискання прав деяких категорій населення; так, наприклад, в Польщі впровадили новий закон про аборти, який фактично відбирає в жінок право на аборт. Одним з еталонних прикладів деструктивного впливу засилля традиціоналістичних та націоналістичних ідей в державній політиці є приклад Угорщини та її керівної партії – Фідес. Так законодавство в країні суттєво обмежує права людей з нетрадиційною орієнтацією. За що, власне, уряд країни неодноразово засуджувався лідарами Європейського союзу.

З іншого боку, традиціоналізм культивується не лише політичними партіями а й національними меншинами, що проживають на території країн західної Європи. Так до прикладу в 2015 році після карикатур, на яких зобразили пророка Магомета, зображених у французькій газеті Шарлі Ебдо відбувся теракт в редакції щотижневика. А в Данії подібний скандал, що відбувся в 2005 році, за словами тодішнього прем'єр-міністра, викликав найбільшу політичну кризу з часів Другої світової війни. Тоді мусульманська громада подала позив до суду на автора карикатур, проте, суддя відхилив його з огляду на принципи свободи слова.

Проблематика впливу традиціоналістських та націоналістичних ідей на ліберальну демократію в країнах Європейського Союзу є широко представленою у працях зарубіжних дослідників, зокрема в межах політичної теорії, порівняльної політології, європейських студій та досліджень популізму.

Значний внесок у теоретичне осмислення взаємодії демократії, лібералізму та націоналізму зробили класики політичної думки — Дж. Роулз, І. Берлін, Ю. Габермас, К. Поппер, які розглядали ліберальну демократію як політичний лад, заснований на принципах плюралізму, прав людини та відкритого суспільства. Особливе місце займають дослідження Я.-В. Мюллера, який у своїх працях аналізує популізм як форму антидемократичного політичного мислення, що апелює до «єдиної справжньої нації» та підриває інститути ліберальної демократії.

Подібну проблематику розвивають К. Мудде та К. Ровіра Кальтвассер, які трактують правий популізм і націоналізм як системну загрозу демократичному конституціоналізму в ЄС. Питання ідентичності, суверенітету та євроскептицизму детально досліджуються у працях Р. Брубейкера, Е. Геллнера, Б. Андерсона, які аналізують націоналізм як модерний політичний конструкт, що може вступати в конфлікт із наднаціональними інтеграційними проектами. У контексті Європейського Союзу ці ідеї розвивають С. Хоффман, Ф. Шміттер, Е. Хобсбаум, які вказують на структурну напругу між європейською інтеграцією та національним суверенітетом. Проблему демократичного відступу (*democratic backsliding*) у країнах Центральної та Східної Європи ґрунтовно досліджують Я. Кубік, М. Бойтлер, Д. Келемен, Ш. Левицький і Д. Зіблат, акцентуючи увагу на прикладах Угорщини та Польщі як кейсах інституційної ерозії ліберальної демократії під впливом націонал-консервативних сил. Значна частина сучасних досліджень також зосереджується на впливі традиціоналізму та релігійного консерватизму на свободу слова, права меншин і гендерну рівність у країнах ЄС.

В українській політичній науці проблема традиціоналізму, націоналізму та популізму в європейському контексті також є предметом наукового осмислення. Питання ідеологічних трансформацій, національної ідентичності та демократичних процесів у Європі досліджували О. Кондратенко, Ю. Остапець, В. Горбатенко, Ф.

Рудич, І. Прокопчук, М. Рябчук. які аналізують націоналізм як багатовимірне явище, що може мати як емансипативний, так і деструктивний потенціал для демократії.

Значний внесок у дослідження європейських інтеграційних процесів та ціннісних засад ЄС зробили Т. Прядко, С. Телешун, І. Поліщук які акцентують увагу на ліберально-демократичній природі європейського політичного проєкту та викликах, пов'язаних із зростанням євроскептицизму й націоналізму. Проблематика популізму та його впливу на демократичні інститути розглядається у працях Б. Дем'яненка, О. Батрименко, Н. Ротар, І.Кіянка де популізм аналізується як інструмент політичної мобілізації, що експлуатує традиційні цінності та страхи ідентичності.

Окремі аспекти морально-ціннісного протистояння між лібералізмом і традиціоналізмом, зокрема питання свободи слова, прав людини та культурного плюралізму, розкриваються у працях Ю. Шайгородського, В. Бебика. Українські дослідники також звертаються до аналізу політичного досвіду країн ЄС (Польщі, Угорщини, Франції) як застереження щодо можливих ризиків для демократичного розвитку.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету. Результати дослідження відображені у темах НДР: «Геополітичний порядок у XXI ст. в умовах пост-ковіду», номер державної реєстрації – 0122U200187, «Сучасні виклики демократії: український, європейський та глобальний виміри», номер державної реєстрації – 0125U001350.

Об'єктом дослідження є розвиток тенденцій традиціоналізму та націоналістичних політичних рухів у сучасному ЄС.

Предметом дослідження є традиціоналістські тенденції і націоналістичні політичні рухи як загроза ліберальним цінностям та демократичному устрою в ЄС.

Завдання дослідження:

1. проаналізувати ідеї традиціоналізму і націоналізму та демократичних цінностей в країнах ЄС;

2. розглянути проблему ідентичності та національного суверенітету як основу активізації антиєвропейських політичних сил усередині ЄС;
3. прослідкувати вплив націоналістичних політичних рухів на демократичні засади країн ЄС;
4. окреслити розбіжності між традиційними та ліберальними цінностями;
5. виокремити основні націоналістичні політичні рухи серед країн Європейського союзу;
6. проаналізувати політичний наратив націоналістичних та традиційних ідей у контексті зростання популізму правого толку в ЄС;
7. визначити моральні аспекти протиставлення цінностей плюралізму і традиціоналізму в країнах ЄС;
8. дослідити проблему впливу націоналістичних партій на загальноєвропейську політику та виокремити шляхи його мінімізації.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання неінституціонального, ідеаційного та нормативно-ціннісного підходів, що дозволяє комплексно проаналізувати вплив традиціоналістських і націоналістичних політичних ідей на функціонування ліберальної демократії в межах Європейського Союзу. Застосування загальнонаукових методів аналізу й синтезу, індукції та дедукції забезпечило концептуалізацію ключових понять дослідження та формування узагальнених теоретичних висновків щодо трансформації демократичних режимів у країнах ЄС. Системний та історико-порівняльний підходи використано для вивчення ліберальної демократії Європейського Союзу як багаторівневої політичної системи, в якій взаємодіють наднаціональні та національні інститути, а також для простеження еволюції традиціоналістських і націоналістичних ідей у європейському політичному просторі. Порівняльний метод застосовано для аналізу політичних практик і ідеологічних наративів у державах — членах ЄС, що дозволило виявити закономірності та відмінності впливу націоналістичних і традиціоналістських рухів на демократичні інститути та ліберальні цінності. Політико-ідеологічний та політико-дискурсивний аналіз слугував інструментом дослідження програмних документів, політичної риторики та стратегій мобілізації

правопопулістських і націоналістичних сил, зокрема в питаннях ідентичності, суверенітету та свободи слова. Нормативно-ціннісний метод використано для оцінки відповідності ідейних та інституційних практик базовим принципам ліберальної демократії, закріпленим у правовій та ціннісній архітектурі Європейського Союзу. Для інтеграції отриманих результатів та окреслення можливих сценаріїв подальшого розвитку застосовано методи теоретичного узагальнення та аналітичного прогнозування.

Наукова новизна результатів дослідження.

В дослідженні вперше:

1. Сформовано типологію моделей впливу правопопулістських і націоналістичних сил на демократичні інститути держав-членів ЄС за такими ознаками та аналітичними критеріями: характер інституційних змін, масштаб впливу на судову систему, трансформація медійного середовища, зміна риторики щодо Європейського Союзу та способи мобілізації електорату.

Визначено, що у Польщі та Угорщині реалізовано модель інституційної трансформації, що передбачає послідовний вплив правопопулістських сил на законодавче перепідпорядкування судової системи, зміну кадрової політики та централізацію влади. У Франції та Італії реалізовано модель дискурсивного впливу, за якого націоналістичні та правопопулістські наративи впливають на формування політичного порядку денного та програмні позиції інших партій без повного руйнування демократичних інституцій. З'ясовано, що дані моделі залежать від структури партійної системи, ступеня консолідації політичної влади та ефективності механізмів стримувань і противаг.

Дана типологія дала можливість визначити подальші шляхи та механізми подолання популістського впливу та зміцнення демократії.

2. Визначено інституційні та дискурсивні фактори поступової ерозії ліберальної складової демократії:

- зміщення акценту з принципу обмеженої влади на принцип «безпосередньої волі більшості»;

заміна універсалістської концепції прав людини етнокультурним трактуванням «прав титульної нації»;

- послідовна делегітимація незалежних інституцій (судів, медіа, громадських організацій); використання конфлікту з інституціями Європейського Союзу як ресурсу внутрішньої політичної мобілізації.

Ключовим інструментом такої ерозії виступає не формальна ліквідація демократичних інститутів, а поступове перетлумачення змісту демократії — від ліберальної моделі до мажоритарно-національної.

3. Розроблено інтегровану методологію аналізу загроз демократії. Методологічна новизна полягає в одночасному використанні трьох аналітичних вимірів:

- Інституційний вимір дозволив простежити конкретні законодавчі зміни та кадрові рішення.
- Дискурсивний вимір дав можливість виявити трансформацію політичних смислів (поняття «народ», «суверенітет», «традиційні цінності»).
- Нормативний вимір дозволив оцінити відповідність політичної практики принципам політичного плюралізму.

Інтеграція теорії визнання Хоннета дала можливість пояснити соціальну базу підтримки правопопулізму як форму боротьби за символічне визнання, а концепція Мюллера дозволила оцінити претензію популістів на моральну монополію представництва. Таким чином, конфлікт інтерпретується не лише як політичний, а як нормативно-ціннісний.

4. На основі порівняльного аналізу політичних процесів у Польщі, Угорщині, Франції та Італії виявлено та обгрунтовано комплекс взаємопов'язаних чинників, які впливають на здатність демократичної системи зберігати ліберальні стандарти в умовах посилення правопопулістських і націоналістичних сил: позиція демократичних партій щодо захисту інституцій. Ключову роль відіграє рівень координації між політичними силами, які поділяють базові ліберально-демократичні цінності; незалежність судової системи як інституційний бар'єр. Стійкість демократії значною мірою залежить від реальної автономії судових органів. Натомість

політизація процедур формування судових органів створює умови для швидкої концентрації влади та ослаблення механізмів стримувань і противаг; активність громадянського суспільства. Наявність розвинених громадських організацій, незалежних медіа та громадянських ініціатив істотно знижує ризик авторитарної трансформації політичного режиму. В умовах обмеження простору для діяльності неурядових організацій та незалежних медіа зростає асиметрія між владою і суспільством, що прискорює ерозію демократичних норм; своєчасна реакція інституцій Європейського Союзу. Наднаціональні механізми ЄС (процедури щодо верховенства права, фінансова умовність, політичний тиск) можуть виступати важливим стримувальним фактором демократичної ерозії; рівень політичної поляризації. Високий рівень поляризації суспільства посилює підтримку радикальних сил та ускладнює формування консенсусу щодо базових принципів демократії. Натомість помірний рівень політичної конкуренції знижує ймовірність системної трансформації режиму навіть за умов зростання правопопулістських партій.

5. Визначено умови та механізми успішної протидії праворадикальному популізму та демократичній ерозії: правові інструменти Європейського Союзу є ефективними за умови внутрішньої політичної підтримки; фінансові механізми умовності посилюють стимули до дотримання демократичних стандартів; політична ізоляція радикальних сил є результативною лише за наявності консолідації демократичних партій; посилення міждержавного та наднаціонального контролю; розвиток інституцій громадянського суспільства, спрямованих на формування критичного мислення та толерантності; адаптація політичних наративів для запобігання радикалізації суспільної думки.

6. Запропоновано авторську модель «Триади спротиву» для подолання популістського впливу та зміцнення демократії: тривалість антипопулістичних соціальних рухів, інклюзивність їхнього фреймінгу, а також єдність демократичної еліти.

Удосконалено:

- порівняльну методику дослідження через синхронний аналіз партійних програм, парламентських голосувань, публічних виступів політичних лідерів, реакції

інституцій Європейського Союзу та фактичних змін у законодавстві. На відміну від попередніх досліджень, які здебільшого зосереджувалися або на аналізі політичного дискурсу, або на формальних інституційних змінах чи індексах демократії, запропонований підхід дозволяє простежити причинно-наслідковий зв'язок між ідеологічними наративами правопопулістських сил і реальними політичними рішеннями;

- методичне забезпечення оцінки стійкості демократії в умовах зростання правопопулістських і націоналістичних сил. Запропонований багатовимірний підхід поєднує аналіз інституційних змін, трансформації політичного дискурсу, характеру взаємодії між гілками влади та ступеня політичної поляризації суспільства. На відміну від підходів, що спираються переважно на формальні індекси демократії, така аналітична модель дозволяє оцінювати глибину структурних змін у політичній системі. Вона дає змогу розмежовувати тимчасову радикалізацію політичного дискурсу, часткову інституційну трансформацію та системну зміну демократичного порядку, що проявляється у кумулятивному ослабленні механізмів стримування і противаг. Це розширює інструментарій аналізу демократичної динаміки та створює підґрунтя для точнішого прогнозування подальшої еволюції політичних режимів у державах Європейського Союзу.

Набуло подальшого розвитку:

- принципи взаємозв'язку між ідеологічною трансформацією політичного дискурсу та інституційними змінами в державах Європейського Союзу, що дає можливість з'ясувати причинно-наслідковий зв'язок між політичною риторикою та реформами. Законодавчі та конституційні реформи, спрямовані на перерозподіл повноважень або посилення виконавчої влади, як правило, передуються нормалізацією відповідного наративу в публічному просторі. Спочатку легітимується ідея «національного пріоритету», «відновлення суверенітету» чи «захисту традиційних цінностей», і лише після закріплення цих смислів у політичному дискурсі відбуваються конкретні правові зміни. Це засвідчує, що інституційна трансформація є результатом послідовної ідеологічної підготовки;

- обґрунтування ролі геополітичного середовища як чинника трансформації демократичних процесів у державах Європейського Союзу. На відміну від підходів, у яких міграційні, безпекові та зовнішньополітичні виклики розглядаються переважно як фактори міжнародної політики, вони проаналізовані як структурний елемент внутрішньої політичної динаміки. Поглиблено розуміння того, яким чином міграційна криза 2015 року, терористичні загрози та безпекова нестабільність на периферії ЄС стали каталізаторами посилення націоналістичної мобілізації, зміщення акценту на захист національного суверенітету та легітимації жорсткіших міграційних і безпекових політик. Апеляція до зовнішніх загроз виступає інструментом внутрішньої політичної консолідації та аргументом для критики наднаціональних механізмів Європейського Союзу. Таким чином, геополітичні кризи є не лише зовнішнім викликом, а чинником, що впливає на зміст і функціонування демократичних інститутів;

- теоретичне осмислення ролі національної ідентичності у процесах політичної мобілізації в умовах євроінтеграції. Ідентичність виступає не тільки як культурна чи соціальна характеристика, але і як активний інструмент перерозподілу політичної легітимності. Через апеляцію до історичної спадщини, традиційної моралі та культурної гомогенності формується уявлення про «справжній народ», що виступає єдиним носієм суверенітету. Це звужує універсалістське розуміння громадянства та посилює етнокультурний компонент політичної належності. У результаті відбувається поступова трансформація нормативного змісту демократії — від ліберальної моделі, заснованої на рівності прав, до моделі, у якій пріоритет надається захисту національної традиції.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в роботі визначаються особливості взаємозв'язку традиціоналізму, націоналізму та правопопулістських політичних рухів із показниками розвитку демократії та свободи слова в Європейському Союзі. Теоретично обґрунтований авторський погляд на механізми впливу зовнішніх і внутрішніх політичних чинників на демократичні інститути та медіа-середовище, що дозволяє глибше зрозуміти процеси дедемократизації та євроскептицизму в країнах-членах ЄС.

Практичне значення результатів полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для розробки рекомендацій щодо зміцнення демократичних інститутів та захисту свободи слова в країнах ЄС. Вони можуть допомогти державним органам, міжнародним організаціям і громадським структурам оцінювати ризики впливу правопопулістських сил на медіа та демократичні процеси, а також формувати стратегії протидії авторитарним тенденціям і послабленню незалежності ЗМІ.

Апробація результатів.

Основні положення дослідження доповідалися і обговорювалися на всеукраїнських та міжнародних конференціях: «Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатопольярного світу» м. Київ, 24 листопада 2022 р.; «Соціокультурні засади економіки і політики: взаємозв'язки, тренди, суперечності» м. Київ, 16 листопада 2023 р.; «Політичні трансформації сучасного суспільства» м. Полтава, 22 лютого 2024 р.; «Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє» м. Київ, 11 квітня 2024 р.; «Україна в умовах російської агресії: уроки сьогодення та прогнози майбутнього» м. Харків, 27 грудня 2024 р.; «Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє» II Міжнародно науково-практична конференція м. Київ 17 квітня 2025 року.

Особистий внесок здобувача. Всі представлені в дослідженні наукові результати отримані автором дослідження самостійно. Статті, що представляють результати дослідження написані автором самостійно.

Публікації. За результатами дослідження підготовлено 9 публікацій: 3 наукових статей у виданнях з політичних наук, 3 з яких – у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз та 6 тез доповідей на наукових конференціях у тому числі міжнародних.

Структура й обсяг роботи. Проблеми, які стали об'єктом даного дослідження, визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів (які поділяються на підрозділи), висновків, списку використаних джерел (173 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 191 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ НА ЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ В ЄС

1.1 Концептуальні засади аналізу ідей традиціоналізму та націоналізму у державих ЄС

Вивчення традиціоналізму та націоналізму в контексті євроінтеграційних процесів є надзвичайно важливим питанням, адже з кожним роком зростає кількість європейських держав, в яких на виборах перемагають націоналісти. Це можна пояснити тим, що у глобалізованому світі, складовою частиною якого є ЄС, вкрай важливо зберігати свою культурну ідентичність, історичні надбання та відстоювати національні інтереси, не в останню чергу політичні партії приходять до влади спекуючи на традиціоналістичній риторичі. Багато праворадикальних партій Європи виступають за призупинення євроінтеграції та повернення значної частини повноважень національним урядам. Хоча такі заклики є малопопулярними, проте, слід звернути на їхню увагу й оцінити загрозу націоналістичного фактору для ЄС.

Для того, щоб об'єктивно дослідити питання впливу, як традиційних цінностей так і націоналістичних рухів на політику держав ЄС, необхідно визначитися з дефініціями цих термінів, та історією виникнення явищ в політиці європейських країн.

Термін «націоналізм» вперше згадується у XV ст.: у Лейпцизькому університеті, заснованому 1409 р., воно згадується після релігійно-схоластичного диспуту в Празі між професорами чеської «нації» та їхніми опонентами, що входили до складу інших об'єднань. Тоді це слово означало, як і термін «нація», певну університетську спільноту, створену для захисту власних корпоративних інтересів, і вживалось також стосовно студентських об'єднань. Виникнення націоналізму, як політичному явищу передували певні процеси, що вирували в середньовічній та ранньомодерній Європі.

У цьому дослідницькому полі однією з найвідоміших є теза про «Великий поділ», що датується приблизно 1800 роком і розглядається низкою дослідників — від Мішеля Фуко до Райнхарта Козеллека — як ключовий вододіл у багатьох аспектах

(Foucault, 1975; Koselleck, 1985). Він був позначений формуванням нового відчуття часу, зокрема нового розуміння суспільства та нового уявлення про націю. Згідно з цією тезою, висунутою в різних формах Бенедиктом Андерсоном, Ернестом Геллнером, Еріком Гобсбаумом та іншими дослідниками, національна свідомість є по суті явищем ХІХ століття — більше того, стверджується, що вона була немислимою до Французької та Індустріальної революцій (Anderson, 2006; Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990). У традиційній «аграрно-письменній політії», як аргументував Геллнер у характерному для нього витонченому й ясному есе, еліти належали до ширшої спільноти, ніж нація, — до Європи або принаймні Західної Європи, тоді як селяни належали до спільноти, вужчої за націю, — свого рідного регіону або навіть села. Мови цих двох груп як відображали, так і формували відповідну колективну свідомість. Еліти часто, окрім власної, послуговувалися іноземною мовою — наприклад, французькою в Росії або Нідерландах чи німецькою у Скандинавії, — тоді як селяни говорили місцевими діалектами.

До 1789 року уряди рідко переймалися тим, якою мовою фактично розмовляло звичайне населення держави. Існували, щоправда, деякі винятки з цього правила у випадку нещодавно завойованих територій. Так, у 1678 році король Швеції Карл XI наказав мешканцям колишніх данських провінцій, зокрема Сконе, користуватися шведською мовою. Однак підстави для цього наказу, схоже, були радше прагматичними, ніж ідеологічними.⁴ Навіть сам термін «нація» у його точному сучасному значенні був відсутній, оскільки це слово могло застосовуватися до найрізноманітніших груп. Данте писав про «флорентійську націю», Макіавеллі — про «гібелінську націю» (або фракцію, як ми сказали б сьогодні), Едмунд Спенсер — про «націю птахів», а Бен Джонсон — про «націю юристів». Навіть коли слово «нація» вживалося щодо, скажімо, німців або поляків, воно могло стосуватися виключно шляхти (ранньомодерний польський міф описував шляхту і селян як дві різні раси, що походять відповідно від Яфета і Хама). Показовим є порівняння «Послання до християнського дворянства німецької нації» Мартіна Лютера (1520) з «Промовами до німецької нації» Йоганна Готліба Фіхте (1807–1808), які апелювали до Лютера, але мали значно інклюзивніший характер. Лише після 1800 року ми стикаємося з тим, що

було названо «нормативним ізоморфізмом мови, нації та держави». Інакше кажучи, мовна спільнота збігається або принаймні має збігатися з політичною спільнотою.⁵ Принаймні в теорії, попри тривале існування багатомовних імперій, кожна нація мала бути організована в одну державу, а її мешканці — говорити однією мовою, тим, що Й. Г. Гердер називав *Nationalsprache* (національною мовою).

Уже під час Французької революції абат Анрі Грегуар виступав за мовну уніфікацію по всій Франції з політичних міркувань. Його метою було «злити всіх громадян у національну масу» задля «спрощення механізму та полегшення функціонування політичної машини» (*fondre tous les citoyens dans une masse nationale, simplifier le mécanisme et faciliter le jeu de la machine politique*).⁶ На думку згаданих дослідників, реалізація подвійного ідеалу — національної свідомості та мовної одноманітності — залежала від нових комунікаційних засобів, від залізниць до щоденної преси, а також від інших соціальних, політичних і культурних змін. «На противагу тому, чого марксизм привчив очікувати, — зазначав Геллнер, — індустріальне суспільство посилює кордони між націями, а не між класами». Урбанізація виривала багатьох людей з їхніх рідних регіонів. Централізована держава, часто національна, дедалі відчутніше проявляла свою присутність на рівні села (Gellner, 1983).

Поширення грамотності сприяло тому, що Андерсон називає «збігом капіталізму і друкарських технологій з фатальною різноманітністю людських мов», дозволяючи й навіть заохочуючи процес стандартизації — те, що Тіссе називає «фабрикацією національних мов» (Anderson, 2006). Загальна освіта значною мірою була освітою в дусі національної свідомості, оскільки шкільні програми часто наголошували на національній мові, літературі, історії та географії; так, наприклад, бретонських дітей карали за вживання рідної мови навіть під час перерв на подвір'ї школи. Це протиставлення двох періодів європейської історії має перевагу чіткості та дозволяє систематизувати важливі інсайти. Залізниці, щоденна преса, урбанізація, політична централізація та загальна освіта — усі вони сприяли трансформації «уявлених спільнот», якщо скористатися влучним і успішним висловом Андерсона, — від релігійних до секулярних і від регіональних до національних.

Попри це, теза про «Великий поділ» зазнала серйозної наукової критики. Вона є вразливою щонайменше з двох основних підстав.

По-перше, між цими двома періодами існувало чимало тягlostей. Наприклад, «друкарський капіталізм», як визнає сам Андерсон, виник не близько 1800 року, а приблизно у 1450-х роках, тоді як навіть газети сягають своїм походженням XVII століття. (Anderson, 2006). У ширшому сенсі те, що ми зазвичай називаємо європейським «старим режимом», у важливих аспектах зберігалось аж до 1914 року. Великі багатомовні імперії — Габсбурзька, Романових та Османська — продовжували існувати до Першої світової війни. Модель Геллнера з її міжнародно орієнтованою знаттю та локально зорієнтованим селянством і надалі могла бути виявлена в багатьох регіонах Європи XIX століття. Перетворення селян на французів виявилось проблематичним завданням, а перетворення селянок на французенок, імовірно, було ще складнішим, оскільки вони не підлягали військовій службі — такому засобу національної уніфікації, як школа. Що ж до Італії, то було підраховано, що в момент її національного об'єднання у 1860 році лише 2,5 % населення знали й уживали літературну мову. Лише в епоху радіо й телебачення більшість населення навчилася говорити італійською (Anderson, 2006).

По-друге, було б помилкою розглядати Європу до 1800 року як недиференційований і статичний «старий режим». Насправді, як буде показано в цьому розділі, ранньомодерний лад (1500–1800 або, можливо, точніше — 1450–1750) істотно відрізнявся залежно від релігійних умов, вернакулярів або рівня національної свідомості. Крім того, цей лад перебував у постійному процесі змін.

Що стосується різноманіття, то тут необхідно провести низку розрізень. Одним із важливих є розрізнення між «старими» націями — такими, як Англія чи Франція, — та «новими» націями, як-от Британія або Сполучені Провінції Нідерландської Республіки, які мають навіть кращі підстави, ніж Сполучені Штати Америки, вважатися «першою новою нацією», оскільки були засновані майже на двісті років раніше. Друге розрізнення проходить між малими націями, такими як шведи або венеційці, і більшими — такими як французи чи іспанці. (Венеційці, без сумніву, були нацією не меншою мірою, ніж будь-хто інший у ранньомодерній

Європі, адже місто-держава було незалежним, його мешканці розмовляли своєю мовою, нині класифікованою як діалект, а прояви венеційського патріотизму були доволі поширеними.) Третє розрізнення полягає у відмінності між націоналізмом у сенсі організованого соціально-політичного руху та більш розпорошеними національними почуттями, національною свідомістю або національною ідентичністю, які могли бути сильнішими чи слабшими залежно від місця, часу та соціальних груп. Той факт, що, наприклад, у французькій мові термін *patriotisme* увійшов у вжиток у середині XVIII століття, тоді як термін *nationalisme* з'явився лише у 1790-х роках, свідчить про те, що в цей період відбувалися важливі культурні зрушення. Слід також додати, що хоча термін «нація» до кінця XVIII століття вживався рідше й менш чітко, ніж згодом, горді посилання на англійців, французів, іспанців, німців тощо неважко знайти вже у XVI–XVII століттях, як буде показано далі в цьому розділі, навіть якщо питання про те, хто саме є нідерландцем, шведом, поляком тощо, у допаспортну епоху майже не порушувалося.

Ще одним корисним розрізненням є поділ між тим, що можна назвати «позитивною» та «негативною» національною свідомістю. Негативна національна свідомість — або, кажучи без зайвих евфемізмів, ксенофобія — була надзвичайно поширеною в ранньомодерній Європі, незалежно від того, чи спрямовувалася вона проти сусідів, чи проти загарбників. Особливо поширеними були антиіталійські, антиіспанські та антифранцузькі настрої — своєрідне свідчення як культурної, так і політичної гегемонії. В Італії, наприклад, зневажливі терміни *hispanizare* та *spagnolare* вживалися для позначення наслідування іспанських звичаїв і моди, тоді як Олівер Кромвель одного разу назвав англійських католиків «іспанізованими».

Натомість позитивна національна свідомість, яку можна визначити як відчуття солідарності між людьми з різних регіонів, у старому режимі була порівняно рідкісною.¹⁵ Зазвичай вона обмежувалася моментами опору вторгненню або завоюванню, тож її доцільно описувати як «оборонну» або «кон'юнктурну» національну свідомість, на відміну від постійної чи «структурної» свідомості. Такі моменти опору могли бути відносно короткими, як у випадку Італії після французького вторгнення 1494 року — контексту відомого заклику Макіавеллі до

його ідеального правителя вигнати «варварів» з Апеннінського півострова; або Англії в часи Іспанської Армади 1588 року — контексту, в якому слід читати відомі рядки Шекспіра, вкладені в уста Джона Гонта в «Річарді II»: «Цей інший Едем, напіврай... Цей благословенний край, ця земля, це королівство, ця Англія».

Інші моменти опору були значно тривалішими, як-от нідерландський опір Іспанії у 1568–1648 роках, ірландський опір Англії або польський опір її численним загарбникам — пруським, австрійським, російським чи турецьким — починаючи з XVII століття. Ці моменти або рухи опору очолювали еліти, однак існують свідчення, особливо переконливі у нідерландському випадку, участі також і простого люду, насамперед у містах. Відомі *Geuzenlieder* — «пісні гьозів» або «жебрацькі пісні», які поширювалися як у формі друкованих летючих листків, так і усно, — часто містять антиіспанські мотиви й іноді зображують іспанців як *maganos*, тобто євреїв, замаскованих під християн.

Обговорення ранньомодерного періоду потребує звернення до пізнього Середньовіччя як вихідної точки. Не створюючи ще одного «Великого вододілу» близько 1500 року, слід наголосити на важливості уявлюваної спільноти латинського християнства, яку підтримувало домінування Католицької церкви в Західній Європі, використання єдиної сакральної мови — латини — та визначення себе через протиставлення мусульманам, юдеям, язичникам, а також східним християнам, сакральною мовою яких була церковнослов'янська або грецька.

Водночас латинське християнство інколи набувало локального або навіть національного забарвлення. Деякі народи, як і міста, мали своїх святих покровителів: Англія — святого Георгія, Іспанія — святого Якова (Сан-Дієго), тоді як Франція — цілу низку святих, від святого Дені та святого Михаїла до королівських святих — святого Хлодвіга та святого Людовика. У той час Францію називали «найхристияннішим королівством», а Іспанію — «католицькою монархією». На іншому кінці Європи, у східному християнстві, Росія поступово ставала «Святою Руссю», а Москва — «Третім Римом» (що мав замінити «Другий Рим» — Константинополь — після його захоплення турками в 1453 році).

Реформатори Церкви зверталися до мирян, а отже — до народних мов, а інколи й до популярної ксенофобії. Так, у XV столітті чеський реформатор Ян Гус використовував антигерманські настрої та виступав за богослужіння народною мовою. Під час Реформації Лютер та його послідовники й опоненти пішли ще далі в цьому напрямі. Лютер експлуатував антиіталійські настрої у своєму творі «Послання до християнської шляхти німецької нації» (1520). Після його успіху в окремих регіонах Німеччини в Англії, Данії, Швеції та інших країнах були створені національні церкви, доповнені засадничими міфами — наприклад, твердженням, що Англійська церква була заснована незалежно від Риму Йосифом з Аримафеї.

Кальвінізм, навпаки, був інтернаціональним рухом. Проте, як і лютерани, кальвіністи запровадили богослужіння народними мовами та значно більше, ніж католики, наголошували на вивченні Біблії мирянами, що сприяло розвитку народних мов. Протестантський наголос на Біблії стимулював поширення грамотності — найяскравіше у Швеції XVII–XVIII століть, де духовенство регулярно перевіряло здатність усіх (незалежно від віку й статі) читати уривки зі Святого Письма. Не дивно, що до 1800 року найбільш грамотними регіонами Європи були переважно протестантські. Як зазначає автор одного з нещодавніх оглядів, «зв'язок між протестантизмом і грамотністю видається переконливим», хоча діяли й інші чинники: міське населення було грамотнішим за селян, чоловіки — за жінок, північ Європи — за південь, а захід — за схід.

Переклади Біблії німецькою, італійською, каталонською та чеською мовами з'явилися ще до 1500 року (зокрема, німецька Біблія 1466 року витримала чотирнадцять видань до 1518 року). Однак на завершальних сесіях Тридентського собору в 1563 році Католицька церква офіційно відкинула переклади народними мовами, вбачаючи в них заохочення до приватного тлумачення й, відповідно, до ересі. Натомість переклад Біблії німецькою мовою, здійснений Лютером (1522–1534), започаткував хвилю протестантських перекладів. До 1600 року Новий Завіт було перекладено німецькою, англійською, данською, шведською, нідерландською, італійською, французькою, іспанською, польською, чеською, угорською, валлійською, ісландською, баскською, ретороманською та однією

південнослов'янською мовою, спорідненою з сучасною хорватською або словенською. До кінця XVII століття переклади всієї Біблії або її частин існували більш ніж п'ятдесятьма мовами.

Одним із наслідків поширення читання Біблії мирянами стало засвоєння й поширення ідеї «обраного народу» або «обраної нації», яка була включена до багатьох національних наративів. Від середини XVI століття, завдяки протестантському наголосу на Святому Письмі, ця ідея стала дедалі поширенішою: Англію називали «новим Ізраїлем», шотландські кальвіністи бачили в Шотландії новий Ізраїль, нідерландці сприймали себе як «Новий Сіон», а поляки, росіяни й інші народи вписували себе в біблійну історію обраності.

Позитивні самоідентифікації як «обраного народу» супроводжувалися негативними уявленнями про «інших». У ранньомодерній Європі ці уявлення часто формувалися на релігійному ґрунті та сприяли чіткішому окресленню групових меж. Водночас релігійна «скріпа» нерідко виявлялася недостатньою для тривалого об'єднання різних регіонів і соціальних груп після зникнення безпосередньої загрози.

У XVIII–XIX століттях націоналізм не стільки витіснив традиційну релігію, скільки співіснував і взаємодіяв із нею. Європейський націоналізм XIX століття, подібно до марксизму, можна розглядати як світську релігію, однак внесок християнства в її формування є беззаперечним. Польський націоналізм мав католицьке забарвлення, російський — православне, а англійська ксенофобія живилася протестантською ворожістю до «папізму». Націоналізм спирався на систему символів, паралельну й конкурентну до релігійної: національні гімни замість церковних співів, пам'ятники національним героям і «мученикам» замість образів святих. Ідея національної долі походила від біблійної концепції обраного народу, хоча з часом і втрачала свої первісні релігійні асоціації.

У випадку мови кращою вихідною точкою, ніж 1500 рік, є 1450 рік, оскільки саме він відмежовує старий режим рукописної комунікації від нової доби друку.

Близько 1450 року майже не існувало того, що сьогодні ми називаємо «мовною лояльністю». У публічному й приватному письмі, так само як і в усному мовленні, чимало людей були як готові, так і здатні переходити з однієї мови на іншу: з латини

на народну мову, з регіонального діалекту (наприклад, венеційського) на міжрегіональну мову (таку як італійська), або ж у прикордонних зонах — з французької на іспанську, з німецької на польську тощо. Так, гуманіст Клод Шансонет (відомий також як Клавдій Кантіункулла), родом із Меца, перекладав Еразма французькою мовою, а Томаса Мора — німецькою, в обох випадках з латинського оригіналу. Деякі видатні поети писали більш ніж однією народною мовою. У XVI столітті Жіл Вісенте творив іспанською та португальською, так само як Джон Гауер у XIV столітті писав і англійською, і французькою.

Інший важливий аспект стосується різноманіття, особливо регіонального, у межах того, що ми ретроспективно сприймаємо як окремі народні мови. Наприклад, італійська могла бути усною чи письмовою в ломбардській або тосканській формі, а також у більш чи менш латинізованому варіанті. Діалекти того, що нині вважається «однією мовою», не завжди були взаємно зрозумілими й водночас символізували регіональну приналежність.

У деяких частинах Європи, зокрема в Італії, середньовічні автори, серед яких Данте, вже обговорювали можливість створення стандартної писемної мови. Втім, поява друкарського верстата, а особливо того, що Бенедикт Андерсон назвав «друкарським капіталізмом», стала потужним чинником мовної стандартизації. До 1499 року друковані книги з'явилися не лише латинською, грецькою та церковнослов'янською мовами, а й тринадцятьма народними мовами (у хронологічному порядку: німецькою, чеською, італійською, англійською, каталонською, французькою, фламандською, хорватською, іспанською, португальською, данською, шведською та бретонською). У XVI столітті до цього списку додалося ще вісімнадцять народних мов.

Друкарі, природно, були зацікавлені у продажі книжок народною мовою в більш ніж одному регіоні, і тому — як і перекладачі Біблії, хоча й з інших причин — заохочували формування писемної мови на основі своєрідного «найменшого спільного знаменника» діалектів. Деякі друкарі виявляли надзвичайний інтерес до мовних питань, серед них — німець Себастьян Франк, угорець Гашпар Гелтай, англієць Вільям Кекстон та француз Жоффрау Торі, метою якого було «упорядкувати

й унормувати нашу французьку мову» (*mettre et ordonner par règle notre langage françois*). Коротко кажучи, «укріпивши “мовні мури” між однією нацією та іншою, друкарі згодом почали руйнувати дрібні відмінності мовлення у межах кожної мовної спільноти». Стандартна мова — спершу писемна, а згодом і усна — сприяла уніфікації територій, де вона використовувалася.

Діалект, як ознака регіональної самосвідомості, зазнав знецінення й почав сприйматися як варварська або нечиста форма мови. Його також дедалі більше пов’язували з простолюдом у той час, коли еліти відмовлялися від участі в інших формах того, що нині називають народною культурою.

Князі мислили подібно до друкарів і протестантів, оскільки їм також було потрібно, щоб їхні послання були зрозумілими людям, які розмовляли різними, а подекуди й взаємно незрозумілими діалектами. У пізньому Середньовіччі деякі німецькі правителі, зокрема імператор Священної Римської імперії, та їхні чиновники вже спілкувалися з підданими народною мовою поряд із латиною. У таких випадках імперська, саксонська та інші канцелярії усували регіональні мовні елементи, створюючи щось на кшталт стандартної мови, якою правителі зверталися до підданих, здебільшого з наказами. Саме саксонська канцелярська мова, як визнавав Лютер, надихнула його під час перекладу Біблії міжрегіональною німецькою.

Стандартизація також приносила престиж, дозволяючи іншим мовам конкурувати з латиною, італійською, а згодом і французькою. Певний рівень стандартизації був необхідною умовою мовної конкуренції, яка стає дедалі помітнішою в друці з XVI століття, коли різні автори починають оспівувати власні народні мови. Португальську вихваляли Жуан де Барруш і Перу Магальяйнш де Гандаву (1540, 1574), італійську — Алессандро Читтоліні та Спероне Спероні (1540, 1542), французьку — Етьєн Доле, Жоашен дю Белле, Жан Таро й Анрі Етьєн (1540, 1549, 1555, 1579), кастильську й валенсійську — Мартін Вісьяна (1574), нідерландську — Сімон Стевін і Гендрік Шпігел (1582, 1584), польську — Ян Рибінський (1589), англійську — Річард Керу (1615), німецьку — Мартін Опіц (1617). Як і у випадку топосу «обраного народу», тут також справедливим є твердження, що «ніщо не є більш інтернаціональним, ніж формування національних ідентичностей».

Ці мови прославлялися у схожих, часто взаємно суперечливих термінах — як найбагатші, найближчі до давньогрецької або івриту, найдавніші (інколи навіть як мова Адама), або ж як найшляхетніші, найелегантніші, найчистіші чи найясніші форми мовлення й письма. Натомість конкурентні мови зневажалися як бідні на лексику, варварські за виразністю, зламані, строкаті, як «мішанина» або «каша», чи такі, що звучать радше як крики тварин, а не людська мова. В окремих німецьких текстах іспанську називали мовою диявола, тоді як один шведський єпископ скаржився, що данці «не намагаються говорити, як інші люди», а «виштовхують слова так, ніби хочуть відкашлятися, навмисно викручуючи їх у горлі, перш ніж вони прозвучать».

Деякі автори нарікали, що їхня власна народна мова зазнає навали запозичень з-за кордону (французька — з італійської, німецька — з французької тощо), і тому потребує очищення. Якщо «лінгвістичний націоналізм» є анахроністичним означенням, то принаймні можна говорити про мовну гордість, а також про своєрідну мовну ксенофобію — нативістську реакцію проти чужомовних слів, пов'язану з переконанням, що власних ресурсів достатньо, а запозичення є зайвими або навіть шкідливими.

Ще в XV столітті чеський реформатор Ян Гус відчував потребу протистояти німецьким впливам і тому запровадив, наприклад, слово *radnice* замість явно германського *ratusa* (від *Rathaus*) для позначення ратуші. Так само нідерландець Ян ван де Верве засуджував псування нідерландської мови французькими словами у своїй праці *Tresoor der Duitsche Tale* (1553). Німецький лікар XVI століття Лаврентій Фріз закликав до «онароднення» медичної термінології, тоді як шкільний учитель і пастор Валентин Іккельзам виступав проти запровадження іншомовних слів на кшталт *Policey* (дисципліна), *Podagra* (подагра), *Recept* (рецепт) і *Syndicus* (бургомістр).

Зі зростанням гордості за окремі народні мови пов'язувалася й гордість за літературні здобутки, що виявилася у створенні перших національних бібліографій і біографій, особливо біографій письменників. Серед них — *Scriptores Britanniae* Джона Бейла (1548), *Bibliothèque françoise* Франсуа де ла Круа дю Мена (1584),

Germanicarum rerum scriptores Маркварда Фрепа (1600–1611) та Hispaniae Bibliotheca Андреаса Шотта (1608).

Незалежно від того, чи є писемна народна література необхідною умовою формування нації, майже не викликає сумніву, що вона стимулює національну гордість і сприяє формуванню національної ідентичності.

Релігія й мова були не єдиними сферами, у яких у ранньомодерний період можна простежити дедалі чіткіше формування національної свідомості. Поява національної історії не лише відображала цю свідомість, а й, у свою чергу, сприяла її зміцненню. Серед найвідоміших таких праць були *De Rebus Gestis Francorum* Паоло Емілі (1516–1520) та *Anglica Historia* Полідора Вергілія (1534), обидві написані італійськими гуманістами-емігрантами, а також *De Rebus Hispaniae* єзуїта Хуана де Маріани (1592). Історія Іспанії Маріани невдовзі була перекладена іспанською мовою, тоді як інші національні історії мали ще більший вплив, оскільки писалися народною мовою. Серед них — велика Історія Італії Франческо Гвіччардіні (1561–1564), що виходила за межі політичної роздробленості Апеннінського півострова, а також *Nederlandsche historien* П. К. Гофта (1642–1654). Хоча деякі історії такого типу вже з'являлися в середньовіччі, після 1500 року кількість творів цього жанру значно зросла.

Хоча термін «етнічність» у ранньомодерний період ще не існував, міфи про походження окремих народів були надзвичайно поширеними. Ідея про троянське походження як французів, так і англійців бере початок у Середньовіччі (можна замислитися, чому виник такий інтерес до переможених у гомерівських війнах; відповідь, імовірно, полягає в тому, що давні римляни вважали себе нащадками троянців). Нідерландці ж виводили своє походження від давніх батавів, які чинили опір Риму (саме з цієї причини місто, відоме нині як Джакарта, було назване «Батавією»). Шведи вважали себе нащадками готів, і в XVII столітті у Швеції особливо активно культивувався офіційно підтримуваний культ готів. Шотландці виводили своє походження від Скоти — дочки фараона, угорці — від гунів, а поляки — від сарматів, народу, який мігрував з Ірану й оселився у Східній Європі. Власне, у Польщі XVII століття стало часом моди, нині відомої як «сарматизм» — руху,

спрямованого на відмежування поляків (принаймні шляхти) від їхніх західних сусідів шляхом запозичення одягу та зброї традиційних ворогів — турків, зокрема жупана (кафтана) та шаблі, які трактувалися як нібито родові атрибути.

Навіть спортивні заняття могли асоціюватися з окремими народами. Уже в 1366 році Кілкеннійський статут забороняв гру в хурлінг і натомість рекомендував стрільбу з лука — з метою послабити ірландську та зміцнити англійську ідентичність. У цьому контексті ідея про те, що чистота нідерландських будинків, яку так часто згадували іноземні мандрівники, була проявом ідентичності нової нації, виглядає менш надуманою, ніж може здатися на перший погляд. У ранньомодерний період уявлення про національний характер поступово кристалізувалося, а його ознаками вважалися звичаї та манери.

Так, у 1617 році маловідомий іспанський письменник Карлос Гарсія опублікував книгу про протистояння або «антипатію» між французами та іспанцями, що поширювалася навіть на спосіб їхнього одягу, ходи й мовлення. За кілька років книга була перекладена французькою, а до кінця століття — італійською та німецькою мовами. У XVIII столітті вирази «національний геній» і «національний характер» увійшли в активний ужиток. Так, філософ Крістіан Томазій, критикуючи німецьку моду наслідувати французів, зауважував, що кожна нація «має свій особливий характер». Монтеск'є писав про «геній» нації, а Девід Г'юм опублікував есе «Про національні характери», в якому полемізував з Монтеск'є та іншими прихильниками географічних пояснень відмінностей у звичаях і нормах різних народів, пропонуючи натомість політичні пояснення. Г'юм заперечував існування незмінних національних характерів, але визнавав відмінності в тому, що ми сьогодні назвали б національними «культурами».

Одну з найяскравіших ілюстрацій ідеї національного характеру дає серія візуальних документів, створених у Штирії на початку XVIII століття. Найвідоміше зображення — Таблиця народів (Völkertafel), яку можна побачити в Музеї народознавства у Відні. У верхній частині великої картини зображені чоловіки з десяти націй — іспанської, французької, італійської, німецької, англійської, шведської, польської, угорської, російської та, показово, «турецької або грецької», —

кожен у своєму характерному вбранні. Нижче відмінності між десятима національними характерами класифіковані за сімнадцятьма категоріями (звичаї, одяг, хвороби, релігія тощо). Висловлювалася думка, що подібні класифікації не лише відображають відчуття відмінностей між націями, а й підсилюють їх, оскільки всі «комірки» мають бути заповнені.

Приклад Томазія добре висвітлює контекст, у якому виникла ідея національного характеру: реакцію проти іспанської та французької культурної гегемонії у XVII столітті. П'єса нідерландського драматурга Гербранда Бредеро Іспанський брабантець є критикою нідерландців, які переймали іспанські звичаї. В італійському романі Агостіно Лампуньяні Найнята карета (*La carrozza da polo*, 1647) йдеться про «безумство» деяких співвітчизників, які забувають, «що вони італійці», й сліпо наслідують іспанські або французькі моди. Італійський натурфілософ Лоренцо Магалотті описував те, що він називав манією європейських націй наслідувати французів «навіть у їхніх вадах». Сам Томазія засуджував захоплення своїх співвітчизників французькою кухнею, французьким одягом, французькою мовою, французькими манерами і навіть «французькими гріхами». У XVIII столітті Фрідріх Великий — пишучи французькою — скаржився, що «французький смак панував у наших кухнях, наших меблях, нашому одязі», водночас визнаючи й обурюючись французьким домінуванням у мистецтвах цивілізації. Подібно до мови, матеріальна культура була сферою, у якій чітко простежуються як іноземні впливи, так і «нативістські», національні реакції проти них.

Ці приклади з матеріальної культури нагадують про важливість візуального чинника в уявленні спільнот. Так само значення друкарства не можна зводити лише до друкованого слова. Як зазначав Бенедикт Андерсон, уявні національні спільноти зміцнювалися також завдяки поширенню карт — і, можна додати, гравюр, які зображали й часто карикатуризували «Іншого», чи то сусідів, чи мешканців екзотичних земель, через протиставлення яким глядачі формували власну ідентичність або ідентичності.

Слово «ідентичність» найкраще вживати в множині — можливо, завжди, а тим більше щодо ранньомодерного періоду, з огляду на колективні ідентичності, які тоді

конкурували з національною: не лише гендерні й класові, а й міські або регіональні. Термін «патріотизм» увійшов в ужиток лише у XVIII столітті, але громадянська чи регіональна лояльність була надзвичайно сильною вже у XVI–XVII століттях, і не лише серед нижчих верств. Коли поет П'єр де Ронсар опублікував свої *Amours* у 1552 році, він на титульній сторінці назвав себе «gentilhomme Vendomois», тобто підкреслив своє регіональне походження. Для розвитку міжрегіональної солідарності, особливо у великих державах на кшталт Франції, довелося чекати доби загальної військової повинності, залізниць і дешевих щоденних газет. У цьому обмеженому сенсі прихильники теорії «Великого розриву» мають рацію. Водночас, як я намагався показати протягом усього цього есе, не варто мислити у грубих бінарних категоріях наявності або відсутності національної свідомості чи національної гордості в модерній або навіть середньовічній Європі, а радше зважати на зміну їхньої значущості. Національна свідомість упродовж останніх століть стала більш поширеною і глибше проникла в повсякденне життя (зокрема й у мову). Водночас національні лояльності почали переважати над лояльностями до регіону, класу чи релігії.

Враховуючи вище окреслені джерела виникнення націоналізму, його найкраще розуміти як гнучку й вузьку ідеологію, яка надає перевагу членству в нації над іншими групами (наприклад, за гендером, партіями чи соціально-економічним статусом), прагне відрізнитися від інших націй і прагне зберегти націю, надаючи перевагу політичному представленню «нація для нації». Вчені розрізняють латентний націоналізм, який всюдисущий і може служити як для включення мігрантів, так і для виключення меншин, але є постійним і стабільним; його описав Майкл Білліг як «банальний націоналізм», ендемічний стан, що формує суспільство (Billig, 1995). З прапорів, марок та реклами світ навколо більшості громадян нормалізує націю. Ці маркери нагадують нам, що краще купувати французьке, американське, німецьке, ніж товари інших країн; що погода обмежується національними картами прогнозів; що герої, яких ми вшановуємо, є національними; і що ми присягаємо, стоїмо або піднімаємо прапор. Організація світу у держави, які називаються націями, отже, «Об'єднані Нації», а не більш точний «Об'єднані Штати», створила ендемічне

відчуття, що світ насамперед поділений на нації, які також є державами — і обидва ці поняття в значній мірі є вигадкою.

Натомість поняття націоналізму як «хвилі» натякає на його революційний бік. Вірулентний націоналізм, який відкидає статус-кво і прагне відновити волю уявної спільноти над політичним чи культурним простором, відрізняється від ендемічного націоналізму, хоча й черпає з нього.

Націоналізм, звісно, не є самостійною силою — його створюють люди. Якщо до 1990-х років дослідники зосереджувалися на великих процесах, що формували націоналізм — грамотність, комунікація, поява сучасної держави та стандартизовані мови — то в останні десятиліття увага змістилася на акторів, «етнічних підприємців». Націоналізм не існує сам по собі — його треба просувати, і членів групи потрібно переконати належати до неї (Brubaker, 2004). Для цього потрібні медіа, політичні, соціальні та культурні еліти.

Звично націоналізм розрізняють на етнічний і цивільний. Цивільний націоналізм базується на громадянстві та здатності індивідів приєднуватися до нації, тоді як етнічний націоналізм ґрунтується на міфі спільного походження і, отже, є менш інклюзивним (Kohn, 1944). Хоча це історично корисно, сьогодні це дає мало практичних вказівок. Французький націоналізм міг бути більш цивільним, дозволяючи щедріші правила громадянства, ніж більш етнічне поняття німецької нації, але навіть у Франції успішна Національна фронт виключає мусульман із основної нації або, в кращому випадку, надає їм підпорядковане місце. Сьогодні ключовим маркером націоналізму є його рівень включення та виключення, який може ґрунтуватися на концепції походження, але також наративі про корінне населення або дотримання певного набору цінностей.

Це виключення також можна назвати нативізмом, який за визначенням Каса Мадде полягає в тому, що «держави повинні населятися виключно членами корінної групи ('нації') і що некорінні елементи (особи та ідеї) є фундаментально загрозливими для однорідної національної держави» (Mudde, 2016).

Таким чином, ми можемо класифікувати націоналізм за двома осями: рівень включення/виключення та чи є націоналізм ендемічним або вірулентним. Це дозволяє

точніше визначити націоналізм як силу, що загрожує статус-кво, у порівнянні з більш усталеним націоналізмом, який може мати виключні риси, але не володіє вірулентною та потенційно насильницькою складовою.

Інтенсивність націоналізму в суспільстві можна виміряти за низкою показників: латентні чи структурні фактори, виключне громадянство, соціально-економічна маргіналізація, а також більш вірулентні та негайні фактори — медіа-дискурси, підтримка націоналістичних партій і насильство проти конкретних груп.

Вірулентний виключний націоналізм не виникає нізвідки, а потребує певного поєднання факторів. По-перше, хоча націоналізм може бути латентною рисою суспільства, сам по собі це не запускає вірулентний націоналізм, що домінує в політичному дискурсі, виборах та політиці. Щоб націоналізм став вірулентним, потрібна критична точка, певний момент кризи. Вірулентний націоналізм найкраще розуміти як відповідь на внутрішні чи зовнішні шоки для існуючої системи — ідеологічні, економічні, інституційні чи соціальні.

Щоб така критична точка відбулася на глобальному рівні, потрібна глобальна криза, наприклад, крах комунізму і кінець холодної війни. Саме під час цієї глобальної критичної точки ми стали свідками піку етнічних конфліктів після Другої світової війни, коли ідеологічні конфлікти змішалися з етнічними суперечками і виникли нові конфлікти. Глобальна економічна криза 2008 року та наступний рік можуть скласти подібну критичну точку і пов'язуються з різними явищами, такими як підйом Дональда Трампа, крах автократій у арабському світі 2011 року та криза ЄС.

Ескалацію від вірулентного до насильницького націоналізму найкраще розуміти через концепцію рамок (frames). Ці когнітивні рамки, через які індивіди інтерпретують соціальний світ, допомагають їм структурувати поведінку. Коли домінує «нормальна» рамка, це заважає застосовувати насильство проти інших. Коли виникає «кризова» рамка, нормальний контекст замінюється кризовим, що може сприяти застосуванню сили (Oberschall, 2000). Цей перехід відбувається через використання символів і історичної пам'яті, викликаючи страх перед «іншим»,

зазвичай через еліту, що просуває таке середовище, або через масовий рух (Kaufman, 2001).

Ідея однорідної групи, протиставленої зовнішнім, які заслуговують на виключення, переплітається з авторитарними та популістськими тенденціями (Puddington, 2017). Поряд із повідомленнями медіа про глобальний підйом націоналізму, «популістський вибух» та глобальний занепад демократії стали ключовими темами у світових репортажах (Judis, 2016).

Авторитаризм, популізм і націоналізм взаємопов'язані, але є різними явищами. Авторитаризм — це форма правління, яка може опиратися на два інші, але також існує окремо. Існують інші форми легітимності, на які можуть спиратися автократи (output legitimacy — економічне зростання, input legitimacy — теократія, комунізм).

Націоналізм, проте, забезпечує важливе джерело легітимності, або як підсилення легітимності проти зовнішніх акторів, або проти внутрішніх інших (меншин та опозиції).

Найбільш схильними до вірулентного націоналізму є неконсолідовані демократії з двох причин:

1. Під час демократизації створюються нові інститути та правила, що визначають політичну спільноту: Конституція, громадянство, виборче право; чи є держава національною державою, чи має основна нація привілейований доступ до громадянства, чи можуть етнічні родичі голосувати, чи деякі групи виключені.

2. Політична конкуренція неповна, і націоналізм забезпечує готову ідеологію, що може конкурувати на «ринку ідей» (Helbing, 2013; Snyder & Ballentine, 1996). Крім того, авторитарні настрої громадян часто тісно корелюють із націоналістичним світоглядом (Eckhardt, 1991; Todosijević, 1998).

Ще одне поняття, яке часто згадується як синонім націоналізму — популізм. Подібно до націоналізму, популізм — це гнучка ідеологія. Він прагне представляти «народ» проти еліти, як би вона не визначалася. Таким чином, популізм просуває мажоритаризм і відкидає інститути, що обмежують нібито волю більшості (Mudde & Kaltwasser, 2017). Якщо популісти визначають народ у національних термінах, що є спокусливою стратегією як у національних державах, так і в багатонаціональних,

популізм і націоналізм зливаються, при цьому «корумпована еліта» може бути меншістю, яка нібито володіє політичною або економічною владою (як часто буває у антисемітських або антикитайських стратегіях), або еліту звинувачують у підпорядкуванні іноземним інтересам.

Популісти не обов'язково є автократами, але неявне розмивання системи стримувань і противаг та маніхейський світогляд популізму сприяють як легітимізації автократів, так і тому, що популісти схильні до авторитаризму, коли приходять до влади.

Отже, популізм, авторитаризм і націоналізм можуть існувати окремо, але вони взаємопов'язані і можуть підсилювати один одного. Мало які націоналістичні рухи не вдаються до популістських стратегій і не апелюють до авторитарних персоналій.

Як ми можемо спостерігати, сам термін «націоналізм» є вкрай комплексним, і не має одного чіткого визначення. Проте слід зазначити, що загалом націоналізм консолідує націю перед певною загрозою. Прикладом цього може стати теперішня війна з росією під час якої відбувається розквіт українського націоналізму. Бо саме завдяки усвідомленню себе українцями ми всі консолідуємося перед загрозою нашого існування. Бо всі ми розуміємо, що саме під проводом ідей українства можливе наше комфортне та щасливе життя, що доводять сотні років поневірян та бездержавності.

Проте часто в спільноті де націоналістичні тенденції починають згасати, партії, що підіймаються на їх хвилях до вершин політичного олімпу, намагаються утриматися при владі, для цього вони використовують традиціоналістичну риторику, яка часто є популістичною та не несе в собі ніякої користі для суспільства.

Традиціоналізм найчастіше розглядається як орієнтація на збереження усталеного соціального порядку та протиставлення радикальним змінам. У межах такого підходу зміни нерідко сприймаються як потенційно небезпечні або болісні для суспільства, особливо тоді, коли вони мають раптовий і масштабний характер. Водночас консервативна традиція наголошує на важливості дотримання історично сформованих норм, звичаїв і суспільних інститутів, які пройшли перевірку тривалим історичним розвитком. У такому підході можна простежити певні елементи логіки соціального дарвінізму, згідно з якою ті інститути та практики, що виявляються більш

життєздатними, зберігаються, тоді як менш ефективні поступово зникають або втрачають своє значення. Повага до традицій також ґрунтується на переконанні, що саме вони формують почуття ідентичності як на рівні окремого індивіда, так і на рівні спільноти. При цьому традиціоналізм не повністю заперечує можливість змін, однак підкреслює, що вони мають бути відповіддю на реальні соціальні трансформації, наприклад демографічні процеси чи зміну співвідношення між промисловим і аграрним секторами економіки. Такі зміни повинні ґрунтуватися на усвідомленні їхньої необхідності суспільством і здійснюватися відповідно до визначених та підтриманих процедур. Крім того, вони мають відбуватися поступово, що дозволяє мінімізувати можливі негативні наслідки від їх запровадження.

У широкому значенні традиціоналізм можна визначити як орієнтацію на збереження традиції, підтримання її авторитету та визнання її нормативного значення для суспільного розвитку. В іншому трактуванні традиціоналізм розглядається як свідоме утвердження традиційних норм і переконання, що їхня цінність походить із тривалого історичного відтворення та символічного зв'язку з сакральними або культурними джерелами. У вузькому розумінні під традиціоналізмом розуміють конкретно-історичні ідеології, котрі виникли в середині ХХ ст. у країнах третього світу в якості зворотної реакції на вестернізацію і масований тиск зі сторони двох різновекторних соціально-політичних блоків. Такий традиціоналізм невід'ємний від національно-визвольних антиколоніальних рухів у країнах Азії і Африки.

Традиціоналізм не має універсального визначення, і серед наявних підходів складно знайти таке, яке б відображало його найбільш суттєві, визначальні риси. Деякі автори схильні трактувати традиціоналізм як «ступінь прихильності людей до культурних цінностей, традицій і норм» (Salari, Shiu, and Zhang, 2017). Хоча це визначення й дозволяє зафіксувати зв'язок традиціоналізму зі ступенем вираженості такої прихильності, однак у ньому не є чіткою змістовна відмінність між традиціоналізмом і нетрадиціоналізмом.

Шілз розуміє традиціоналізм як «самосвідоме, навмисне утвердження традиційних норм із повним усвідомленням їхньої традиційної природи та з твердженням, що їхня цінність походить від традиційної передачі зі священного

джерела» (Shils, 1958). Це визначення є цінним тим, що включає згадку про сакральність як один із ключових компонентів, однак наголос на самосвідомості може бути підданий сумніву. Багато авторів проводять межу між формальним дотриманням традиції, яке незмінно пов'язане з критичним осмисленням, і соціалізацією в суспільстві, де необхідність традицій не ставиться під сумнів. Так, Кемпбелл, Шерман та Котрен (Campbell, Sherman and Cothran, 2010) розглядають традиціоналізм як результат такої соціалізації: «традиціоналізм є соціалізаційним чинником особистості, що складається із соціально бажаних рис і стосується легкості, з якою індивід соціалізується в традиційній ідеології».

Флере та Лаврич запропонували своє визначення терміну. Вони характеризують традиціоналізм як «ціннісний комплекс, що ідеалізує минуле, яке є соціально сконструйованим образом минулого, хоча при цьому зберігається і певний об'єктивний зв'язок з успадкованими зразками поведінки та мислення, зокрема з такими, які можуть вважатися ірраціональними та патріархальними за своєю суттю» (Flere & Lavrič, 2007). Важливо, що це визначення подає традиціоналізм не як однорідне явище, а як сукупність цінностей, які можуть проявлятися різною мірою як у світогляді окремих індивідів, так і на рівні суспільств. Ідеалізація минулого є ключовим аспектом, оскільки апеляція до минулого часто є складовою традиціоналістського дискурсу, особливо під час обговорення соціальних інновацій, і слугує аргументом на користь збереження старого способу життя.

Також складно провести чітку межу між традиціоналізмом і консерватизмом. Дослідники не можуть дійти згоди щодо аналізу їхніх взаємовідносин. Наприклад, Е. Калайджіоглу розглядає традиціоналізм як один з аспектів консерватизму, «в осерді якого перебувають локальні й навіть партикулярні звичаї, моральні норми, фольклор і орієнтації, більшість з яких огорнуті релігійністю» (Kalaucioğlu, 2007). Гіл і Мервілде розрізняють два типи консерватизму: культурний та економічний. Якщо визначення першого є достатньо близьким до визначення традиціоналізму і включає тяжіння до культурних традицій, конформізм та замкненість щодо всього нового, то другий «пов'язаний із переконаннями щодо рівності чи нерівності у розподілі влади,

доходів і можливостей, преференцією капіталістичної ідеології та вірою в приватну ініціативу або державне економічне втручання» (Hiel and Mervielde, 2004).

Водночас низка авторів зауважує, що між культурним консерватизмом і традиціоналізмом існують істотні відмінності, які не зводяться лише до ступеня прихильності до традицій. Так, Бернал аналізує випадок радикальних культурних змін у Китаї наприкінці XIX — на початку XX століття, спричинених вестернізацією та політичною революцією, яка поклала край монархії. Період після 1907 року характеризується зміною настроїв колишніх прихильників іноземної культури, які почали відкидати культуру Заходу, і «неминуче вони стали консерваторами, а не традиціоналістами» (Bernal, 2013). Не будучи здатними знову безкритично прийняти власні традиції, вони сформували комплекс ідей, у межах якого китайська культура перетворилася «на щось штучне» (Bernal, 2013). Хоча культурний аспект і надалі залишався в центрі уваги цих консерваторів, перспектива їхнього сприйняття змістилася до «аналізу, артикуляції та збереження “традиційної” китайської культури» (Bernal, 2013).

Бернал пропонує інший погляд на відмінності між традиціоналізмом і консерватизмом: якщо в першому випадку традиції сприймаються як невід’ємна частина способу життя й, будучи глибоко інтегрованими в суспільство та його норми, приймаються без оцінювання, то консерватизм ставиться до них більш критично. У такому разі дотримання традицій стає вибірковим, а самі традиції часто сприймаються як інструмент, зокрема й у політичній боротьбі.

Загалом більшість авторів погоджується з тим, що традиціоналізм не можна вважати явищем, повністю тотожним консерватизму. Водночас на індивідуальному рівні змінні було підібрано так, щоб зафіксувати саме ефект традиціоналізму: можна припустити, що високий рівень релігійності, а також однозначна підтримка сильного лідера, який не зважає на інші гілки влади, з більшою ймовірністю корелюють із традиціоналістськими, а не консервативними поглядами.

Хоча об’єднана Європа вибудована на ідеях рівності, плюралізму, свободи слова та думки, гідності в ній не втихають голоси тих хто говорить про націоналізм, та зверхність однієї культури над іншою. Попри те, що націоналізм гуртує певну

людську спільність, об'єднану за національними ознаками, перед вирішення проблем пов'язаних із загрозою існування власне нації, до прикладу можна навести піднесення націоналістичних ідей на терені сучасної України. Проте з іншого боку націоналізм несе загрозу як ліберальним цінностям, так і демократії в цілому, якщо такі виклики перед країною відсутні. Прикладом таких тенденцій можна назвати Угорщину, де традиціоналістський уряд Орбана спекулюючи на націоналістичних ідеях. Європейські ультра праві партії часто спекулюють на темах націоналізму розколюючи суспільство на «своїх» та «чужих». Власне це в свою чергу стає ще однією перепорою на шляху до асиміляції та званих «нових європейців».

1.2 Ліберальні та демократичні цінності як фундаментальна основа політичної ідеології Європейського Союзу

Функціонування та поступальний розвиток будь-якого суспільства безпосередньо пов'язані з наявністю внутрішньої системи соціальних цінностей, які визначають його соціокультурну ідентичність і задають напрям історичної еволюції. Саме ціннісні орієнтири формують нормативну основу суспільного життя та окреслюють рамки допустимого й бажаного розвитку конкретної спільноти.

Категорія «цінність» була введена до наукового обігу німецьким філософом Р. Г. Лотце у XIX столітті. У межах соціогуманітарного знання соціальні цінності трактуються як ієрархізована система значень, за допомогою якої індивід упорядковує уявлення про світ, соціальні відносини, навколишнє середовище та матеріальні об'єкти. Вони виконують низку ключових функцій: формують шкалу пріоритетів та забезпечують орієнтацію особи в соціальному просторі; мотивують соціальну поведінку та легітимізують вчинки; регулюють взаємодію між суб'єктами суспільних відносин.

Особливого значення проблема розвитку та інституціоналізації соціальних цінностей набуває у країнах Європейського Союзу, де ціннісна система охоплює не лише моральні засади, а й комплекс конституційно закріплених принципів. У цьому контексті поняття «Європа» виходить за межі географічного означення й набуває

аксіологічного виміру. Воно асоціюється з комплексом ліберальних прав і свобод людини, демократичними принципами організації влади, а також із моделлю правової та соціальної держави. Поєднання ліберальної та демократичної традицій зумовило закріплення за європейськими цінностями характеристики «ліберально-демократичні», які стали підґрунтям функціонування політичних і державних інститутів сучасних європейських держав та самого Європейського Союзу.

Спільність аксіологічних засад держав європейського простору сприяла їх поступовій інтеграції та поширенню відповідних принципів за межі Західної Європи. Першою інституційною формою такої консолідації стала Рада Європи, заснована 5 травня 1949 року з метою утвердження спільних ідеалів і принципів. У межах цієї організації було прийнято низку міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав і свобод людини. Зокрема, Європейська конвенція з прав людини 1950 року закріпила фундаментальні громадянські та політичні права, серед яких право на життя, заборона катувань, свобода вираження поглядів та інші базові гарантії. Важливим кроком стало й визнання гендерної рівності як невід'ємного складника системи прав людини.

Після завершення Другої світової війни європейські держави розпочали процес економічної та політичної інтеграції, прагнучи унеможливити відродження тоталітарних режимів і нових воєнних конфліктів, а також зміцнити демократичні інститути. У 1950 році Роберт Шуман виступив з ініціативою об'єднання вугільної та сталеливарної промисловості Франції та Федеративної Республіки Німеччини, що було реалізовано Паризьким договором 1951 року про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі за участю шести держав. Подальший етап інтеграції пов'язаний із підписанням у 1957 році Римських договорів, які заснували Європейське економічне співтовариство та Європейське співтовариство з атомної енергії. Логічним продовженням цього процесу стало утворення Європейського Союзу відповідно до Маастрихтського договору 1992 року. Європейська інтеграція від самого початку була зорієнтована на утвердження миру та демократичну трансформацію європейського простору. Нині Європейський Союз об'єднує 27

держав, у яких функціонують демократичні політичні інститути, а в нових державах-членах триває подальша імплементація відповідних стандартів і практик.

Окремі дослідники пропонують концептуальні визначення європейських цінностей. Зокрема, Н. Амельченко розглядає їх як систему аксіологічних максимумів і базових принципів організації сім'ї, суспільства та держави, а також політико-економічних, культурних і правових норм, що об'єднують більшість жителів Європи та становлять підґрунтя їх колективної ідентичності.

Європейські цінності мають не декларативний, а нормативно закріплені характер, оскільки відображені у базових документах Ради Європи та Європейського Союзу. Їх фундамент становлять права і свободи особи та принцип рівності всіх перед законом. Водночас аксіологічна основа сучасної Європи значною мірою ґрунтується на традиціях західної цивілізації. На конференції 1957 року, організованій Європейським коледжем спільно з Пенсильванським університетом, було сформульовано ключові засади цієї ціннісної системи: пріоритет свободи як самодостатньої цінності, що не зводиться до інтересів держави; нерозривний зв'язок свободи з моральною відповідальністю та вищим законом; поєднання свободи з принципами солідарності й забезпечення доступу до матеріальних і духовних благ; утвердження культури діалогу та поваги до «іншого»; відкритість цих принципів для інших цивілізацій; необхідність їх постійної адаптації до історичних умов за збереження сутнісного змісту (Макеєва, 2022).

Саме з окреслених вище принципів положень логічно випливають базові європейські цінності, які згодом отримали чітке нормативно-правове закріплення у документі «Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу». Проект цього документа було урочисто проголошено 7 грудня 2000 року під час засідання Європейської Ради, однак його повноцінна юридична сила була набута лише 1 грудня 2009 року після вступу в дію Лісабонського договору. Відтоді Хартія стала складовою первинного права Європейського Союзу та обов'язковим орієнтиром для діяльності інституцій ЄС і держав-членів у сфері прав людини.

У положеннях Хартії права і свободи особи представлені не просто як сукупність юридичних норм, а як фундаментальні цінності, спільні для всіх держав-

членів Союзу. У преамбулі наголошується, що народи Європи, формуючи дедалі тісніший союз, прагнуть будувати спільне мирне майбутнє на основі єдиних ціннісних орієнтирів. Водночас підкреслюється необхідність збереження культурного різноманіття, поваги до національної ідентичності держав та особливостей організації їхньої публічної влади на національному, регіональному й місцевому рівнях. Таким чином, Хартія поєднує інтеграційний вектор розвитку з принципом плюралізму та субсидіарності. Документ складається з 54 статей, систематизованих у сім розділів: перші шість закріплюють фундаментальні права та цінності, тоді як сьомий визначає межі застосування та принципи тлумачення положень Хартії.

Еволюція прав і свобод людини у європейській традиції має складний історичний характер. У межах наукової періодизації прийнято виокремлювати чотири покоління прав людини, кожне з яких виникало в певному соціально-політичному контексті. Спочатку відповідні права існували у вигляді філософських концепцій і політичних ідеалів, однак поступово, під впливом демократичних революцій і реформ, вони набули інституційного оформлення та були закріплені в конституційних і міжнародно-правових актах.

До першого покоління належать фундаментальні громадянські права і свободи. Йдеться про право на життя, свободу совісті, право на приватну власність, заборону катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, право на особисту недоторканність і цілісність, заборону рабства і торгівлі людьми, а також заборону смертної кари. Важливою складовою є принцип недискримінації, який забороняє обмеження прав за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, національного чи соціального походження, релігії, політичних переконань або інших характеристик.

Ідейні витoki цих прав пов'язані з філософією Нового часу, зокрема з працями Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта. Концепція «природних» прав передбачала, що людина володіє ними від народження, незалежно від волі держави чи суспільства. Їх універсальний характер означав рівність усіх людей у правах та свободах. Водночас держава розглядалася як інституція, покликана гарантувати й

охороняти ці права, а не надавати їх довільно. Таким чином, у центрі європейської правової традиції закріплюється ідея людської гідності як найвищої соціальної цінності.

У Європейській конвенції з прав людини та Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу ці положення отримали сучасне нормативне вираження. Право на життя трактується у тісному зв'язку з повагою до людської гідності, що охоплює не лише заборону позбавлення життя, а й недопустимість катувань, рабства, примусової праці, торгівлі людьми. Хартія додатково закріплює абсолютну заборону смертної кари. Принципово новим елементом стало проголошення права на цілісність особистості, що охоплює фізичну й моральну недоторканність людини та має особливе значення в умовах розвитку біомедичних технологій. (European Union, 2012)

Другим поколінням прав стали політичні права і свободи, які забезпечують участь громадян у здійсненні публічної влади. До них належать свобода об'єднання, свобода думки та слова, право брати участь у виборах і бути обраним, право на мирні зібрання, гарантії справедливого та незалежного суду, а також принцип заборони покарання без належної правової процедури.

Формування цих прав відбувалося впродовж XIX–XX століть у процесі боротьби європейських суспільств за демократичний устрій. Інституційним втіленням цього процесу стало запровадження загального виборчого права, створення незалежної судової системи, закріплення парламентських механізмів контролю, гарантування прав опозиції та забезпечення свободи засобів масової інформації. Таким чином, політичні права стали практичним механізмом реалізації принципу народного суверенітету. (Макеєва, 2022)

Саме політичні права становлять підґрунтя представницької демократії, оскільки забезпечують громадянам можливість впливати на формування державної політики, відстоювати свої інтереси через інститути громадянського суспільства та контролювати діяльність органів влади. Вони гарантують право створювати політичні партії, профспілки та громадські організації, брати участь у зібраннях і демонстраціях, вільно висловлювати свої погляди, а також обирати і бути обраними до органів влади.

Європейська конвенція з прав людини гарантує свободу думки, совісті та релігії, включаючи право змінювати свої переконання, а також свободу вираження поглядів, право на справедливий суд і ефективний засіб юридичного захисту. Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу спирається на ці досягнення європейської правової традиції, розширює їх зміст та забезпечує поширення відповідних гарантій на всіх громадян Європейського Союзу, що свідчить про подальше поглиблення процесу інституціоналізації прав і свобод у межах європейського інтеграційного проєкту.

Третє покоління прав і свобод становлять соціальні права, що відображають еволюцію європейської правової думки від формального закріплення свободи до забезпечення матеріальних і соціальних передумов для її реального здійснення. Якщо перші два покоління прав були зосереджені переважно на гарантуванні автономії особи та її участі у політичному житті, то соціальні права спрямовані на створення умов, які дозволяють людині реалізовувати ці свободи на практиці. До цієї групи належать право на працю та належні, безпечні й гідні умови її здійснення, право на вільний вибір професії та місця проживання, право на житло, охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення. Окремо підкреслюється право дітей, підлітків, жінок, осіб з інвалідністю та інших соціально вразливих категорій населення на особливий соціальний захист. У сучасному контексті важливим складником соціальних прав визнається також право на екологічну безпеку, що пов'язане із необхідністю гарантування безпечного середовища проживання.

Інституціоналізація соціальних прав у європейських державах зумовила формування моделі соціальної держави. Соціальна держава не обмежується лише гарантуванням фундаментальних і політичних прав, а бере на себе активну відповідальність за створення умов для гідного життя кожного громадянина. Вона спрямована на захист осіб, які з об'єктивних причин — через вік, стан здоров'я або соціальні обставини — не можуть самостійно забезпечити належний рівень матеріального добробуту. Таким чином, соціальні права стають практичним механізмом реалізації принципу людської гідності та рівності можливостей. (Макеєва, 2022)

Ключовим інструментом забезпечення соціальних прав виступає державний перерозподіл доходів, що здійснюється через систему оподаткування, зокрема шляхом встановлення підвищених ставок для високих доходів та застосування принципів пропорційності й соціальної справедливості. Завдяки цьому формуються державні страхові фонди, які забезпечують компенсацію у випадках нещасних випадків на виробництві, втрати працездатності або безробіття. Перерозподіл ресурсів також дозволив фінансувати систему безкоштовної або доступної освіти — початкової, середньої, а в окремих країнах і вищої — за рахунок державного бюджету, створити стабільні пенсійні програми, гарантувати належний рівень медичного обслуговування, а також забезпечити підтримку людей з інвалідністю, матерів, дітей та інших соціально незахищених груп. У результаті соціальні права набули не декларативного, а реального змісту.

Важливим міжнародно-правовим документом у цій сфері є Європейська соціальна хартія. У ній закріплено право людини на працю, а також на справедливі та безпечні умови її виконання і належну винагороду. Документ також передбачає особливий захист жінок і дітей від фізичних та моральних ризиків, гарантує підтримку осіб з інвалідністю, спрямовану на забезпечення їхньої самостійності, соціальної інтеграції та повноцінної участі в суспільному житті. Окрім цього, Хартія визначає право на державну правову, соціальну і медичну допомогу, зокрема для дітей, жінок, осіб з інвалідністю та трудових мігрантів.

Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу у розділах «Рівність» та «Солідарність» деталізує й розширює положення Європейської соціальної хартії. У розділі «Солідарність», зокрема, передбачено право працівників на отримання інформації та консультації в межах підприємства, право на колективні переговори з роботодавцем і здійснення колективних дій, право на рівний доступ до служб зайнятості, гарантії оплачуваної відпустки у зв'язку з вагітністю та доглядом за дитиною, право на охорону здоров'я. Важливою новелою стало нормативне закріплення права на екологічну безпеку та захист інтересів споживачів, що відображає розширення соціальної відповідальності держави у сучасних умовах. (European Union, 2012)

Наступним, четвертим поколінням прав і свобод є культурні права. Вони виникли в умовах зростаючої багатокультурності європейських суспільств і стали відповіддю на потребу забезпечення гармонійного співіснування різних етнічних, мовних і релігійних спільнот. До культурних прав відносять, зокрема, заборону будь-яких форм дискримінації під час реалізації прав і свобод людини за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження. До цієї групи прав також належить захист регіональних мов і мов національних меншин, а також забезпечення права представників меншин на збереження та розвиток власної культурної ідентичності.

Четверте покоління прав почало активно формуватися наприкінці ХХ століття, коли європейські країни зіткнулися з масштабними міграційними процесами та зростанням культурної різноманітності. Багатокультурний характер сучасного європейського суспільства вимагає створення правових механізмів, що забезпечують рівні можливості для представників різних національних, мовних і релігійних груп та запобігають їх дискримінації.

З цією метою Радою Європи було ухвалено Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, а також Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1 лютого 1995 року). Ці документи містять рекомендації та зобов'язання для держав-членів щодо реалізації комплексу заходів: заборони дискримінації за мовними, культурними, національно-етнічними та гендерними ознаками; недопущення політики примусової асиміляції; створення умов для збереження культурної самобутності іммігрантів і національних меншин; гарантування свободи зібрань, асоціацій, слова і релігії для представників меншин.

У цих документах особливий акцент робиться на запобіганні дискримінації представників національних, етнічних і мовних меншин, у тому числі мігрантів, під час реалізації фундаментальних, політичних і соціальних прав. Під дискримінацією в цьому контексті розуміють обмеження або відмову у наданні таким особам тих самих прав і свобод, якими користується більшість населення або представники так званої «титульної» нації. Заборона дискримінації у сфері праці передбачає забезпечення рівного доступу до зайнятості незалежно від расової належності, кольору шкіри чи

етнічного походження. Отже, принцип рівності набуває не лише формального, а й реального змісту, що виступає важливою передумовою функціонування демократичної правової держави. (Макеєва, 2022)

Другий важливий аспект культурних прав і свобод полягає у гарантуванні представникам різних національних та етнічних меншин права на збереження власної культурної ідентичності, що включає мову, спосіб життя, систему культурних традицій і релігійні переконання. Йдеться не лише про формальне визнання культурної відмінності, а про створення умов для її практичного збереження та розвитку в межах демократичного суспільства. Саме тому «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» особливу увагу приділяє забезпеченню можливості здобуття освіти рідною мовою або викладання значної частини навчального матеріалу цією мовою.

З огляду на сучасний багатокультурний і багатонаціональний склад Європейського Союзу та його держав-членів, у положеннях Хартії визнається культурна, релігійна й лінгвістична різноманітність громадян ЄС, а також їх право на збереження культурної, мовної та релігійної самобутності і повагу до неї. Таким чином, культурна багатоманітність розглядається як одна з характерних рис європейського суспільства, що потребує правового захисту.

Аналіз чотирьох поколінь європейських прав і свобод людини дає змогу виокремити базові європейські цінності, які становлять основу системи прав і свобод та функціонування політичних інститутів. Послідовне розширення змісту прав людини від фундаментальних до соціальних і культурних відображає формування цілісної ціннісної моделі, що лежить в основі європейського правового простору.

До основних цінностей, які визнає європейська спільнота, належать гідність, свобода, рівність, солідарність, громадянство та правосуддя.

Гідність охоплює комплекс прав і гарантій, спрямованих на забезпечення людині можливості достойного існування в суспільстві. До таких прав належать право на життя, право на особисту недоторканність, заборона катувань, а також будь-якого нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. До цієї ж групи відносять свободу від рабства та підневільного стану. Саме повага до

людської гідності розглядається як фундаментальний принцип, на якому вибудовується вся система прав людини. Свободи, у свою чергу, охоплюють основні громадянські та політичні права, закріплені в Європейській конвенції з прав людини. Серед них — право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя, захист персональних даних, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження поглядів і доступу до інформації, а також свобода мирних зібрань і об'єднань. Крім того, до кола свобод часто відносять окремі соціально-економічні права, зокрема право на освіту, свободу професійної діяльності і працю, свободу підприємництва та право власності.

Рівність означає визнання рівних прав і свобод для всіх людей та недопущення будь-яких форм дискримінації. Вона також передбачає повагу до культурного, релігійного та мовного різноманіття, забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок, а також належний захист прав дітей і людей похилого віку.

Солідарність відображає соціальний вимір європейської моделі розвитку. Вона охоплює трудові права та положення Європейської соціальної хартії, що стали складовою права Європейського Союзу. До них належать право працівників на отримання інформації, участь у переговорах і здійснення колективних дій, доступ до служб працевлаштування, захист від незаконного звільнення, забезпечення справедливих і безпечних умов праці, соціальне забезпечення та соціальна допомога, охорона здоров'я, захист довкілля і прав споживачів.

Громадянство як цінність передбачає реалізацію активного і пасивного виборчого права на виборах до Європейського парламенту та органів місцевого самоврядування. Воно також включає право на належне управління, доступ до офіційних документів, можливість звернення до Омбудсмена ЄС, свободу пересування та проживання в межах Союзу, а також право на дипломатичний і консульський захист.

Правосуддя охоплює систему гарантій захисту прав особистості, насамперед у сфері кримінального судочинства. До таких гарантій належать право на ефективний судовий захист і доступ до незалежного суду, презумпція невинуватості, право на

захист, а також дотримання принципу законності та відповідності покарання вчиненому правопорушенню.

Таким чином, ліберально-демократичні цінності Європейського Союзу є систематизованим комплексом принципів, що визначають засади функціонування та розвитку європейського суспільства. На відміну від абстрактного поняття «західних цінностей», у межах ЄС вони мають чітке нормативне закріплення та інституційне забезпечення. Саме їх дотримання виступає передумовою політичної стабільності, економічного розвитку та соціальної згуртованості.

1.3 Проблема ідентичності та національного суверенітету як основа активізації антиєвропейських політичних сил усередині ЄС

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу проблем ідентичності та національного суверенітету, доцільно уточнити зміст відповідних понять і простежити їх історичну еволюцію. Зазначена проблематика є складною та багатовимірною, оскільки поєднує політико-правові, історичні й ідеологічні аспекти. Без чіткого визначення дефініцій і з'ясування їх теоретичних підвалин неможливо забезпечити належний рівень об'єктивності подальшого дослідження.

Попри те, що поняття «національний суверенітет» сформувалося ще у XVIII столітті в контексті становлення модерної держави та ідеї народовладдя, в сучасній науковій літературі досі відсутня єдина інтерпретація його змісту. Дискусійність зумовлена тим, що поряд із категорією «національний суверенітет» активно використовуються також поняття «народний суверенітет» та «суверенітет нації». У ряді випадків ці терміни застосовуються як взаємозамінні, однак їх семантичне наповнення має певні відмінності.

Поняття народного суверенітету традиційно пов'язується з принципом повновладдя народу. Воно означає, що саме народ як політична спільнота є джерелом державної влади та легітимності політичного режиму. Реалізація народного суверенітету здійснюється через механізми виборів, референдумів та інших форм безпосередньої чи представницької демократії. У цьому контексті держава розглядається як інституційна форма організації політично організованого народу.

Водночас у західній політичній традиції часто простежується ототожнення понять «держава» і «нація», що пояснюється історичним формуванням національних держав як основних суб'єктів міжнародних відносин. Саме тому класична політична наука нерідко використовує категорії державного і національного суверенітету як синонімічні. Таку позицію відображено, зокрема, у Національній доповіді «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» (2011), підготовленій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, де наголошується, що прикметник «національний» слід застосовувати до суверенітету, носієм якого є національна держава. Відтак пропонується трактувати національний суверенітет як тотожний державному суверенітету. (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011)

Разом із тим процес реалізації національного суверенітету має виразний конкурентний характер. Йдеться про боротьбу різних соціально-політичних груп усередині суспільства за вплив на прийняття державних рішень, а в ширшому сенсі — за володіння державною владою. У цьому аспекті національний суверенітет не є абстрактною категорією, а залежить від реального розподілу владних ресурсів у суспільстві. Це передбачає наявність різних суб'єктів політичної влади всередині нації — фракцій національної еліти, політичних угруповань, а також контр-еліт.

Політичні еліти, просуваючи власні інтереси через інститути державної влади, намагаються надати їм статусу загальнонаціональних, апелюючи до ідеї захисту національного суверенітету. У боротьбі з конкурентними групами вони прагнуть мобілізувати підтримку більшості або принаймні значної частини суспільства. Після здобуття влади правляча група використовує суверенітет держави як інструмент реалізації власної політики, що не завжди повністю збігається з інтересами всієї нації або окремих її соціальних груп. Таким чином, гасло національного суверенітету може виконувати функцію політичної мобілізації та легітимації певного порядку розподілу ресурсів у суспільстві.

З огляду на це інституційно-правовий захист національного суверенітету має подвійний характер. З одного боку, його метою є забезпечення такого порядку організації влади, який гарантує рівноправний доступ до політичного управління для

всіх членів нації. Йдеться про створення механізмів, що запобігають узурпації влади окремими групами та забезпечують функціонування демократичних процедур.

З іншого боку, національний суверенітет передбачає закріплення монопольного права певної нації на управління власною державою та здійснення політичного контролю над визначеною територією. Це означає як обмеження впливу зовнішніх суб'єктів — інших держав, наднаціональних структур, транснаціональних корпорацій, — так і недопущення політичного домінування тих груп населення, які не входять до складу державотворчої нації. Таким чином, у концепті національного суверенітету поєднуються внутрішній і зовнішній виміри політичної автономії.

У межах цієї логіки сам феномен національного суверенітету містить у собі низку внутрішніх протиріч. По-перше, виникає напруження між орієнтацією на домінування загальнонаціональних і державних інтересів та необхідністю забезпечення індивідуальних прав і свобод кожного члена суспільства. По-друге, постає суперечність між принципом демократизму, що передбачає рівність усіх громадян, і прагненням закріпити особливий політичний статус державотворчої нації. Останнє може породжувати ризики політичної, економічної або культурної маргіналізації тих груп населення, які не ідентифікуються з домінуючою національною спільнотою.

Отже, проблема національного суверенітету виходить за межі формального визначення державної незалежності. Вона охоплює питання внутрішнього розподілу влади, легітимації політичних рішень, співвідношення індивідуальних і колективних прав, а також взаємодії між національними державами та наднаціональними структурами. Саме в цьому комплексному вимірі поняття національного суверенітету набуває особливої актуальності для сучасних європейських суспільств.

Зазначені протиріччя є характерними для всіх політичних систем, у яких функціонує національна держава, оскільки їх джерелом виступає сам принцип організації національної державності як політичної форми існування окремої спільноти. Без наявності таких суперечностей категорія національного суверенітету втратила б свою актуальність, адже суспільство, позбавлене подібних конфліктів

інтересів, не потребує владного врегулювання відносин, що виникають унаслідок їх існування.

Конкретний зміст національного суверенітету визначається характером економічних, політичних, правових і культурних відносин, що виникають у процесі реалізації інтересів громадян, нації та держави в межах певного суспільства. Він формується у контексті історично сформованої політичної системи країни, а також проявляється у сфері міжнародних відносин. Таким чином, суверенітет має два взаємопов'язані виміри: внутрішній, який стосується організації влади та розподілу ресурсів у межах держави, і зовнішній, пов'язаний із її незалежністю та здатністю діяти як самостійний суб'єкт на міжнародній арені.

Таким чином, правове закріплення національного суверенітету можна розглядати як процес легітимації національних інтересів у межах держави. Йдеться передусім про інституційне оформлення громадянських прав, що відображає політичне право відповідної нації здійснювати владу на власній території. Це також пов'язано з реалізацією принципу народовладдя щодо конкретної національної спільноти, а також із забезпеченням стабільності державної влади та збереженням територіальної цілісності держави.

В останні роки в країнах Європейського Союзу посилюються побоювання щодо можливого обмеження національного суверенітету внаслідок поглиблення європейської інтеграції. Занепокоєння висловлюють як політичні еліти, так і виборці. Серед факторів, що актуалізують цю проблему, називають передачу частини повноважень наднаціональним інституціям ЄС, легальну та нелегальну міграцію з країн Азії та Африки, а також активізацію націоналістичних партій і рухів. Усе це зробило питання захисту національних інтересів одним із ключових у сучасному політичному дискурсі ЄС.

Європейський Союз дедалі більше впливає на політику держав-членів, що інколи сприймається як втручання у сферу їхніх суверенних повноважень. Уряди окремих країн намагаються відстоювати власні рішення перед інститутами ЄС, які апелюють до спільних стандартів і зобов'язань, прийнятих державами при вступі до Союзу. У разі їх порушення можуть застосовуватися санкційні механізми.

У цьому контексті євроскептичні сили часто виступають як союзники урядів у боротьбі за національні інтереси. Показовим є застосування статті 7 Договору про Європейський Союз, що стосується захисту принципу верховенства права в державах-членах. Механізм її реалізації розглядається як інструмент політичного впливу, хоча процедура ініціювання санкцій є складною, а ймовірність позбавлення держави права голосу — мінімальною. Водночас тлумачення статті 7 має подвійний характер: з одного боку, вона спрямована на захист спільних цінностей ЄС, а з іншого — може сприйматися як обмеження демократичної автономії окремої держави (The Member States of the European Union, 2012).

Внутрішньополітичні реформи дедалі частіше стають причиною конфліктів між державами-членами та інституціями ЄС. Серед резонансних прикладів — ситуації в Польщі та Угорщині. Зокрема, адміністративна й судова реформа в Польщі викликала критику з боку ЄС. Польська влада наголошувала на праві самостійно визначати напрями внутрішньої політики, тоді як інституції ЄС апелювали до зобов'язань щодо дотримання спільних стандартів. У березні 2018 року Європейський парламент більшістю голосів визнав реформу такою, що може порушувати цінності ЄС, і ініціював процедуру за статтею 7 щодо підриву незалежності судової влади.

Питання визначення зовнішньополітичного вектора ЄС також є чутливим, оскільки інтереси Союзу можуть не повністю збігатися з національними пріоритетами окремих держав. У таких умовах внутрішньополітична ситуація та стратегічні орієнтири конкретної країни іноді набувають більшої ваги, що створює підґрунтя для формування альянсів, зокрема серед євроскептичних сил.

Унаслідок зазначених процесів у Польщі протягом останніх років посилилися суспільні настрої невдоволення державною політикою. Частина громадян вважала, що здійснювані реформи орієнтувалися переважно на інтереси Європейського Союзу, а не на потреби польського суспільства. Особливо критично налаштовані групи населення стверджували, що проєвропейський уряд, представлений партією «Громадянська платформа», сприяв трансформації національного законодавства у

спосіб, який, на їхню думку, послаблював позиції Польщі як самостійного суб'єкта політики.

У країні відбувалися мітинги та акції протесту проти політики ЄС і внутрішніх реформ. Серед найбільш відомих — марші 11 листопада 2014 року у Варшаві та інших містах. Учасники протестів заявляли, що попередня влада реформувала систему освіти, скорочуючи години викладання польської мови та історії, а також проводила зміни у промисловій сфері, які, на їхню думку, знижували конкурентоспроможність Польщі порівняно з Німеччиною та іншими державами. У суспільному дискурсі лунали радикальні оцінки як щодо діяльності польського уряду, так і щодо політики ЄС. Частина євроскептично налаштованих громадян навіть висловлювала думку, що попередня влада намагалася послабити національну ідентичність поляків, підміняючи її європейською.

Соціально-економічні наслідки таких трансформацій, з точки зору критиків, проявлялися у зростанні безробіття та активізації трудової міграції. Значна кількість громадян виїжджала за кордон у пошуках кращих умов праці. Збільшення кількості протестів і демонстрацій супроводжувалося втручанням правоохоронних органів, що додатково загострювало суспільну напругу. У цьому контексті євроскептицизм для частини польського суспільства виступав не лише ідеологічною позицією, а й інструментом захисту власних соціально-економічних інтересів і спробою вплинути на політичний курс держави.

Зміна влади в Польщі, зокрема відхід від керівництва ліберальної «Громадянської платформи», призвела до суттєвих політичних зрушень. Партія «Право і Справедливість», яка має більш критичне ставлення до процесів європейської інтеграції, здобула парламентську більшість і сформувала уряд. У результаті вона отримала значний вплив на законодавчу й виконавчу гілки влади. Деякі європейські експерти розглядають концентрацію влади як потенційний ризик з точки зору можливих тенденцій до надмірної централізації або обмеження балансу влад. Водночас подібна політична конфігурація існувала і в період правління «Громадянської платформи». Відмінність полягає насамперед у тому, що нинішнє керівництво Польщі займає більш виразну євроскептичну позицію, що викликає

занепокоєння серед західних партнерів. Якщо попередній уряд активно підтримував політику ЄС, інколи нехтуючи внутрішньою критикою, то нова влада декларує пріоритет національних інтересів у відносинах із наднаціональними структурами.

Додатковим чинником напруження стали економічні питання. Згідно з даними Global Financial Integrity, Польща входить до групи двадцяти країн світу, з яких транснаціональні корпорації щороку виводять значні фінансові ресурси, що еквівалентні приблизно 5 % ВВП, у формі несплачених податків (Global Financial Integrity, 2021). Спроби польського уряду обмежити такі практики неминуче зачіпають інтереси міжнародного бізнесу та держав, пов'язаних із відповідними компаніями. У свою чергу, це може інтерпретуватися як прояв більш жорсткої, іноді навіть «антиєвропейської» економічної політики.

Подібні тенденції спостерігаються і у Франції, де питання національного суверенітету також посідає важливе місце в політичному дискурсі. Передвиборча програма лідера партії «Національне об'єднання» має чітко виражений євроскептичний характер і передбачає перегляд участі Франції в процесах європейської інтеграції. Один із ключових пунктів програми — «Вільна Франція» — акцентує на необхідності повернення французькому народу повного суверенітету у фінансовій, законодавчій, територіальній та економічній сферах. Політик декларував намір ініціювати переговори з європейськими партнерами та провести референдум щодо подальшого членства Франції в Європейському Союзі. У програмних положеннях також підкреслюється необхідність звільнення від надмірних європейських обмежень і збереження державного контролю над стратегічними підприємствами (Le Pen, 2017).

Таким чином, польський і французький приклади демонструють, що питання національного суверенітету в умовах європейської інтеграції набуває особливої політичної ваги. Воно стає центральним елементом програм євроскептичних сил і використовується як аргумент у дискусії щодо співвідношення національних інтересів і наднаціональних зобов'язань.

Особливе місце у французькому суспільно-політичному дискурсі посідає проблема міграції та інтеграції мігрантів. Уже в січні 2013 року опитування IPSOS

«Франція 2013: нові лінії розлому» засвідчило високий рівень суспільної напруги з цього питання: 70 % респондентів вважали, що у Франції перебуває надто багато іноземців; 62 % зазначали, що через масштабні міграційні потоки більше не почуваються у власній країні «як удома»; 74 % опитаних характеризували іслам як нетерпимий і несумісний із французьким суспільством. Через три роки, у 2016 році, результати соціологічних досліджень продемонстрували, що ставлення до представників «інших» культур суттєво не змінилося. При цьому французи значно переоцінювали кількість мігрантів у державі — у середньому в чотири рази (оцінюючи їх частку на рівні 31 % при фактичному показнику близько 7,5 %).

Подальше опитування, проведене Інститутом вивчення суспільної думки (IFOP) у червні 2018 року, підтвердило стійкість подібних настроїв. Дві третини респондентів (65 %) вважали, що для мігрантів у Франції створюється більше соціальних гарантій, ніж для самих громадян країни. Троє з чотирьох опитаних (75 %) висловлювалися за перехід від масової до вибіркової міграції, а лише 24 % вважали, що влада ефективно бореться з нелегальною міграцією. Крім того, 58 % громадян виступали проти подальшого прийому мігрантів. У сукупності ці дані свідчать про низький рівень толерантності до міграційних процесів і про сприйняття мігрантів як носіїв відмінного цивілізаційного коду, що нібито суперечить французькій соціокультурній традиції (Focraud, 2017).

Проблема міграції тісно пов'язується з кризою національної ідентичності у французькому суспільстві. Частина громадян розглядає зростання культурного різноманіття не як ресурс розвитку, а як виклик усталеним уявленням про французьку націю. Реакцією на такі тенденції стає посилення націоналістичної риторики, яка в останні роки переживає певне відродження. У французькому контексті можна виокремити дві форми націоналізму: перша — державницька, що ініціюється «згори» та спрямована на консолідацію суспільства; друга — «знизу», яка виникає в межах культурно-етнічних груп і може набувати форми вимог автономії або суверенітету. Прикладом останньої є рухи за незалежність Корсики. Водночас у загальнонаціональному вимірі домінує саме громадянський націоналізм, пов'язаний із захистом республіканських цінностей.

Особливістю французької моделі є прагнення держави стримувати радикалізацію націоналістичних настроїв та зберігати баланс між принципами республіканського універсалізму і культурного різноманіття. Проте окремі політичні сили активно використовують тему кризи національної ідентичності у власних електоральних стратегіях. Найбільш помітною серед них є партія «Національний фронт», яка у 2018 році змінила назву на «Національне об'єднання». Ребрендинг був спрямований на пом'якшення іміджу партії після поразки Марін Ле Пен на президентських виборах 2017 року та на розширення електоральної бази перед виборами до Європейського парламенту.

У публічних виступах Марін Ле Пен активно акцентувала увагу на необхідності боротьби з «чужими» у Франції, передусім із мусульманською спільнотою, використовуючи такі формулювання, як «зони беззаконня» або «соціальні нахлібники». Одним із найбільш цитованих її висловлювань стало твердження про те, що «іммігранти, які імпортують свої цінності та звичаї, приходять не для того, щоб скористатися свободами Республіки, а щоб знищити їх». Подібна риторика апелює до страхів частини суспільства щодо втрати культурної самобутності та послаблення національної єдності.

Під впливом міграційних процесів у суспільстві посилюється відчуття трансформації етнокультурного складу населення, що для частини громадян асоціюється з розмиванням традиційної національної ідентичності. Це, своєю чергою, загострює соціальну напругу та підриває підвалини ліберальної терпимості, сприяючи зміцненню позицій націоналістичних і правопопулістських сил. У такій ситуації дедалі частіше лунають заклики до жорсткішої міграційної політики та повернення до асиміляційної моделі інтеграції, яка передбачає більш активне пристосування мігрантів до домінуючих культурних норм.

Отже, криза національної ідентичності у Франції виступає важливим чинником зростання впливу націоналістичних політичних сил. Ультраправа партія «Національний фронт» (нині — «Національне об'єднання») залишається вагомим гравцем політичної системи П'ятої Республіки, формуючи значну частину

суспільного дискурсу щодо суверенітету, міграції та збереження національної самобутності.

В останні десятиліття партії «Національний фронт» (нині — «Національне об'єднання») вдалося досягти помітних електоральних результатів. Зокрема, на муніципальних виборах 2020 року партія вперше з 1995 року здобула перемогу в місті з населенням понад 100 тисяч осіб — Перпіньяні (France 24, 2021). Важливим показником зростання її впливу стали й результати президентської кампанії Марін Ле Пен, яка у 2022 році вийшла до другого туру виборів та отримала майже 39 % голосів виборців, що на чотири відсоткові пункти більше порівняно з попередніми виборами. Ці дані свідчать про стійку тенденцію до зростання підтримки ультраправих політичних сил у Франції, що корелює із загальноєвропейськими процесами (DW, 2022).

У червні 2015 року в Європейському парламенті було оголошено про створення коаліції крайніх правих політичних сил під назвою «Європа націй та свобод», лідеркою якої стала Марін Ле Пен. На момент формування ця фракція налічувала 40 депутатів із загальної кількості 751 мандат і об'єднувала низку правих партій, зокрема французький «Національний фронт», італійську «Лігу Півночі», австрійську «Партію свободи», нідерландську «Партію свободи» та бельгійський «Фламандський інтерес». Попри те, що ця група залишалася найменшою за чисельністю у Європейському парламенті, її поява свідчила про інституційне оформлення та консолідацію євроскептичних сил на наднаціональному рівні.

На наступних виборах правонаступниця цієї фракції — політична група «Ідентичність і демократія» — суттєво посилити свої позиції, отримавши 73 мандати та ставши п'ятою за чисельністю фракцією в Європейському парламенті. До її складу увійшли праві та євроскептичні партії з дев'яти держав-членів. Таким чином, ультраправі сили змогли закріпити свою присутність у представницьких органах ЄС і перетворитися на помітну опозиційну силу щодо традиційних соціал-демократичних та ліберальних політичних груп.

Створення парламентської фракції також надало цим партіям доступ до додаткового фінансування та розширених можливостей для просування власного

порядку денного. Фактично йдеться про перехід від маргінального статусу до інституційного впливу на європейському рівні. Два останні електоральні цикли засвідчили поступове зміцнення позицій альтернативно-правих сил. З огляду на те, що євроскептицизм становить ключовий елемент їхньої ідеології, можна припустити, що подальше зростання їх популярності може створювати виклики для політичної цілісності Європейського Союзу як інтеграційного проєкту.

Отже, проблема національної ідентичності та суверенітету дедалі гостріше проявляється у сучасній європейській політиці, що знаходить відображення в електоральних результатах. Загроза національній ідентичності, на думку євроскептичних сил, пов'язується передусім із міграційною політикою Брюсселя, яка, як вважають критики, сприяла виникненню міграційної кризи. Надмірна толерантність та мультикультуралізм, згідно з їхніми аргументами, призводять до поступового розмивання ідентичності так званих «титкульних націй» у межах ЄС.

Паралельно спостерігається посилення ультраправих антиєвропейських партій на тлі прагнення інституцій ЄС активніше впливати на внутрішню політику держав-членів. Це викликає занепокоєння серед частини населення, що сприймає такі процеси як втручання у сферу національного суверенітету. У результаті поширюються антиєвропейські настрої, які потенційно становлять загрозу для стабільності Союзу. Показовим прикладом стала реалізація Brexit, коли Велика Британія вийшла зі складу ЄС, апелюючи до відновлення контролю над національною політикою. Подібні аргументи дедалі частіше використовуються правими силами і в інших країнах, зокрема у Франції, де кандидат від ультраправої партії двічі поспіль виходила до другого туру президентських виборів.

Таким чином, питання національної ідентичності та державного суверенітету набувають системного характеру у сучасному європейському політичному просторі. Їх актуалізація в електоральних кампаніях та діяльності правопопулістських партій свідчить про глибші трансформації у структурі суспільних настроїв, що можуть мати довгострокові наслідки для подальшого розвитку Європейського Союзу.

Висновки до розділу 1

Встановлено, що традиціоналізм та націоналізм виступають багатовимірними соціально-політичними явищами, які формують особливі ціннісні орієнтири громадян, а також визначають політичну поведінку держав та суспільств у ЄС. Вперше систематично проаналізовано їх взаємодію з фундаментальними ліберальними і демократичними цінностями, підкреслено конфліктність цих процесів та потенційну загрозу для демократичних стандартів у країнах-членах союзу. Дослідження проблеми національної ідентичності та національного суверенітету дозволило виявити, що ці категорії є не лише правовими і політичними поняттями, а й ключовими чинниками мобілізації населення та легітимації політичної влади. Показано, що процес реалізації національного суверенітету завжди супроводжується внутрішньою конкуренцією за ресурси влади, а політичні еліти використовують гасло «національного суверенітету» для консолідації підтримки громадян у своїх інтересах. Водночас інтеграційна політика ЄС створює напруження між прагненням до збереження національної ідентичності та необхідністю дотримання європейських норм, що посилює вплив антиєвропейських та ультраправих політичних сил у різних державах.

У рамках розділу також виділено ключові методологічні підходи для аналізу впливу націоналістичних рухів на демократичні цінності ЄС, зокрема порівняльний аналіз історичних та сучасних моделей демократії, системний підхід до вивчення взаємозв'язків між традиційними та ліберальними цінностями, а також комплексне вивчення механізмів впливу політичних еліт та партій на формування суспільної думки. Доведено, що національні та культурні протиріччя всередині суспільств, з одного боку, і вплив наднаціональних інститутів ЄС, з іншого, створюють середовище для посилення популістських, націоналістичних та традиціоналістських наративів, що становлять реальну загрозу стабільності демократичних процесів. Таким чином, теоретичні та методологічні результати розділу 1 забезпечують наукову основу для подальшого аналізу практичних проявів націоналістичних та традиціоналістських рухів у країнах ЄС. Вони дозволяють формувати цілісне бачення причинно-наслідкових зв'язків між політичними цінностями, соціокультурними орієнтирами та впливом політичних сил на демократичні інститути, що є ключовим

для розробки рекомендацій щодо мінімізації ризиків для цілісності та стабільності Європейського Союзу.

РОЗДІЛ 2

АНТАГОНІЗМ ТРАДИЦІЙНИХ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ІДЕЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1 Антидемократична сутність ідей традиціоналізму і націоналізму в сучасному політичному спектрі ЄС

Пшемислав Тацик зтверджує, що принаймні з 2018 року європейські правові дослідження мають тенденцію зосереджуватися на питанні авторитарної ("неоавторитарної") та неліберальної хвилі, яка підриває правову модель ліберальної демократії, що визначається по-різному. Ця "хвиля", зазвичай вважається такою, що виникла з приходом до влади угорської партії "Фідес" у 2010 році.

Протягом кількох десятиліть після закінчення Другої світової війни європейські демократії мали значний імунітет до політичного екстремізму. На загальних виборах партії, що перебували на межі політичного спектру, отримували незначну частку голосів. Ситуація почала змінюватися на рубежі століть, коли крайні праві та крайні ліві партії з'явилися як віртуальні кандидати, щоб забезпечити собі представництво в парламенті та увійти до складу урядів. Вони змагалися на платформах, що критикували статус-кво, який ототожнювався з інституціями, політиками та ефективністю представницьких демократій.

Виступаючи за новий тип політики, який зневажав процедури представництва, стверджуючи, що представництво не є демократією, вони підтримали антиліберальні та антипарламентські погляди і політику. Через кілька років ті ж самі риси стали мейнстрімом, визначаючи дискурси і практики поміркованих партій та урядів. Те, що деякий час здавалося хворобою угорського та польського урядів, яка меншою мірою поширювалася на решту країн Східної Європи, зрештою наклало відбиток на парламенти та уряди всього континенту, і тому деякі подібні ефекти спостерігаються в таких країнах, як Греція, Італія, Франція, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Німеччина та скандинавські країни.

Важливим фактором, що спричинив цей крок, стало повсюдне запровадження надзвичайного стану у відповідь на пандемію COVID-19. Найяскравіші докази цього, починаючи з березня 2020 року, через зменшення ролі парламентів і відповідне

посилення ролі виконавчої влади, яка керує за допомогою указів. Таку пастку можна вважати відступом від демократії, оскільки вона позбавляє процес прийняття рішень елементарних умов для демократичного обговорення. Крім того, це випробовує здатність демократичних режимів підтримувати свої конституційні порядки в робочому стані та в безпеці.

Важливо відмітити, що вплив правих партій на демократичні інституції – це тривалий процес, який продовжується вже близько ста років. Використовуючи основний закон історичної науки, про циклічність історії вважаю за необхідне звернути увагу на вплив ідей традиціоналізму та націоналізму на розвиток демократії.

Озираючись назад і вперед, щоб дослідити політичні події та долю політичних ідей у випадку антилібералізму, ми вчимося розрізняти відмінні риси подій, а також те, що несхожі обставини чи умови можуть призводити до схожих результатів. Чого можна очікувати? Звичайно, вдумливого дослідження причин політичних подій і розсудливого передбачення їхніх наслідків. Перше належить до історичних досліджень, які відрізняються від політики минулого, тоді як друге, із взаємодією інформації та перспектив, характеризує практику економіки та політики. Нещодавне занепокоєння антиліберальними дискурсами та політико, підтримане партіями та урядами поміркованого спрямування, тими самими, які ще зовсім недавно виступали проти них, спонукає порівняти нинішній досвід європейських демократій з їхнім минулим. Перше, що спадає на думку, - це те, наскільки важко було реагувати політичним режимам початку ХХ століття, які мали порівняно слабкі інституційні системи та громадську думку, що вимагала термінових заходів.

Якщо сьогодні усталеним порівняльним уявленням про антилібералізм є те, що довільне обмеження основних свобод і прав не є виключною політикою диктаторських режимів, то в минулому не було ні попередніх знань, ні спільного досвіду, щоб навчитися протистояти його наступові. Сто років тому дискредитація парламентських демократій перед викликом антилібералізму, який здебільшого виступав під виглядом фашизму і спочатку пропагувався революційними, антисистемними партіями, поступово була схвалена поміркованими партіями та урядами як неминучий результат або вихід з їхньої неспроможності утримати

політичну стабільність в умовах економічної кризи та соціальних заворушень. Хоча це судження було викривленим, оскільки політичні режими не несли повної відповідальності за фінансово-економічну депресію, а також самі по собі, ізольовано, вони не могли впоратися з глобальною загрозою від Італії до Німеччини та Іспанії, що перетинала фактично весь континент, терапія для такого виклику - обіцянка сильного уряду - привернула увагу нужденних виборців. Вона прийшла, але ціною підриву базових свобод і, в довгостроковій перспективі, перешкоджання економічному відновленню. Передова стратегія, що скорочувала тривалі парламентські процедури демократичного ухвалення рішень, у 1920-1930-х роках нашттовхнулася на опір ще дуже молодих і нестійких демократичних режимів. Наслідки широко відомі. Сто років потому більшість європейських демократій покладаються на надійні конституційні гарантії, але те, що було немислимим лише кілька десятиліть тому, відбувається, вочевидь, як ітерація процесу, що вже пройшов.

Тому надзвичайно важливо відстежувати антидемократичний вплив правих політичних сил, щоб уникнути повторення історичних помилок. Сучасний правий популізм у країнах Європейського Союзу демонструє низку рис, які мають спільні характеристики з авторитарними рухами та режимами минулого, зокрема міжвоєнного періоду і фашистського спрямування. До таких рис належать акцент на націоналізмі, орієнтація на сильне політичне лідерство, ксенофобські настрої, євроскептицизм, пошук так званих «цапів-відбувайлів», включаючи переслідування меншин, а також антиелітарна риторика. Подібні тенденції суперечать базовим цінностям Європейського Союзу, закріпленим у статті 2 Договору про Європейський Союз, і можуть розглядатися як прояви прагнення до формування неліберальних моделей правління. Особливо виразно такі процеси спостерігаються у деяких країнах Центрально-Східної Європи. Том Джеральд Дейлі говорить, що ключем до розуміння унікальності нинішнього популізму в Євросоюзі, який водночас виводить законність у центр політичної боротьби, є гібридність (The Member States of the European Union, 2012).

І Угорщина, і Польща, не кажучи вже про інші країни регіону, все ще є членами ЄС і Ради Європи, а також учасниками Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та

інших актів європейського і міжнародного права, які підтримують ліберальну демократію і верховенство права. Напруга між (наразі досить формальною) відданістю ліберальним стандартам і авторитарними тенденціями має кілька важливих наслідків. По-перше, вона створює певні протиріччя на різних рівнях законності. У випадку Угорщини, конституція 2011 року, розроблена Фідесом, і пізніші підконституційні акти можуть викликати сумніви щодо їхньої відповідності вимогам ЄСПЛ і праву ЄС. У Польщі, де досі діє ліберальна конституція 1997 року, підконституційні акти, безумовно, не відповідають європейському праву і навіть самій конституції. Ці протиріччя ускладнюють визначення обох режимів: ні "авторитарний", ні "ліберально-демократичний" не є достатньо вдалими термінами для позначення створеної таким чином гібридності.

Як наслідок, обидві країни можуть розігрувати ці ярлики одна проти одної, імітуючи безпроблемну демократію. По-друге, такі гібридні конструкції у сфері законності роз'їдають правову визначеність і сприяють зіткненню норм. Щоразу, коли суперечливі норми залишаються чинними, інституції, створені для їх застосування, зокрема суди, змушені вирішувати питання про ієрархію актів, які вони поважають. Європейське право має перевагу над національним згідно з його власними автономними принципами, визначеними Судом Європейського Союзу ; проте як угорська, так і польська популістські більшості ухвалили національні норми, які не відповідають йому. Отже, рішення у справах, до яких вони звертаються, стає фактично невизначеним, оскільки воно залежить від того, на чий бік політико-правового антагонізму стане суд. По-третє, гібридність цих режимів ускладнює один з термінів, який інтуїтивно спадає на думку, коли йдеться про відносини між популістами і законом: інструменталізація. На перший погляд здається, що і угорський, і польський режими намагаються досягти політичного контролю над державними інституціями та демонтажу правових та інституційних гарантій, які в ліберальній демократії заважають більшості здійснювати будь-які заходи, які вона може побажати.

З точки зору класичної відмінності, що лежить в основі теорії верховенства права, нинішні популісти, очевидно, прагнуть встановити верховенство закону, а не верховенство права - тим самим зводячи закон до статусу інструменту влади.

Однак при більш детальному розгляді "інструменталізація" закону виявляється проблематичним ярликом. Це правда, що обидва режими реалізують власний порядок денний шляхом ухвалення неконституційних законів, іноді з відвертим нехтуванням європейськими та міжнародними стандартами. Але поки режими залишаються гібридними, а норми європейського та міжнародного права залишаються чинними, кожен прийнятий "інструмент" тягне за собою наслідки, небажані для популістських режимів. Наприклад, суперечки викликали створення парламентською більшістю Польщі нової Національної ради суддів, що супроводжувалося подальшими призначеннями суддів, легітимність яких була поставлена під сумнів. У результаті цих змін суддівський корпус опинився у значній залежності від рішень правлячої коаліції, що спричинило реакцію з боку Консультативної ради європейських суддів. У відповідь польський уряд, який часто характеризують як популістський, ухвалив так званий «закон про намордники», що обмежує можливості судів виконувати рішення КРЄС і фактично передбачає відмову визнавати нелегітимність нових суддівських призначень.

«Закон про намордники», у свою чергу, викликав реакцію з боку ЄС, на що правляча коаліція, швидше за все, відреагує якимось іншим інструментом. Цей приклад демонструє, що навіть якщо націонал-популісти хотіли б перетворити закон на зручний та ефективний інструмент своєї влади, складність сучасних правових систем країн, що входять до складу ЄС, тягне за собою заплутану карту протидій, які притупляють і деформують кожен "правовий інструмент" неліберального характеру. Цікавим є той факт, що хоч і праві уряди є в певній мірі загрозою для ліберальної демократії та часто критикують її проте, популістський уряд вимушений розвиватися в середовищі, яке, на перший погляд, є чужим для його цілей, але з якого він може легко житися.

Політико-правова гібридність популістських режимів у ЦЄС проявляється у трансформації їхнього конституційного права. Цей вимір демонструє вирішальну

роль конфлікту між лібералізмом і "нелібералізмом", що триває, а також негативний характер останнього. З точки зору конституційного права, Угорщина після 2010 року і Польща після 2015 року суттєво відрізняються. В Угорщині перегляд режиму спочатку був кодифікований у новій конституції, яка, попри сумніви щодо її відповідності стандартам верховенства права, принаймні була ухвалена конституційною більшістю за встановленою процедурою.

На противагу цьому, польська популістська коаліція не отримала конституційної більшості і обрала більш ризикований шлях, спочатку паралізувавши, а потім перехопивши повноваження Конституційного Суду, щоб вільно ухвалювати субконституційні закони, які не відповідають Основному закону. Як наслідок, конституціоналізми обох країн представляють дві різні моделі популістської легітимності: угорська конституція з її численними поправками є прикладом популістського підходу до встановлення власних форм правління і законодавства; а польське конституційне право, навпаки, є прикладом ефективного призупинення дії конституції та її незаконної заміни звичайними законами. Тому може здатися, що ці два режими відповідають двом моделям: "успішного популізму", який повністю виражає свій порядок денний у конституції, і "недоробленого популізму", який змушений задовольнятися імпровізованими заходами легальної партійності.

Тим не менш, структурні неузгодженості в угорській конституції демонструють, що обидва режими зосереджені на своєму антагонізмі з ліберальною демократією, але за межами цього негативу вони можуть запропонувати мало позитивних інновацій з точки зору конституційного дизайну. У цьому сенсі обидва режими є недоробленим популізмом, не здатним закріпитися в продуманих правових формах і виплеканим перманентною боротьбою з більш-менш міфологізованим баченням ліберальної демократії. Угорська конституція поєднує елементи ліберально-демократичної традиції з сильним державницьким і націєцентричним підґрунтям.

Як наслідок, хоча вона декларує повагу до верховенства права, демократичні вибори і розподіл влади, вона містить деякі явно антиліберальні положення. Зокрема, він починається з так званої "Національної клятви" - преамбули, сповненої

націоналістичних образів, яка підкреслює єдність нації, її християнське коріння, трудову "силу громади" і необхідність "духовного та інтелектуального оновлення". Ліберальні декларації про Угорщину як демократичну правову республіку поєднуються із загадковими формулами націоналістичного віровчення, як, наприклад, положення про зміну офіційної назви країни з Угорської Республіки на Угорщину. Інклюзивність угорської нації щодо меншин (задекларована в "Національній клятві", хоча і з націоналістично задуманим різким розмежуванням між угорською нацією та національними меншинами) йде пліч-о-пліч зі статтею D, яка визначає обов'язки держави щодо осіб угорської національності, які проживають за кордоном - у спосіб, що нагадує зловживання щодо національних меншин в епоху Ліги Націй.

Як наслідок, угорська конституція 2011 року - замість того, щоб запропонувати нову модель "нелібералізму" - пропонує не що інше, як дивовижну суміш класичного ліберального конституціоналізму з антиліберальною, націоналістичною риторикою. Таким чином, створений режим не є авторитарним *per se* на конституційному рівні, він радше підкреслює недемократичні та націоналістичні можливості, вписані в модель ліберальної національної держави.

Основний закон Угорщини не винаходить нової "неліберальної" конституційної мови. Скоріше, вона розпадається на три окремі мови: 1) розлогий символічний наратив, сповнений націєцентричних кліше; 2) ліберальна мова прав людини, хоча й з обмеженнями окремих прав відповідно до правого бачення суспільства; і 3) прагматичні правила функціонування інституцій. Ця неузгодженість у поєднанні з глухим кутом польського конституціоналізму демонструє, що сучасний націоналістичний популізм у ЦСЄ не пропонує позитивного політичного проекту. Навпаки, в своїй основі він намагається черпати легітимність зі структурної опозиції до європейської ліберальної демократії.

На фоні тих проблем що виникаю в політичному спектрі ЄС, формуються право-популістські партії, що стають дедалі більш популярними у великій кількості країн. Право-популістський імпульс, що охопив Європу з початку 2010-х років, має три особливості:

- По-перше, це успішний результат на виборах партій, які обіцяють відновити національний суверенітет і впроваджувати політику, що послідовно надає перевагу корінному населенню над іммігрантами;
- по-друге, дедалі більше закріплення цих партій у відповідних політичних системах завдяки доступу до влади;
- по-третє, зростаюча здатність впливати на політичний порядок денний інших партій.

Після різноманітних і більш стриманих виступів у 1990-х і на початку 2000-х років, фінансова криза 2008 року і криза біженців 2015 року спричинили зростання підтримки правих популістських партій по всій Європі. Це відбулося за рахунок того що в той час, як середній електоральний результат право-популістських партій з часом неухильно зростав, підтримка як лівих, так і правих партій мейнстріму знизилася.

Часто на адресу ЄС, як інституції звучать різні закиди з боку прихильників ідей традиціоналізму та націоналізму, що саме союз обмежує права країн і несе негативний вплив на демократію в країнах. Щодо критики, яка стосується демократії в ЄС, прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан заявив наступне: «Замість Європи націй, в Брюсселі ми бачимо будівництво європейської наддержави, на яку ніхто не давав мандату. Не існує такого поняття, як європейський демос: є лише нації. А без демосу неможливо побудувати демократію, тому будівництво брюссельської імперії неминуче призводить до дефіциту демократії. Ми хочемо зовсім іншого: ми хочемо демократії демократій, основу якої складають нації Європи. Не будемо боятися говорити про це вголос: ми, демократи, які стоїмо на національних засадах, протистоїмо будівничим імперій, які також, по суті, є противниками демократії.»

Основна спрямованість критики Орбана має зневажливий характер. Він стверджує, що процес європейської інтеграції, який ми зараз спостерігаємо, становить серйозну загрозу для демократії, оскільки ЄС перетворюється на недемократичну структуру. Такі популісти, як Орбан, не підтримують Європарламент і не схвалюють посилення демократії на рівні ЄС. Їхнє головне занепокоєння полягає в тому, що інтеграція в ЄС підірвала національну демократію, а тому відповідною стратегією є

згортання інтеграції, а отже відкотити інтеграцію назад. Якщо ми подивимося на твердження Орбана стосовно розвитку ЄС за останні десятиліття, то побачимо, що важливою подією є підринок наднаціональних домовленостей, а не їхнє посилення.

Справа в тому, що після підписання Маастрихтського договору в ЄС спостерігається значне посилення інтеграції, але без наднаціональності. Додаткова інтеграція ЄС, набула форми більшої координації політики на міжурядовому рівні, а не через передачу повноважень наднаціональним інституціям ЄС. Відбувається дедалі більше переплетення рівнів управління, яке може навіть підірвати державну владу на законодавчому рівні.

Популістська критика Європейського Союзу спрямована не лише проти його інституційної структури чи самого процесу інтеграції, а й проти розуміння ЄС як спільноти, що ґрунтується на певних спільних цінностях. Такий підхід узгоджується з ширшим спостереженням щодо популізму: популісти, особливо праві, оперують специфічним баченням демократії, тісно пов'язаним із їхнім трактуванням нації. Як зазначає Рут Водак, у дискурсі правих популістських партій «нація» постає як обмежена та суверенна спільнота, що існує у часовому вимірі й пов'язана з конкретною територією. Водночас її ідентичність значною мірою формується через протиставлення категорій «член» і «нечлен». (Wodak, 2015)

Поділ на «своїх» і «чужих» є важливим елементом риторики правих популістських сил. Така логіка проходить через значну частину сучасного європейського популістського дискурсу, де часто наголошується, що історія Європи має християнський характер і що її майбутнє також повинно ґрунтуватися на християнських цінностях, які зазвичай інтерпретуються у доволі консервативному ключі. Подібні твердження нерідко супроводжуються виразною антимусульманською риторикою. Зокрема, депутат парламенту Нідерландів і засновник правої «Партії свободи» Герт Вільдерс у своїй промові 27 жовтня 2020 року закликав уряд оголосити іслам «насильницькою ідеологією, що поширює ненависть і терор» (Militant Islam Monitor, 2017). Такі висловлювання можуть розглядатися як такі, що суперечать принципам демократичного захисту прав меншин і мігрантів, оскільки відповідно до статті 10 Хартії основних прав Європейського Союзу кожна

людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає можливість змінювати релігію або переконання, а також свободу сповідувати їх як індивідуально, так і спільно з іншими — публічно чи приватно, зокрема через богослужіння, навчання, релігійні практики та виконання обрядів.

Тенденція трактувати іммігрантів і шукачів притулку як загрозу безпеці є частиною ширшої стратегії популістських політичних сил, спрямованої на переосмислення міграційної проблематики. Особливо це проявилось під час так званої «кризи біженців», коли гуманітарний характер подій у риторичі популістів дедалі частіше подавався як питання безпеки. Той факт, що значна частина мігрантів і шукачів притулку були мусульманами, відіграв важливу роль у політичному дискурсі, зважаючи на наголошення Віктора Орбана та партії «Право і справедливість» на необхідності збереження національної і європейської ідентичності як християнської. Маніпулятивна риторика, побудована на протиставленні «свій — чужий», поширюється і на інші питання, зокрема пов'язані з релігією та культурними цінностями. Так, міністерка юстиції Угорщини Юдіт Варга, коментуючи звіт Європейської комісії щодо верховенства права за 2021 рік, заявила: «У своєму другому звіті про верховенство права Комісія дотримується визначеної для себе ролі, представляючи високополітизований документ, заснований на подвійних стандартах і нечітко обґрунтованій критиці та позбавлений фактичної і неупередженої правової оцінки, про яку заявляють його автори. Основна мотивація очевидна: ця корислива політична наклепницька кампанія, замаскована під правову оцінку, спрямована проти Угорщини лише тому, що ми ставимо на перше місце захист наших дітей та сімей і не бажаємо допускати ЛГБТ+ лобі в наші школи та дитячі садки, як того очікують певні зацікавлені групи... Прикро, що верховенство права стало інструментом для підриву політичної волі та ідеологічного шантажу. Ми зачепили за живе в Брюсселі просто тому, що вважаємо захист дітей важливішим, ніж потурання ЛГБТК-лобі» (About Hungary, 2021).

Міністерка заперечує конституційне право Європейської комісії втручатися у відповідні процеси та стверджує, що дії Комісії мають виключно політичний і партійний характер. Водночас вона заявляє про необхідність «захисту дітей» від

нібито загроз з боку ЛГБТ, що фактично відображає ширшу позицію уряду, спрямовану на обмеження прав та суспільного визнання ЛГБТ-спільноти. На прикладі цієї заяви можна простежити характерний прийом правих популістів — апеляцію до захисту дітей від уявних або перебільшених загроз. Подібна риторика демонструє, як традиціоналістські сили втручаються у ширшу боротьбу за формування ціннісних орієнтирів і соціальних уявлень у сучасній Європі.

Можна також спостерігати, що праві популісти загалом критично ставляться до сучасних процесів демократизації політики та механізмів ухвалення рішень на рівні Європейського Союзу. Натомість вони виступають за повернення ключових демократичних повноважень на національний рівень, де, на їхню думку, має зосереджуватися основний політичний суверенітет. У такій моделі вони можуть посилити свій вплив у межах окремих держав, не стикаючись із обмеженнями, що виникають через інституції та правові механізми Європейського Союзу.

Наразі можна стверджувати, що зростання популізму може заблокувати необхідні демократизаційні реформи на рівні ЄС. Чим помітніший популістський потяг, тим сильніше це обмеження, особливо якщо це проявляється на виборах до Європарламенту, а також на виборах у великих державах-членах ЄС. Це занепокоєння було очевидним на президентських виборах у Франції де зросла кількість право-популістів в парламенті, а ще більше - на виборах в Італії (обидва у 2022 році), які привели до влади популістський уряд.

Популістський наступ на демократію в Європі не обмежується тим, що відбувається на рівні ЄС. Особливе занепокоєння викликає серйозний підрив законності та демократії в Угорщині та Польщі. Ці події часто пов'язують з приходом до влади авторитарних режимів і проводять паралелі з міжвоєнним періодом, коли на зміну демократичним режимам прийшли фашистські та нацистські режими. Однак привертає увагу те, що і угорський лідер Орбан, і польський лідер "ПіС" обставляють свої режими демократичними термінами, використовуючи при цьому стандартні популістські прийоми. Це свідчить про те, що замість прямої заміни демократичних режимів на авторитарні ми бачимо більш витончену підривну діяльність проти демократії зсередини. Поки демократія залишається головним принципом

легітимації, така підривна діяльність зсередини може бути такою ж серйозною загрозою для демократії, як і перехід до авторитаризму в деяких країнах, оскільки межа між тим, що є демократичним, а що ні, може розмиватися і в державах, які не асоціюються з явними зусиллями щодо відступу від демократії.

Цікаву думку з цього приводу висловлює Н. Урбінатті, вона зазначає, що коли популізм перебуває при владі, він прагне встановити нову форму представницького правління, яка водночас є спотвореною версією демократії. Нова форма правління, як правило, спирається на ключову популістську відмінність між народом та елітою. Популістський лідер відіграє центральну роль у формуванні цього розмежування і в процесі трансформує політичну систему від партійної демократії до популістської демократії. Популістський лідер займає позицію направлену супроти політичних еліт і використовує риторику, яка представляє народ чистим, а усталену політичну еліту - морально корумпованою. Лідер відіграє центральну роль у "формуванні народу", оскільки він прагне встановити тісний зв'язок з частиною народу, який він прагне підтримувати на постійній основі. Роблячи це, лідер претендує на те, щоб уособлювати народ проти зрадницької політичної еліти. (Urbinati, 2014)

Своїми рішеннями угорські та польські представники запровадили регресивне. Отже, це було набагато більше, ніж євроскептична риторика. Це була антиліберальна риторика і політика. Внесення змін до законів і прийняття норм, що перешкоджають базовим правам, довело їхню рішучість відкотити назад ліберальні реформи попередніх десятиліть, починаючи від свободи думки і свободи преси до незалежності судової влади і прав жінок. Засуджені опозицією та незалежними ЗМІ, вони використовували конституційні норми на користь партійних антиліберальних інтересів. Незважаючи на те, що цей маневр був значною мірою оскаржений, на наступних виборах вони продовжували отримувати підтримку - політична опозиція все більше залякувалася і була загнана в кут. Додаткова іронія полягала в тому, що політичні лідери жили за рахунок респектабельного демократичного авторитету.

За приходу право-популістичних лідерів до влади, демократія перетворюється в такий собі симулякр де саботуються демократичні процеси, а вибори - це лише

вигуки або декларації про підтримку лідера. Нові медіа допомагають лідеру встановити і підтримувати цей прямий зв'язок з аудиторією.

По суті ми можемо спостерігати за тим, як популізм що культивують праві націоналісти та прихильники традиційних цінностей перетворюється в нову ідеологію яка має на меті замінити демократію, тобто загравання з ідеями націоналізму несе в собі не опосередковану загрозу демократичним процесам та негативно впливає на їх розвиток.

Однією з головних слабкостей неонаціоналізму є те, що його успіх зумовлений слабкістю основних правих і лівих сил, а не власною політикою. За загальним визнанням, його можна розглядати як заповнення вакууму, створеного погіршенням становища партій центру. Її успіх, можливо, особливо пов'язаний зі зниженням привабливості традиційних соціал-демократичних лівих сил і пов'язаною з цим втратою соціального статусу їхньої традиційної бази підтримки в особі промислового робітничого класу. Розбіжності всередині мейнстріму дають неонаціоналізму можливість повернути на свій бік виборців і загалом завоювати громадську думку. Хоча багато неонаціоналістичних партій були дуже успішними, аж до того, що стали правлячими партіями, як показують приклади Польщі та Угорщини, такі рухи загалом є еkleктичними і живляться від основних партій, які, в свою чергу, підлаштовуються під них. Так, Британська консервативна партія на загальних виборах 2019 року випередила Партію Brexit (колишня UKIP), просто взявши на озброєння її політику. Загалом, неонаціоналістичні партії, хоч і стали більш потужними, все ще залишаються переважно опозиційними партіями та рухами. Помітним винятком є Австрія, де ультраправа Партія свободи сформувала коаліцію з Народною партією. Звісно, хоча Макрон впевнено переміг на президентських виборах у Франції у 2017 році, до другого туру вийшла Марін Ле Пен з "Національного фронту". Це суворе нагадування про потенціал значної перемоги радикальних правих.

Однак це також приклад невдалої кампанії. Хоча немає жодних сумнівів у величезному розширенні ультраправих, все ще залишається фактом, що ці партії є найбільш успішними як опозиційні, а не як правлячі партії. Провал президентства Трампа є, мабуть, найяскравішою ознакою обмеженості неонаціоналізму, принаймні,

в плані збереження свого впливу на державу. У більш соціологічних термінах можна стверджувати, що більшою слабкістю неонаціоналізму є те, що у нього відсутня соціальна уява, або, щонайбільше, вона є дуже слабкою. Соціальна уява - це спосіб, у який суспільство чи рух артикулює образ самого себе. Вона є проекцією самосвідомості колективності як єдності і включає в себе символічні, когнітивні та нормативні елементи. Націоналізм, як зазначав Бенедикт Андерсон, ґрунтується на уявній спільноті, оскільки він потребує образу соціального життя нації, оскільки люди не можуть безпосередньо відчувати націю у своєму повсякденному житті. Успіх націоналізму в минулому, очевидно, був пов'язаний з його величезною здатністю артикулювати уявне (Anderson, 2006). Згідно з Касторіадісом, всі суспільства проектують уявне позначення самих себе. Багато рухів мають радикальну уяву, яка дозволила їм з'явитися на світ. Особливо це стосується рухів, які прагнуть створити нову реальність. Сучасна епоха стала свідком народження безлічі таких рухів, з яких, можливо, найяскравішим був комунізм, але це стосується і багатьох націоналістичних рухів (Castoriadis, 1987).

Одне з можливих пояснень того, чому неонаціоналізму бракує здатності створювати соціальну уяву, полягає в тому, що для розширення своєї масової привабливості він змушений запозичувати як у правих, так і у лівих. Будучи правими за духом і суттю, вони дистанціюються від неоліберальної частини правих і в деяких випадках є захисниками держави загального добробуту, водночас виступаючи проти прогресивної політики лівих. Більш успішні з них прагнуть до авторитаризму в культурних питаннях, водночас приймаючи соціальний протекціонізм в економічних питаннях.

Таким чином, характерна права політика співіснує з традиційною політикою лівих. Уряд Джонсона у Великій Британії є дуже гарним прикладом такого балансування, яке в тій чи іншій мірі прийнято більшістю радикальних правих. Це також знайшло відображення принаймні на рівні риторики Трампа. Хоча це може призвести до значного успіху в короткостроковій перспективі, наприклад, на виборах, поєднання цих правих і лівих орієнтацій не є рецептом для довготривалого політичного проекту, такого як повернення до національної держави. Такий проект

потребуватиме більш інклюзивної концепції політичної спільноти, якщо він хоче здобути народну підтримку. Іншими словами, національна держава не може бути створена на основі партійної підтримки.

Праві партії у Західній Європі не схильні відкрито атакувати ліберальну демократію. Жоден лідер праворадикальної популістської партії в Західній Європі не висловлював свою неприязнь до лібералізму так чітко, як Віктор Орбан, прем'єр-міністр Угорщини і лідер популістської партії "Фідес - Угорський громадянський альянс". Він відкрито кинув виклик ліберальній демократії і вихваляв "неліберальну демократію", коли був переобраний у 2014 році. Хоча праві партії у Західній Європі, як правило, утримуються від відкритого просування альтернативної, неліберальної моделі демократії, різні лідери цих партій відкрито захоплюються Орбаном.

Хоча націоналісти не нападають на ліберальну демократію як таку, вони проводять антиімміграційну політику, яка суперечить основним свободам і правам "некорінних" груп. Крім того, вони, як правило, нападають на свободу преси та незалежні суди. Незважаючи на електоральний успіх популістських партій та їхню зростаючу участь в уряді, ще кілька років тому існував консенсус, що ці партії не дуже ефективні в боротьбі за демократичні права і свободи. Тематичні дослідження австрійського коаліційного уряду, до складу якого входила FPÖ з 2000 по 2005 рік, урядів Берлусконі, включаючи Lega Nord з 2001 по 2011 рік, або швейцарських урядів, включаючи SVP після 2003 року, показали, що в Західній Європі такі негативні наслідки були відсутні.

Однак, з огляду на невинне електоральне зростання та деякі несподівані успіхи цих партій у 2016 році, такі як перемога Партії незалежності Великої Британії (UKIP) на референдумі щодо Brexit та перемога Дональда Трампа на президентських виборах у США, занепокоєння щодо їхнього впливу на ліберальні демократії посилилося. Більше того, деякі націоналісти стають більш досвідченими в управлінні і вчаться уникати помилок новачків (Rensmann et al 2017). Незважаючи на те, що західноєвропейські країни все ще належать до найдемократичніших у світі, а більшість країн вважаються повноцінними демократіями, деякі країни частково погіршили свої показники у сфері захисту прав мігрантів та біженців, зокрема права

на належну правову процедуру, свободу від дискримінації та право на пошук притулку. Наприклад, Данія, де Данська народна партія підтримувала кабінети меншин у 2001-2011 та 2015-2019 роках, виділяється як країна з усталеною демократією, яка вжила заходів для обмеження прав шукачів притулку. Свобода преси також зазнає нападів з боку популістських партій.

У країнах, де популістські партії мають більшість і беруть участь в уряді, вони можуть змінювати закони про ЗМІ для обмеження свободи преси. У Західній Європі, однак, переважають більш непрямі методи. Зокрема, урядові ПРПП націлені на суспільне мовлення. Свобода преси в Австрії особливо погіршилася під час правління уряду ÖVP-FPÖ в останні місяці 2019 року, згідно зі Світовим індексом свободи преси. Однак усі країни Західної Європи все ще посідають хороші або досить хороші позиції в цьому списку. Що стосується обмежень на виконавчу владу, то існують певні докази негативних наслідків, коли до влади приходять праві партії. Вони найбільш відкрито атакують роль міжнародних судів, таких як Європейський суд з прав людини. Проте вплив на ЄСПЛ як інституцію поки що був незначним (Петров 2020). Вплив правих популістів на національні суди або парламенти все ще залишається значною мірою недослідженим (Lacey 2019). Хоча є деякі ознаки негативного впливу, не існує загальної та чіткої тенденції до відступу усталених демократій у Західній Європі (van Beek et al. 2018). Велике міжрегіональне дослідження дійшло висновку, що популісти не мають значного впливу, коли якість демократії є високою. Таким чином, ліберальна демократія в Західній Європі в цілому залишається стійкою до атак ПРПП, незважаючи на часткове скорочення свобод.

Дебати про демократію в ЄС є багатовимірними, оскільки вони стосуються як типу державного устрою, так і форми та місця демократії. Популізм (особливо правого спрямування) вирізняється з-поміж інших своєю концепцією спільноти, нації та ідентичності, яка несумісна не лише з ЄС, але й з конституційною демократією. Це стало очевидним у спробі правого популізму змінити порядок визнання в ЄС з юридично закріпленого і заснованого на правах на такий, що ґрунтується на повазі.

Таким чином, відповідь на питання про те, чи є популізм демократичним викликом для ЄС, була ствердною, особливо в тих країнах-членах, які беруть активну

участь у підриві ключових конституційних демократичних механізмів у своїх країнах-членах, а саме в Угорщині та Польщі. Спираючись на роботу Урбінаті, було показано, що ця форма націонал-популізм являє собою підрив демократії зсередини, в тому сенсі, що популістські партії та лідери прагнуть замінити представницьку демократію популістською демократією як окремим стилем представництва.

Нарешті, розглядаючи питання про те, чи є націоналістичний популізм екзистенційним викликом для ЄС, можна стверджувати, що популісти менш зацікавлені в ліквідації ЄС і більш зацікавлені в його трансформації для досягнення своїх цілей. З точки зору демократичного розвитку Європи, це серйозний виклик, який може поставити прихильників ЄС перед дилемою. Якщо їм не вдасться реформувати ЄС у конструктивному напрямку, вони ризикують створити подвійний виклик демократії в Європі.

Ця оцінка має на меті визначити тип виклику, який популізм становить для Європи. При цьому було перераховано низку інших факторів, які дали поштовх популістському виклику. Ці фактори, такі як трансформація партійних систем (соціальна дислокація партій у поєднанні з появою картельних партій), процес і модель глобалізації та європеїзації, які змінюють співвідношення між відповідальністю партій і їхньою здатністю реагувати, а також зміни в медіа-системах і способі медіатизації, грають на руку популістам, але не спричинені популізмом. Оцінюючи серйозність популістської загрози, ми повинні розуміти сукупний вплив цих та інших змін на функціонування сучасної конституційної демократії.

2.2 Вплив традиціоналізму і націоналізму на свободу слова в ЄС

Популістські праворадикальні партії визначаються поєднанням націоналізму, авторитаризму та популізму. В ідеологічному плані їхній популізм призводить до того, що учасники правих партій приймають неліберальний погляд на демократію і зневажають обмеження верховенства права, до яких апелюють основні сили ЄС, намагаючись подолати відставання. Їхній націоналізм і авторитаризм, своєю чергою, сприяють ширшому скептицизму щодо режиму і неприйняттю будь-якого

подальшого поглиблення чи розширення європейської інтеграції, яку вони сприймають як розмивання національних ідентичностей (de Vries, 2018). Винуватці відступу від демократії часто використовують ту саму риторику, що дає нам підстави очікувати, що орієнтація на правих радикальних партій перетинається з небажанням підтримувати рішучі дії ЄС, спрямовані на критику або санкції за порушення демократії та верховенства права.

Для більш цілісного розуміння проблематики впливу традиціоналізму та націоналізму на демократію, варто розглянути такий її показник як свобода слова, спочатку нам потрібно окреслити дефініції даного питання. Що саме свобода слова для нас, в звичному розумінні цього поняття ?

Демократичний захист свободи слова, вперше висунутий Александром Мейклджем, звертає увагу на те, як циркуляція ідей у суспільній культурі пов'язана з реалізацією громадянами своєї демократичної ролі - оцінювати політичну діяльність і допомагати визначати правильний напрямок руху держави. Як і в інших підходах, цей аргумент набуває різних форм. Пост стверджує, що громадяни не можуть обґрунтовано вважати себе авторами закону, якщо вони не мали реальної можливості впливати на хід публічного обговорення. Вайнштейн відстоює сильнішу позицію, згідно з якою здійснення політичної влади є нелегітимним, якщо громадяни не мали можливості висловити свою точку зору, в тому числі виступити проти потенційних законів і пропозицій. Загальноприйнято вважати, що з точки зору демократичних аргументів слово слід тлумачити у відносно широкому сенсі, включаючи не лише офіційні політичні промови, але й літературу та мистецтво, культурні коментарі та соціальну критику. Свобода слова та вираження поглядів є невід'ємною рисою людини. Права містять елементи захисту та інтересів. На практиці, кожен, хто має права, також має обов'язки як частину балансу життя в суспільстві.

Свобода слова та самовираження, якою володіє людина, є дуже важливою для сталого розвитку демократичної країни. Це пов'язано з тим, що, маючи свободу слова і вираження поглядів, громада може здійснювати контрольну функцію за управлінням державою. Громада та громадські організації можуть контролювати діяльність уряду таким чином, щоб вона відповідала інтересам суспільства та правам людини. Людина

має права та обов'язки, які доповнюють одне одного та збалансовують її життя. Формування справедливого суспільства є обов'язком кожного. Визнання існування прав людини є однією з ознак демократичної країни.

Можна зробити висновок, що демократична країна - це країна, в якій народ є сувереном над державою, контролює державну систему і здійснює владу. Демократична держава надає своїм громадянам право вільно висловлювати свої прагнення, думки і конструктивні пропозиції в різних формах, використовуючи різні засоби масової інформації, як усні, так і письмові.

Коли хтось критикує уряд, це не є порушенням закону, свобода вираження поглядів гарантується різними документами, як на державних рівнях таких, як конституції різних країн так і на міжнародному рівні. А саме одним з основних документів ООН «Загальною декларацією прав людини» де в преамбулі вказано: «беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей» (United Nations, 1948). Однак висловлення думок має відбуватися цивілізовано і конструктивно. Обмеження свободи вираження поглядів і слова спрямовані на створення безпеки та добробуту серед співгромадян. На практиці свобода вираження поглядів також може бути обмежена з міркувань соціальної злагоди та поваги до всіх суспільних груп.

З вище описаного ми можемо зрозуміти що свобода слова являється важливою цінністю демократичного суспільства з одного боку та власне його інструментом з іншого, адже завдяки ній демократична спільнота може контролювати ті політичні процеси, що відбуваються в країні. Тому власне для різних антидемократичних сил свобода слова є перепорою на шляху до влади. До таких сил можна віднести праві популістські партії

Часто свободу слова уособлюють незалежні медіа ресурси та журналістикою в цілому. Тому характерною рисою країн в яких до влади приходять праві популісти є погіршення становища незалежної журналістики. Так за даними організації

«Репортери без кордонів» яка щорічно складає індекс свободи преси, Угорщина де вже довгий час при владі націоналістичний уряд Орбана, займає одне з найгірше місце в ЄС – 67. Схожа ситуація відбувається також і в Словаччині з приходом до влади Фіцо країна опустилася в рейтингу з 17 місця до 29. По суті в певній мірі цей індекс вимірює свободу слова в країні, а також демократичні процеси, адже ми знаємо, що свобода слова та преси є невід’ємною частиною демократичних процесів, що розвиваються в країні (Reporters Without Borders, 2024).

Майже одразу після повернення до влади у 2023 році Р. Фіцо розпочав боротьбу проти одного з найефективніших механізмів протидії корупції у Словаччині — Національного антикримінального агентства. Саме цей орган займався розслідуванням справ, пов’язаних із корупцією та організованою злочинністю. Завдяки діяльності агентства було притягнуто до відповідальності низку осіб, пов’язаних із політичною партією «Курс – соціальна демократія», до якої належить і сам прем’єр-міністр. Паралельно з цим у країні обговорюються ініціативи щодо пом’якшення відповідальності за фінансові злочини.

Крім ліквідації антикримінального агентства, пропонуються зміни до кримінального законодавства, які можуть обмежити захист осіб, що оприлюднюють суспільно важливу інформацію про діяльність державних органів або приватних компаній. Фактично подібні законодавчі ініціативи можуть бути спрямовані проти незалежних медіа, які відіграють важливу роль у контролі влади та є одним із ключових елементів функціонування демократичної системи.

Варто зазначити, що це не перший випадок конфлікту між владою та журналістською спільнотою, пов’язаний із діяльністю Р. Фіцо. Під час його попереднього прем’єрства було вбито словацького журналіста-розслідувача Яна Куціяка. До організації цього злочину підозрювали осіб, пов’язаних із оточенням прем’єра, що викликало значний суспільний резонанс і масові протести. Унаслідок політичної кризи у 2018 році Фіцо змушений був подати у відставку.

Так і цього разу намагання придушити демократичні свободи викликають суспільний резонанс в країні де від початку 2024 року протести відбулися в 30 містах Словаччини.

Подібні тенденції спостерігаються і в Угорщині, де значну політичну підтримку мають праві популістські сили, насамперед уряд Віктора Орбана. За оцінками міжнародних організацій, сьогодні Угорщина вже не відповідає повною мірою стандартам ліберальної демократії і залишається єдиною державою-членом Європейського Союзу, яку Freedom House класифікує як країну з частково вільною пресою. Після приходу до влади у 2010 році прем'єр-міністр Віктор Орбан та його партія «Фідес» сформували політичну систему, яку самі називають «Системою національного співробітництва» і яка фактично набула рис домінування однієї політичної сили. Упродовж цього періоду відбувалося поступове послаблення демократичних інститутів і механізмів стримувань та противаг, що традиційно обмежують виконавчу владу. Було ухвалено нову конституцію, яка значною мірою закріпила позиції правлячої партії, внесено зміни до виборчого законодавства, що сприяють збереженню її політичного домінування, а також посилено політичний вплив на прокуратуру і значну частину медіапростору. За даними Economist Intelligence Unit, станом на 2022 рік індекс демократії Угорщини становив 6,64, що є одним із найнижчих показників серед країн Європейського Союзу після Болгарії та Румунії. (The Economist Intelligence Unit, 2023).

Як зазначає Тімоті Гартон Еш у матеріалі для, Віктор Орбан суттєво послабив інститути ліберальної демократії у своїй країні. На його думку, ресурси Європейського Союзу використовувалися для зміцнення політичної системи, яку сам Орбан визначає як неліберальну. Водночас державні контракти часто отримують підприємства, пов'язані з близьким оточенням прем'єр-міністра, включаючи його друзів та членів родини, тоді як неурядові організації й представники опозиції нерідко стикаються з тиском у вигляді податкових перевірок. Державні ресурси також використовуються для підтримки політичної позиції партії «Фідес». Крім того, дослідники відзначають послаблення незалежності судової влади, що, зокрема, відображено у звіті Джудіт Сарджентіні, підготовленому для Європейського парламенту. За даними Transparency International та Європейської комісії, майже у половині процедур публічних закупівель подається лише одна тендерна пропозиція,

що може свідчити про значні корупційні ризики у цій сфері. (Transparency International, 2021; European Commission, 2022)

Цікаво буде те, що часто самі праві популістські партії користуються наративами про те що чинна влада притискає свободу слова в країні. Популізм, як правило, відноситься до «тонкої» ідеології, яка розглядає суспільство як глибоко розділене між «чистим народом» і «корумпованою елітою» і постулює, що політика повинна бути винятковим вираженням єдиної «загальної волі» народу. Оскільки ця уявна «загальна воля» є основним елементом популізму, він логічно протистоїть усім обмеженням, що накладаються на її публічне вираження. Крім того, через притаманний популістам антиелітизм, вони описують політичні еліти як такі, що не цікавляться думкою громадськості або навіть активно протистоять їй. Ця описана опозиція може, наприклад, набувати форми просування таких дискурсивних норм, як «політична коректність», що розглядається як цензурування нібито більшості на користь. Коротше кажучи, громадяни з більшою схильністю до популістських поглядів мають бути більш схильними до думки, що еліти придушують свободу слова, і сприймати більшу ймовірність і вартість санкцій.

Люди з більшою схильністю до популізму більш схильні вважати, що вони не можуть вільно висловлюватися. Альтернативний механізм, який пов'язує популістські наративи з суб'єктивною свободою слова, працює через партійні гасла. Існує багато доказів того, що виборці формують свої думки та переконання на основі партійних сигналів. Партійні маніфести та прес-релізи. Відомі політики партії «Альтернатива для Німеччини» активно просувають наратив про обмежену свободу слова в Німеччині. Наприклад, лідер фракції Бундестагу Олександр Гауланд заявив, що люди, які публічно висловлюють «незручну правду, а не думки, що не влаштовують еліту, повинні рахуватися з соціальним знищенням». Крім того, багато передвиборчих плакатів та агітаційних закликів містять вимоги захищати свободу слова. Таким чином, ми очікуємо, що ідентифікація з АДН пов'язана з прийняттям партійного наративу про те, що правляча верхівка притискає свободу слова. (Arzheimer, 2018)

Тож ми бачимо, що популізм яким послуговуються праві радикальні партії також має свій вплив на свободу слова і має своєрідні відносини зі ЗМІ, які є невід'ємною частиною свободи слова. Популізм, незалежно від того, чи визначається він, як ідеологія або набір ідей, або стиль політичної комунікації, що поєднує специфічну форму і зміст, підтримує конфліктні відносини зі ЗМІ, які варіюються від запеклих нападок до їхнього використання за допомогою спеціальних стратегій привернення уваги. Політичні актори, як правило, потребують уваги громадськості до своєї програми та до себе самих, а отже, є залежними від медіа. Особливо це стосується виборчих кампаній, коли на кону стоїть влада, і політики сподіваються на сприятливе висвітлення. Інструментарій політичного маркетингу надає політикам цілий ряд стратегій, які слугують для привернення уваги ЗМІ і, наскільки це можливо, для впливу на те, що про них говорять, коли і як це говорять.

Ці стратегії орієнтовані на звичайні критерії відбору ЗМІ, щоб збільшити шанси подолати поріг потрапляння в новини. Це насамперед питання частоти, але ще краще, якщо висвітлення буде позитивним. Жорстка конкуренція в політичній боротьбі за владу, з одного боку, і автономні рішення незалежних ЗМІ, з іншого, означають, що політичні актори найчастіше незадоволені тим, що роблять ЗМІ. Таким чином, критика ЗМІ входить до щоденного порядку денного політиків, звинувачення в упередженому та незбалансованому висвітленні подій на адресу ЗМІ широко поширені в політичному полі і зазвичай досягають кульмінації напередодні виборів.

Хоча намагання привернути увагу ЗМІ та періодичне невдоволення їхнім висвітленням є спільними для всіх політичних гравців, позиція популістів щодо ЗМІ має свої особливості. Вони розробили стратегії, які влучно експлуатують критерії відбору ЗМІ і майже завжди забезпечують популістам особливу увагу. Насамперед виділяється стратегія «поганих манер», яка характеризується «нехтуванням популістами “належними” способами дій у політичній сфері». Ця стратегія впливає з популістського антиелітизму і слугує популістам для того, щоб позначити свою дистанцію до основних політичних гравців.

Погані манери свідомо кидають виклик усталеним нормам поведінки в політичному полі і, таким чином, надають політичним акторам можливість

представити себе як аутсайдерів, які жодним чином не пов'язані з правлячою елітою. Погані манери також стосуються взаємовідносин зі ЗМІ та взаємодії політиків і журналістів. Таким чином, моветон - це стратегія провокації, яка поширюється на дискурс, поведінку та зовнішній вигляд політичного актора. Ця стратегія легко долає поріг уваги ЗМІ, оскільки корелює з такими важливими новинними факторами, як конфлікт, негатив і несподіванка. Існує багато прикладів успішного застосування стратегії поганих манер. Парадоксально, але стратегія поганих манер часто супроводжується критикою ЗМІ.

Прикладом цього є лідер парламентської фракції «Альтернатива для Німеччини» Аліса Вайдель, яка під час виборчої кампанії до німецького парламенту 2017 року на знак протесту покинула ток-шоу на громадському телебаченні, коли відчула, що її загнав у кут інший політик. Одразу після цього Вайдель опублікувала у Facebook заздалегідь підготовлений прес-реліз, у якому звинуватила ведучу ток-шоу Марієтту Сломку, яка також є ведучою новин, у непрофесійності та упередженості. Те, що вона покинула студію під час ефіру, привернуло до неї широку увагу та подальше висвітлення в засобах масової інформації. Її звинувачення проти мовника та ведучої ток-шоу також дозволили їй представити себе жертвою ворожих ЗМІ. (Wettstein et al., 2018; Krämer, 2018)

Популістська критика ЗМІ, однак, виходить за рамки звичайного невдоволення політиків їхнім висвітленням. Нападки на провідні ЗМІ випливають з антагонізму «чистого народу» проти «корумпованої еліти», який лежить в основі і визначає популізм. Популісти вважають себе справжніми представниками народу і загальної волі, в той час як вони засуджують еліту як таку, що зраджує інтереси народу. Еліта - це ті, хто має владу, «тобто більшість людей, які займають провідні позиції в політиці, економіці, засобах масової інформації та мистецтві». ЗМІ звинувачують у тому, що вони є частиною комплексу корумпованої еліти і служать інтересам істеблішменту. Так само шалена реакція на конкретні висвітлення в соціальних мережах або виокремлення окремих журналістів призводить до різного роду переслідувань, які підривають довіру до ЗМІ та їхній авторитет, а також загрожують тим, хто в них працює.

Зі сплеском правого популізму в Європі та набуттям популістськими партіями політичного впливу суспільне мовлення стало особливою мішенню ворожості популістських ЗМІ. Це насамперед боляче для Західної Європи, чії медіа-системи все ще формуються під впливом суспільного мовлення, але це також помітно і в Центральній та Східній Європі, де мовлення особливо вразливе, оскільки воно вийшло з-під контролю держави в процесі трансформації з 1990-х років і не скрізь досягло повної незалежності.

Коли в середині 1980-х років у більшості країн Західної Європи було запроваджено комерційне мовлення, у всіх країнах, окрім Люксембургу, існувала система суспільного мовлення, хоча й у різних варіантах. Навіть понад 30 років потому суспільне мовлення все ще займає сильні позиції в багатьох країнах і здатне протистояти комерційній конкуренції. Однак, коли Європейський Союз почав активно формувати медіаполітику, застосовуючи економічну, а не культурну перспективу, модель суспільного мовлення опинилася під тиском.

Коли комерційні мовники звернулися зі скаргами до Європейської комісії через ймовірне спотворення конкуренції, держави-члени стали на бік суспільного мовлення і наполягали на визнанні його важливої ролі для демократії та плюралізму ЗМІ. Це призвело до прийняття «Протоколу про систему суспільного мовлення в державах-членах» у 1997 році, який також підтвердив їхню компетенцію ухвалювати рішення щодо фінансування суспільного мовлення. Протокол став частиною Амстердамського договору і, таким чином, права Європейського Союзу (ЄС). Існує кілька причин, чому популісти зосереджуються на суспільному телерадіомовленні. Однією з них є фундаментальний скептицизм популістів щодо інституцій, які мають встановлювати обмеження на здійснення влади в демократичних системах і, таким чином, забезпечувати систему стримувань і противаг.

Популісти стверджують, що будь-які посередники стоять на шляху реалізації народної волі, тим самим відроджуючи старе питання про те, хто контролює контролерів. Виконуючи загальну інформаційну функцію і, зокрема, роль «сторожового пса», вільні медіа беруть участь у контролі над політичною та економічною владою. Як свідчать щорічні звіти про свободу преси таких організацій,

як «Репортери без кордонів» або «Дім свободи», навіть у зрілих демократіях медіа стикаються з численними небезпеками. У цьому середовищі, а також через те, що вони мають бути незалежними від держави та економічного впливу, суспільні медіа вважаються найкраще пристосованими для захисту свободи слова. (Hallin & Mancini, 2004)

Суспільні медіа діють у рамках повноважень, які роблять їх «важливим суспільним джерелом неупередженої інформації та різноманітних політичних думок» і «можуть зробити значний внесок у сприяння соціальній згуртованості, культурному розмаїттю та плюралістичній комунікації, доступній для всіх». Завдяки своїй прихильності до різноманітності та плюралізму суспільні медіа виконують інтегруючу функцію для суспільства, що, однак, суперечить популістській концепції «чистого народу», який мислиться як гомогенна група, і здійсненню мажоритарної влади, необмеженої формальними інституціями.

Ще однією причиною, чому популісти націлені саме на суспільні медіа, є їхня близькість до держави, що свідчить про те, що вони є частиною корумпованого владного комплексу еліти.

Хоча суспільне мовлення є поширеною моделлю в Західній Європі і задумувалося як редакційно-незалежне, в різних країнах воно має різну структуру і залишає політичним акторам ту чи іншу лазівку для впливу на його кадрові та змістовні рішення, а також для впливу на нього. Ці відмінності насамперед стосуються надання ліцензій, складу та повноважень наглядових рад, а також призначення генерального директора та іншого керівного персоналу.

Постійне занепокоєння вже кілька років викликає відкат демократичних перетворень колишніх державних телерадіоорганізацій у деяких країнах Центральної та Східної Європи. В Угорщині, де прем'єр-міністр і лідер партії «Фідес» Віктор Орбан відкрито виступає за модель неліберальної демократії та наближається до авторитарного правління, структурні зміни, запроваджені Законом про медіа 2010 року, призвели до посилення державного контролю над громадськими ЗМІ, які «були деформовані в державні медіа». Це стало частиною «неліберальної медіаполітики» Угорщини і вирішальним кроком у процесі дедемократизації країни, а подальший

«дрейф Орбана в бік авторитаризму» сприяв значному падінню країни за шкалою свободи преси. і, таким чином, посіла останнє місце серед країн-членів ЄС. (European Audiovisual Observatory, 2011)

Своєю медійною політикою Орбан також подав приклад іншим країнам, які пішли схожим шляхом. Найбільш яскравим прикладом є Польща, де парламентська більшість «Права і справедливості» (ПіС) ухвалила Закон про малі ЗМІ у грудні 2015 року, всього через 2 місяці після виборів, які привели до влади правопопулістську партію. Закон, за яким через півроку було створено Національну раду з питань ЗМІ, відповідальну за призначення наглядових рад суспільних медіа, дозволив уряду отримати прямий контроль над суспільним радіо і телебаченням. Як і Угорщина, Польща з роками відкотилася назад у Світовому індексі свободи преси. В обох країнах суспільне мовлення втратило значну частину довіри аудиторії. Структурні зміни медіа-системи, як-от в Угорщині та Польщі, досягаються за допомогою правових заходів і нормативних актів, які підтримуються парламентською більшістю правлячих партій. Вони слугують для придушення опозиційних голосів і підривають незалежність суспільного мовлення, яке таким чином перетворюється на рупор уряду, що підтримує автократичні амбіції лідерів. (Transparency International, 2021; European Commission, 2022)

Не менше занепокоєння викликають нападки на ЗМІ в усталених європейських демократіях. Своєрідна ситуація склалася в Італії в середині 1990-х років з приходом до влади Берлусконі. Хоча італійська громадська телерадіомовна корпорація RAI завжди була ігровим полем найбільших політичних партій, які, використовуючи сумнозвісну клієнтелістську практику *lottizzazione*, поділили між собою три телеканали і таким чином досягли певного політичного балансу, ситуація змінилася, коли медіамагнат Сільвіо Берлусконі став прем'єр-міністром і разом з посадою отримав вплив на RAI, а отже, і на головного конкурента свого конгломерату Mediaset. Конфлікт інтересів ставав очевидним у різних випадках і на різних рівнях, поки Freedom House остаточно не знизилася рейтинг італійської медіа-системи з «вільної» до «частково вільної» у 2004 році, за часів другого уряду Берлусконі. (Freedom House, 2004)

У популістському ключі Маттео Ренці, прем'єр-міністр з 2014 по 2016 рік, наполягав на реформі, яка мала змінити систему фінансування RAI та структуру управління. Хоча Ренці пообіцяв зменшити вплив партії, реформа 2015 року посилила роль уряду на шкоду парламенту. Нові правила визначили, що генеральний директор, наділений більшими повноваженнями щодо ради директорів RAI, призначається урядом. Крім того, кількість членів ради була скорочена з дев'яти до п'яти: двоє обираються двома палатами парламенту, двоє - урядом і один - працівниками RAI (D'Arma, 2019: 121). За словами Міжеєвського, Беппе Грілло, засновник «Руху п'яти зірок», зневажливо прокоментував реформу, порівнявши її наслідки з польською політикою щодо суспільних медіа. (Mijeevski, 2018)

Австрійська партія свободи (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) використовувала свій час як партнер по коаліції з консервативною Австрійською народною партією (Österreichische Volkspartei, ÖVP) для неодноразових нападів на суспільне мовлення ORF (Österreichischer Rundfunk) і, зокрема, на відомого журналіста Арміна Вольфа, який виявився незручним для представників партії і заміни якого вони врешті-решт вимагали. Водночас вони намагалися підірвати довіру до суспільного мовника. Наприклад, тодішній віце-канцлер Ганс-Крістіан Штрахе заявив: «Ви більше не вірите навіть хронометражу на ORF». Скарги на ORF поєднувалися з вимогами скасувати те, що FPÖ називає обов'язковими зборами (Zwangsgebühren), припускаючи, що фінансування ORF є незаконним. (Balluff et al., 2024)

Німецька AfD використовує той самий термін у своїй боротьбі за скасування плати за мовлення, яка забезпечує основний дохід двох суспільних корпораційARD і ZDF і має підтримку Федерального конституційного суду. Хоча партія погоджується з тим, що плата за мовлення має бути скасована, її політики пропонують різні, а іноді й суперечливі ідеї щодо майбутнього існуючих суспільних мовників, їхньої компетенції та альтернативного фінансування.

Унікальним випадком є Швейцарія, де ініціатива «No Billag» домоглася проведення референдуму в березні 2018 року. На той час Billag була компанією, яка збирала плату за швейцарську ліцензію. Ініціатива No Billag була підтримана

правопопулістською Швейцарською народною партією (SVP, Schweizerische Volkspartei), яка виступала за скасування збору і таким чином поставила під сумнів фінансування суспільного мовника SRG SSR (Schweizerische Radio- und Fernsehgesellschaft).

Прийняття ініціативи, яка також передбачала заборону для держави підтримувати будь-яке фінансування ЗМІ, також було б в інтересах Крістофа Блохера, колишнього віце-президента SVP, який вважався рушієм «невеликої берлусконізації» Швейцарії. На референдумі близько 72% виборців відхилили цю пропозицію. Ініціатива No Billag також стала яскравим прикладом онлайн-активізму для кампанії проти суспільних медіа. (Swiss Federal Chancellery, 2018) Опитування показало, що серед причин голосування проти ініціативи переважали позитивні згадки про особливості суспільного мовлення. Хоча це стосується насамперед швейцарського медіасередовища, загальний результат референдуму і причини голосування проти ініціативи та плану скасування ліцензійного збору, тим не менш, демонструють, що обмін аргументами під час кампанії може підвищити і посилити підтримку системи суспільного мовлення і навіть ліцензійного збору, який є найвищим у Європі.

У деяких країнах, де фінансування суспільного мовлення здійснюється з державного бюджету, популісти в останні роки успішно домагалися скорочення фінансування. Зокрема, скандинавські країни, які завжди були оплотом моделі суспільного мовлення, нещодавно перейшли або планують перейти від фінансування своїх суспільних провайдерів за рахунок ліцензійної плати до фінансування з державного бюджету.

«Зачаровані» угорською та польською медіаполітикою, правопопулістська Шведська демократична партія (Sverigedemokraterna) також надихнулася прикладом Данії і виступила з вимогою фінансових обмежень для шведського суспільного мовлення та посилення контролю за його програмами. У рамках неоліберального підходу та завдяки новому політичному альянсу зі Шведськими демократами Шведські консерватори (Moderaterna) та Християнські демократи (Kristdemokraterna) зрештою виступили за таку саму політику та підтримали ідею вужчої місії суспільного мовлення. З січня 2019 року ліцензійний збір, який мали сплачувати

власники телевізорів і який забезпечував фінансову основу суспільного мовлення, був замінений індивідуальним податком. Однак, хоча всі інші партії проголосували за новий закон, Шведська демократична партія остаточно його відхилила, аргументуючи це тим, що йому мало передувати регулювання, яке посилювало б неупередженість.

Важливо наголосити на тому, що свобода слова це визначний інструмент демократії, і відсутність її може спричинити відкат до авторитарних тенденцій в країні, саме тому часто праві популісти дискредитують як ЗМІ так і саму свободу слова й можливість вільно висловлювати свої думки, щоб руйнувати самі підвалини демократії.

Для того, щоб демократія зруйнувалася, необхідні дві умови: Має бути політик, готовий діяти недемократично, і має бути значна кількість виборців, готових терпіти такі дії. Таким чином, діагностика вразливості демократії може починатися з політиків, але повинна закінчуватися виборцями. Оцінка, яка зосереджується лише на політичних елітах, упускає ключовий момент: Сама по собі поява політиків чи партій з авторитарними нахилами не є симптомом вразливості демократії, а радше її особливістю. Саме завдяки демократичним ідеалам двері в політику відкриті для всіх типів кандидатів - в тому числі і для тих, хто може захотіти підірвати демократичний процес, щоб накопичити владу або врятувати свою кар'єру. Але навіть такі політики не матимуть успіху, коли зіткнуться з електоратом, який відмовляється заплющувати очі на їхні авторитарні тенденції.

Пояснення того, як демократично обраним політикам вдається підірвати демократію, має дати відповідь на запитання: чому виборці дозволили демократично обраним політикам отримати владу? Чому виборці дозволяють їм виходити сухими з води? У Європі можна назвати два джерела авторитарного потенціалу: роз'єднані та неліберальні праві. Деякі аспекти цих вразливостей є очевидними. У Польщі, толерантність неліберальних правих до авторитаризму є очевидною. Замість того, щоб отримати рішучу відсіч за спроби демонтажу своїх демократій, праві отримують підтримку значною частиною електорату країни.

Одним з прикладів відступу від демократії та свободи слова є Угорщина, де стає відчутним найгірший становище вільної журналістики в ЄС. Адже це дозволяє лідеру країни спокійно маніпулювати фактами впадати в популізм і лякати населення не лише власної країни а й Європи різного роду кризами.

Імітація кризи дозволяє Орбану дискурсивно сконструювати потрібний йому образ «угорського народу», а також його ворогів, з якими треба боротися. Хоча спочатку економічні труднощі позиціонують робітників проти міжнародного капіталу та колишньої місцевої еліти, але згодом вони також покладають відповідальність на МВФ та ЄС, які вимагають заходів жорсткої економії. Далі міграційна криза протиставляє етнокультурне «я» культурно і релігійно відмінним мігрантам, але знову ж таки ЄС і окремі західні країни, які нібито є джерелом міграції до Угорщини. Визначаючи себе через етнічний партикуляризм, консервативний традиціоналізм і християнську релігію, все мультикультурне і світське стає ворогом: пропагандисти гендерної ідеології загрожують сім'ям, права ЛГБТК загрожують дітям і суспільній моралі, а мережа Сороса нібито хоче знищити Угорщину. Своєю чергою, коронавірус загрожує людям, але вкотре справжніми ворогами, які граються з людськими життями, є політична опозиція та ЄС за критику управління пандемією з боку Орбана.

Так само російсько-українська війна - це загроза, у якій звинувачують ЄС і НАТО, а також внутрішню опозицію, яка нібито хоче втягнути країну у війну, на противагу зображенню Орбаном себе як «миролюбного народу». Саме процеси дискурсивного існування встановлюють лінії конфлікту між Угорщиною та її ворогами. Дискурс Орбана має високу адаптивність у включенні нових тем і концептів, які надаються йому контекстуальними змінами. Кожна нова криза породжує нових «друзів» і «ворогів» - незмінною залишається лише опозиція традиціоналістичної Угорщини до ЄС: угорська економіка проти іноземного капіталу; МВФ і ЄС; етнічні угорці проти іммігрантів і квоти ЄС на біженців; християнство проти ісламу і світського ЄС; традиційне суспільство проти лібералів у ЄС; традиційна сім'я проти гендерних прав і прав ЛГБТ-спільноти в ЄС; національний суверенітет Угорщини проти солідарності ЄС.

З кожною кризою концепції «Я» стають все більш і більш виключними, а кількість і різноманітність ворогів, з якими потрібно боротися, постійно зростає, створюючи нескінченну спіраль радикалізації, що допомагає Орбану зображати кожен кризу як екзистенційну загрозу, де різні питання стають питаннями фундаментальних прав і обов'язків, без жодних компромісів. Водночас, незалежно від того, яка криза розігрується, дискурсивні процеси іншування зосереджуються на різних концепціях Європи по відношенню до ЄС: якщо Угорщина завжди зображується як бастион і рятівник традиційної Європи та її християнської цивілізації, то ЄС по-різному мислиться як заклятий ворог - найнебезпечніший «інший», як імперія всього (ліберального) зла. (Vuzogány, 2017)

Кожна наступна криза лише поглиблює конфлікт між Європою та ЄС, додаючи нові шари розбіжностей. Європейський Союз згадується втричі частіше, ніж будь-який інший ідентифікатор у дискурсі, що свідчить про те, що популістський дискурс Орбана є євроскептичним у своїй основі, стверджуючи, що вся критика ЄС та порушення верховенства права є помстою за те, що Угорщина захищає християнську Європу та її традиційні цінності. У свою чергу, цей хибний дискурсивний конструкт ЄС проти Європи, яким би відірваним від реальності він не був, збирає народну підтримку, засновану на ностальгії, і легітимізує політичну стратегію Орбана, спрямовану на побудову неліберальної демократії як антитези ліберального світопорядку. Це також захищає режим від критики як всередині країни, так і за кордоном, дозволяючи Орбану діяти як європеець, водночас працюючи проти ЄС.

Орбан постійно влаштовує кризи - реальні чи уявні - тому що постійна «праведна боротьба» з різноманітними ворогами, уповноваженими чи уособленими ЄС, може вестися лише за умови необмеженої концентрації влади в руках правителя. Необмежена влада дозволяє створювати і трансформувати еліти і владу, уможлиблювати конституційні зміни, послаблювати колишніх носіїв влади, просувати ворожу політику, надавати перевагу мажоритарним нормам за рахунок меншин і послаблювати європейський дух через прагнення до суверенітету. Орбан зміцнює свою владу під приводом просування неоконсервативної ідеології порятунку європейської цивілізації та популістської мобілізації за принципом «ми» проти

«вони», щоб навішувати на критиків ярлики ворогів і зрадників або зовнішніх ворогів національної справи. Хоча Орбан стверджує, що це «воля народу», це є нічим іншим, як дрейфом до авторитаризму.

Висновки до розділу 2

Розділ 2 дозволив проаналізувати конкретні прояви конфлікту між традиціоналістськими та націоналістичними ідеями і цінностями, закріпленими в європейських демократичних інститутах. Дослідження показало, що антидемократичний потенціал традиціоналістських і націоналістичних рухів у сучасному ЄС проявляється як у політичній риторичі, так і у законодавчих практиках окремих держав-членів. На прикладі таких країн, як Польща та Угорщина, виявлено тенденції до обмеження прав певних соціальних груп, контролю над судовою системою та використання націоналістичних і традиційних наративів для зміцнення монопольного статусу правлячих партій. Було доведено, що традиціоналістські та націоналістичні цінності здатні системно впливати на свободу слова, права меншин та громадянські свободи, створюючи потенційні ризики для євроінтеграційних процесів і загальноєвропейських стандартів демократії. Зокрема, аналіз законодавчих і політичних ініціатив у Польщі та Угорщині свідчить про використання державного суверенітету як аргументу для обмеження демократичних норм і контролю над суспільними ресурсами. Дослідження також показало, що зростання популізму правого толку у країнах ЄС сприяє експлуатації націоналістичних і традиціоналістських наративів у політичних кампаніях. Антиєвропейські політичні сили використовують страх втрати національної ідентичності, загрози міграції та обмеження суверенітету як мобілізаційні інструменти для консолідації електоральної підтримки. Підкреслено, що подібні стратегії, поєднуючись із посиленням ультраправих партій у Європарламенті, здатні впливати на формування політичного порядку всередині ЄС та послаблювати інтеграційні процеси. Розділ також показав, що націоналістичні та традиціоналістські рухи у країнах ЄС є не лише внутрішньополітичним феноменом, а й транснаціональною проблемою, оскільки їх активність ускладнює процес прийняття рішень на рівні ЄС та підриває стабільність

європейських інституцій. Водночас було виявлено, що ці тенденції не є однозначно негативними: вони сприяють політичній дискусії щодо збереження національної ідентичності та перегляду балансу між централізованою інтеграцією і суверенітетом держав-членів. Таким чином, результати розділу 2 підтверджують, що антагонізм між традиціоналістськими та націоналістичними ідеями та європейськими ліберальними цінностями є структурним елементом сучасного політичного ландшафту ЄС. Вони формують передумови для зростання популізму правого толку, посилення політичної конкуренції та потенційних конфліктів між державами-членами і наднаціональними інституціями. Отже, ці висновки створюють практичну та теоретичну основу для подальшого дослідження механізмів мінімізації негативного впливу націоналістичних рухів на демократичні процеси та стабільність європейських цінностей.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА СПІВІСНУВАННЯ ІДЕЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ І НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В ОДНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПОЛІ

3.1 Популізм як головний експлуататор і політичний наратив націоналістичних та традиційних ідей

Наразі ми переживаємо четверту і, безумовно, найбільшу хвилю зростання радикальних правих сил після Другої світової війни. Радикальна права ідеологія складається з етнонаціоналізму, який представляє національну ідентичність під серйозною загрозою через демографічну диверсифікацію, спричинену вторгненням іммігрантів. Наголос на минулій величчі нації та повернення історичної слави часто характеризує праворадикальну ідеологію, на додаток до збереження привілеїв і традицій корінних жителів. Якщо колоніальний расизм ґрунтувався на підпорядкуванні, то радикальний правий націоналізм - на прагненні вигнання чужинців.

Правопопулістський імпульс, що охопив Європу з початку 2010-х років, має три особливості. По-перше, це успішний результат на виборах партій, які обіцяють відновити національний суверенітет і впроваджувати політику, що послідовно ставить пріоритети над іммігрантами; по-друге, дедалі більше вкорінення цих партій у відповідних політичних системах завдяки доступу до влади; по-третє, зростаюча здатність впливати на політичний порядок денний інших партій. Після різноманітних і більш стриманих результатів у 1990-х і на початку 2000-х років, фінансова криза 2008 року і криза біженців 2015 року сприяли зростанню підтримки правих популістських партій по всій Європі. Це відбулося за рахунок мейнстріму: в той час як середній електоральний результат правопопулістських партій з часом неухильно зростає, підтримка як лівих, так і правих партій мейнстріму знизилася. (Roosdijjn et al., 2019; Akkerman et al., 2016)

Проте для подальшого заглиблення в тему перш за все, слід усунути деякі непорозуміння щодо терміну «популізм». Дуже поширеною помилкою є те, що популіста чи популістську партію можна розпізнати, дивлячись на їхніх виборців, які

нібито є представниками нижчого середнього класу, що бояться втратити соціальний статус і вірять у популізм замість того, щоб боротися зі своїм справжнім ворогом: капіталізмом. Їм бракує соціологічних інструментів, щоб розпізнати справжню загрозу, а оскільки вони дещо неосвічені, їх природно тягне до тих, хто спрощує складне. Їх, у свою чергу, опоненти дискредитують за їхню простоту і таврують «популістами». Їхні виборці - це лише емоційно керований натовп або люди, які намагаються йти в ногу з часом і хочуть повернути час назад. Все це оманливо. Виборці популістських партій походять з усіх верств суспільства. Часто саме їхня оцінка суспільства змушує їх голосувати за популістів, а не поточна соціально-економічна ситуація, і навіть якби всі вони належали до нижчого середнього класу, для них все одно важливим був би зміст політики та дій партій. Популістські партії також зазвичай люблять гасла, що запам'ятовуються, але це не обов'язково відрізняє їх від інших партій.

Спрощена риторика не є популізмом, так само як і популізм не обов'язково має бути екстремістським. Насправді, як ми побачимо, поєднання популізму з ліберальними поняттями, такими як свобода і демократія, створює набагато більш переконливий коктейль. Отже, маючи це на увазі, давайте дослідимо, що робить когось популістом. По-перше, популісти є анти-елітарними та анти-плюралістичними. Їхні претензії завжди однакові. Тільки «ми» представляємо «справжній» народ; відмінності стосуються моралі, а не лише лівої чи правої політики. Тому популізм не є широкою ідеологією, як соціалізм, лібералізм чи консерватизм. По-друге, популізм - це темна тінь представницької демократії, до якої ми звикли у всьому світі. Демократія і представництво - це дві різні ідеї, і поки популісти перебувають в опозиції, вони будуть часто нагадувати про цей факт. По-третє, критика фальшивих представників більшості перетворюється на фундаментальну критику того, що ми звикли вважати демократичними інституціями.

Зрештою, якщо популісти представляють «забуту» більшість, то з інститутами щось не так. По-четверте, оскільки в емпіричному сенсі не існує єдиної однорідної групи з єдиною волею, популісти повинні використовувати певні критерії, щоб звизити коло тих, хто належить до «справжнього народу». Потім, на п'ятому кроці,

цю групу протиставлять існуючим інституціям, і коли популісти прийдуть до влади (шостий крок), їхнє правління буде відповідати логіці популізму. Тільки вони представляють «справжній народ», а тому будь-яка конкуренція зсередини чи ззовні є безглуздою. На цьому етапі поділ влади буде послаблено або ліквідовано, громадянська та медійна опозиція буде відкинута як іноземне втручання та «фейкові новини», а держава та всі соціальні інституції будуть належати «справжньому народу» і призначені тільки для нього. У своїх останніх трьох тезах Мюллер зазначає, що ліберали лицемірно прагнуть вигнати популістів з політики в ім'я моралі і що краще було б обговорити факти і прислухатися до вимог незадоволених. Якщо наші демократії мають представницький характер і не відповідають тому, як демократію визначав Фукидід у стародавніх Афінах, популізм існуватиме завжди. Для лібералів відповідь на питання, до якої нації належить людина, можна знайти в її паспорті, який часто визначається тим, як довго вона прожила в національній державі. Це, в свою чергу, означає, що лібералам часто важко переконливо відповісти на моральні індикатори, які популісти використовують для визначення приналежності до нації, оскільки їхні власні індикатори ґрунтуються на випадкових збігах. Демократичні партії не повинні залишати питання приналежності та способів виправлення недоліків представницької демократії на розсуд популістів. (Müller, 2016)

Оскільки голосування за європейські правопопулістські партії виявилось пов'язаним із націоналістичними настроями та відчуттям загрози етнічній ідентичності, цілком логічно, що науковці, які аналізують популізм і націоналізм у Європі, були змушені вивчати їх паралельно. Фактично, основні підходи до популізму систематично вказують на націоналізм як ключовий ідеологічний елемент цього виду руху. Дійсно, серед дослідників склалося загальне враження, що вони мають певну глибинну схожість: «хоча поняття популізму та націоналізму слід відрізняти одне від одного, ми також повинні усвідомлювати, що вони, тим не менш, тісно пов'язані між собою, оскільки обидва можна уявити як конкретні прояви загального внутрішньогрупового, зовнішньогрупового мислення». Вивчення їхнього перетину схиляє до того, щоб розглядати їх, як дві форми побудови ідентичності, незалежно від того, чи є вони ідеологічними або соціальними елементами. Першим видатним

автором, який методично прокоментував перетин між націоналізмом і популізмом, був Річард Хофстадтер. Його роздуми, разом з роздумами інших мислителів, були зібрані Ернстом Геллнером та Гітою Іонеску після конференції «Визначити популізм» 1967 року, що відбулася в Лондонській школі економіки. Хофстадтер не досліджував націоналістичний популізм глибоко, але він натякнув на зв'язок між ними ще до того, як були сформульовані будь-які дебати про природу перетину: «У популістських рухах існувало припущення, що великий спільний національний інтерес охоплює майже все населення у вигляді величезної однорідної маси на протиположності цій крихкій і зловісній контреліті». Тут популізм і націоналізм розглядаються як одночасні, а не потенційно переплетені. (Hofstadter, 1967; Heller & Ionescu, 1967)

Одним з найбільш прийнятих (і використовуваних) визначень популістських радикальних правих партій є визначення Мадде, яке стверджує, що поєднують у собі нативізм, авторитаризм і популізм. По-перше, нативізм - це націоналістична ідеологія, в основі якої лежить ідея про те, що держави повинні бути заселені виключно членами корінної групи («нації»). Відповідно, чужі для нації елементи сприймаються як загрозові або небезпечні. По-друге, авторитаризм переважно відображає прихильність до впорядкованих суспільств, які суворо карають за будь-яке порушення норм. Нарешті, популізм - це тип політичного дискурсу, який уявляє суспільство розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи - народ та еліти - і приписує останнім зрадницьку поведінку, яка протиставляється позитивно сприйнятому народу. Таким чином, передвиборча платформа правих популістів є результатом взаємодії трьох різних елементів, які, в принципі, можна відокремити. Проведення чітких меж, що відокремлюють популізм від інших дискурсів, навряд чи є новим питанням у політологічних дослідженнях, тим більше, коли в них присутній націоналізм. Насправді, зв'язок між націоналізмом і популізмом настільки глибоко вкорінений у літературі, що деякі автори навіть розглядають популізм як різновид націоналістичного дискурсу. Це цілком може свідчити про те, що праві дискурси частіше асоціюються з популістськими через електоральну спорідненість, але також може мати місце тенденція до об'єднання націоналістичних і популістських

дискурсів, що може вплинути, наприклад, на нашу здатність пояснити, до кого саме апелює той чи інший тип політичного дискурсу. (Mudde, 2007)

Цілеспрямоване, явне і послідовне формування образу «нас» як водночас добродесних трудівників і співвітчизників, а «їх» - як богеми і негромадян, я операціоналізую як використання популістськими лідерами мови, естетики та емоцій націоналізму у своїх публічних виступах. Лідери та рухи за територіальний суверенітет, які науковці класифікують як націоналістичні, безумовно, можуть перейняти дискурсивний репертуар популізму. Дійсно, лідери сигналізують про свій популізм одягом, манерами та/або особистими історіями. Але оскільки ця назва є суто науковою, рідко можна зустріти націоналістичних лідерів, рухи чи партії, які прямо заявляють про себе як про «популістичні». З іншого боку, популістські лідери, рухи та партії недвозначно проголошують себе «націоналістичними». Трамп - яскравий приклад сучасного покоління популістів.

Чому популістські лідери приймають націоналізм і до якої міри - важливе питання для дослідження. Як поєднання популізму і націоналізму, націоналістичний популізм за визначенням має дві категорії аутсайдерів - еліту і не-народ. Від того, наскільки інклюзивно націоналістичні популісти окреслюють свої кордони, залежить, чи будуть підлеглі групи розглядатися як «ми» чи «вони». Відповідно до визначення націоналістичного популізму як популізму, що викликає націоналізм, те, чи включають націоналістичні популісти символічно підлеглі групи в своє «ми», визначається інклюзивністю популізму, яка, в свою чергу, впливає з їхньої базової ідеології. За інших рівних умов, порівняно з популізмом, націоналістичний популізм поглиблює антипатію та дискримінацію щодо тих, хто перебуває за його межами, і покращує життєві шанси для тих, хто перебуває в його межах.

Можна пов'язати цей «турбо-заряд» зі злиттям моральних рамок популізму з дієвою силою націоналізму. Націоналізм - це не лише легітимізуюча ідеологія політичного панування, це також потужна індивідуальна ідентичність з унікальним потенціалом, що пов'язує нас одночасно з нашою історією, культурою, батьківщиною і з нашими нащадками. Як територіальна присутність між поколіннями, націоналізм захищає наше почуття власної гідності. Як вороги нації, чужинці для

націоналістичного популізму становлять екзистенційну загрозу для минулого, майбутнього і власного «я» і викликають підвищену антипатію. Але оскільки націоналістичний популізм посилює негативні наслідки для тих, хто перебуває за його межами, він також посилює позитивні наслідки для «нас».

Сучасні західноєвропейські праворадикальні партії розуміють під елітою космополітично-ліберальних політиків, які уможливили масову імміграцію всупереч волі «народу», під яким зазвичай розуміють корінне, біле населення. Європейські бюрократичні еліти, такі як в Європейському Союзі, також є поширеними об'єктами правопопулістського гніву. Проект європейської інтеграції розглядається не лише як такий, що позбавляє країни національного суверенітету, але й як такий, що сприяє масовій міграції, оскільки політика ЄС щодо Шенгенської зони полегшує транскордонну міграцію. Еліти зображуються як такі, що просувають мультикультуралізм і прийняття ЛГБТ-спільнот - явища, які метаболізуються правими радикальними партіями як ознаки соціального занепаду. Таким чином, збереження традиційних національних цінностей і опір руху до лібералізації за будь-яку ціну стає центральним завданням для праві радикальні партії. Іноді виділяють економічні еліти, які дотримуються цих цінностей (наприклад, Джордж Сорос), але частіше еліту розуміють абстрактно - як політиків і бюрократів, які керують усталеними політичними інститутами. Як одного разу сказав Герт Вілдерс, лідер головної правої популістської партії Нідерландів, «існує величезна прірва між цим фальшивим парламентом - бо це саме він, фальшивий парламент - і людьми вдома». Гасло Дональда Трампа «осушити болото», що в широкому сенсі означає усунення агентів «глибинної держави» з урядової бюрократії, також ілюструє неоднозначність правого антиелітизму. (Norris & Inglehart, 2019)

Емпіричні дослідження все частіше вивчають демографічні характеристики, цінності та установки, що характеризують пересічних людей, які підтримують партії правого популістичного толку. Великий обсяг досліджень та кількість показників на індивідуальному рівні, що розглядаються в існуючих дослідженнях, свідчить про те, що існує широкий спектр факторів, які можуть пояснити, чому люди звертаються до праворадикальних популістів. Деякі дослідження припускають, що прихильники

правих популістів підтримують політику і риторика, яку сповідують партійні лідери, наприклад, антиімміграційну. Інші підходи зосереджуються не на чітко виражених політичних поглядах, а на латентних емоційних чи психологічних рисах, які схиляють людей до симпатій відносно правих сил. Дослідження в цьому ключі зосереджуються не на політичних мотивах партійного вибору людей, а на цінностях виховання дітей, матеріалістичному світогляді, авторитарних «особистостях» та почутті гніву.

Антиімміграційні настрої є, мабуть, найбільш послідовно підтвердженою рисою прихильників правих популістичних партій. Нативізм і зневага до іноземців розглядаються як головний рушій правого популізму. Іварсфлатен, проаналізувавши сім західноєвропейських країн ще у 2002-2003 роках, дійшов висновку, що мобілізація навколо імміграційних претензій «об'єднує всі успішні популістські праві партії». Ті, хто сприймає імміграцію як загрозу своєму способу життя, більш схильні підтримувати радикальних правих, які кидають виклик усталеним мейнстрімним партіям. (Ivarsflaten, 2008)

Цікавим та успішним прикладом поєднання націоналістичних ідей з популістськими можна назвати німецьку партію Альтернатива для Німеччини(АдН). Тюрінгія 1 вересня 2024 року обрала ультраправу партію з величезним відривом у 32,8% - вперше з часів Другої світової війни. Однак перемога АдН не прийшла з нізвідки; за нею стояла масована дезінформаційна кампанія. Політична сила ґрунтується не лише на перекручуванні фактів, а й на використанні згенерованих штучним інтелектом фото та відео, спрямованих переважно на мігрантів. За словами Аліси Шелленберг, політичного редактора Die Zeit, у рекламі АдН, згенерованій штучним інтелектом, німці зображені так само, як це робила нацистська пропаганда: «біляві, з виразними вилицями, широкими грудьми та ідеальною поставою. Однак у цій рекламі вони протиставляються чоловікам і жінкам близькосхідної зовнішності, зображеним у тіні, у спортивних штаних і паранджі, які торгують наркотиками і захоплюють німецькі вулиці». (Verian Institute, 2024) Щодо медійного підходу АдН на останніх виборах, Інститут стратегічного діалогу опублікував нещодавній звіт, згідно з його даними, вплив АдН та кількість поширень у Facebook та X (колишній Twitter) зросли в період з 1 травня по 1 вересня 2024 року. Більше того, цей контент

здебільшого був пов'язаний з антифедеративними настроями та російською війною в Україні. Крім того, партійні акаунти використовували різку риторику проти мігрантів у своїх передвиборчих гаслах, навіть якщо це не було пов'язано з нещодавніми різанинами в Німеччині. У Тюрингії та Саксонії, як було проаналізовано, АдН надавала пріоритет як внутрішнім, так і зовнішнім проблемам.

Що стосується глобальної політики, то війна між Росією та Україною зайняла майже всю увагу партії. Представники АдН або критикували федеральний уряд за підтримку України, або поширювали ідею про те, що вони є «розпалювачами війни». Важливо також зазначити, що кампанія АдН у соціальних мережах наразі є однією з найуспішніших щодо популістського нарративу та мобілізації. На виборах до ЄС 2024 року за АдН проголосували 16% молодих людей, порівняно з лише 5% на попередніх виборах у 2019 році, тому АдН часто називають «партією TikTok», адже вона не лише отримує підтримку від молоді, але й має більший вплив у соціальних мережах порівняно з іншими політичними партіями. (Solovev, Drolsbach, Demirel, & Pröllochs, 2025)

Проте не лише в Німеччині праві радикальні партії використовують ідеї нативізму та націоналізму в своїй популістській риторичі. Так і в Італії є політична сила, яка намагається паразитувати на мові шовінізму та неприйняття відмінних культур, і цієї стратегії вона дотримується від самого свого створення в 1979 році. Партія «Північна Ліга» виникла як етно-регіоналістська партія, яка виступала за самовизначення північних регіонів Італії. Вона позиціонувала себе як захисника від італійської бюрократичної держави, політичних еліт, недорозвиненого Півдня та іммігрантів, особливо у 1980-х і 1990-х роках, зображуючи імміграцію з півдня Італії як загрозу. З кінця 1990-х років вона почала націлюватися на албанців, румунів і мусульман. «Ліга Півночі» намагалася апелювати до виборців, стверджуючи, що централізація політичної влади та економічних ресурсів шкодить регіональним інтересам Півночі. Вона підкреслювала, що поблажлива імміграційна політика зрештою призводить до жорстокого поводження з італійцями у власній країні. (Albertazzi & McDonnell, 2015)

У своїх виборчих кампаніях вона використовувала зображення мігрантів на човнах, щоб посилити страх перед «вторгненням». Партія атакувала закон про імміграцію (прийнятий у 1998 році), який надавав іммігрантам повні права, і відіграла важливу роль у прийнятті більш суворого імміграційного законодавства у 2002 році.

У виборчій кампанії 2008 року гаслом партії було «Закриємо кордони». Щодо імміграції партія підтримувала пріоритетність іммігрантів-католиків, дітей та онуків італійських емігрантів. Після того, як лідером партії у 2013 році став Маттео Сальвіні, партія зазнала кардинальних змін. Маючи на меті залучити виборців з різних регіонів, Сальвіні відмовився від регіоналістської орієнтації партії, зробивши її загальнонаціональною. Зміна назви партії з «Північної ліги» на «Лігу» у 2018 році свідчить про розширення підходу партії. Сальвіні мав на меті мобілізувати людей проти нелегальної імміграції, ЄС та безробіття. На парламентських виборах 2018 року «Ліга» отримала 17,4% голосів і створила коаліцію з популістським «Рухом п'яти зірок». Сальвіні став віце-прем'єр-міністром і відіграв ключову роль у прийнятті обмежувальної політики щодо притулку та імміграції. До Сальвіні Ліга демонструвала ісламофобські тенденції. Наприклад, газета «Ла Падані»(яка є офіційною газетою партії Ліга) публікувала антиісламські статті, а в офіційних брошурах партії містилися завуальовані застереження про небезпеку «ісламського вторгнення». (Cervi, Tejedor & Dornelles, 2020)

Сальвіні стверджував, що Європа перебуває під загрозою ісламізації, підкреслюючи, що «континент втрачає свої цінності, йому бракує безпеки, він втрачає свою ідентичність і більше не має гордості». Під час своєї передвиборчої кампанії у 2018 році Сальвіні наголошував на несумісності ісламу з італійською конституцією і обіцяв закрити мечеті і не дозволити відкрити жодної нової (Alietti & Padovan, 2019). Він стверджував, що іслам суперечить свободі та італійським цінностям, кажучи, що «фундаментальне культурне питання полягає в тому, чи сумісний сьогодні іслам, у буквальному розумінні висловів Мухаммеда, з нашими цінностями, нашою свободою і нашою конституцією. Я маю дуже великі сумніви». Він підкреслив, що іслам - це не релігія, а закон. Він також попередив, що якщо ісламізацію не зупинити, то Італія може уподібнитися Великій Британії, де діють шаріатські суди, а століття італійської

історії можуть зникнути. У 2018 році лідери Ліги завадили мусульманській асоціації перетворити колишню лікарняну каплицю на мечеть у регіоні Ломбардія. (Lorenzetti, 2020)

Після смертоносного нападу на мечеть у Новій Зеландії в 2019 році Сальвіні повторив своє твердження, що ісламський екстремізм є єдиною загрозою, з якою стикається Італія. Під час візиту до ультраправого лідера Угорщини Віктора Орбана в 2019 році Маттео Сальвіні закликав людей голосувати за націоналістичні партії на європейських виборах, наголошуючи на небезпеці «ісламського халіфату в Європі». Сальвіні протестував проти перетворення музею Святої Софії в Стамбулі (який спочатку був побудований як візантійська церква) на мечеть, зауваживши, що якщо не вжити заходів, то одного дня на мечеть може перетворитися і міланський собор. (Lorenzetti, 2020)

Пояснення, засновані на культурних претензіях, є ще одним основним підходом до розуміння попиту правопопулістських партій. Відповідно до підходу культурних претензій, правопопулістські партії використовують націоналістичний дискурс, заснований на міфах про далеке минуле. Згідно з цим підходом, праві популістські партії стверджують, що єдиний спосіб протистояти викликам і загрозам зовнішніх ворогів, таких як глобалізація, іслам, Європейський Союз або біженці, полягає в тому, щоб підкреслити однорідність етносу і зміцнити націю шляхом повернення до традиційних цінностей (Rydgren, 2007). Ретроспектива і ностальгічний вимір правої популістської стратегії є основною причиною отримання підтримки громадян без представлення чіткої політики щодо нещодавніх економічних, соціальних і політичних питань. Міграція викликає націоналістичні реакції в суспільстві. Праві популістські партії використовують стратегії, які перебільшують відмінності між іммігрантами та корінним населенням з точки зору традицій, норм і культурних цінностей, щоб отримати електоральну підтримку. Основним аргументом культурних претензій є те, що занепад традиційних цінностей через масову імміграцію, глобалізацію, феміністичний та ЛГБТ-активізм викликав реакцію «обійми-відповідь». Культурні претензії до популістського голосування можуть бути пов'язані зі швидкими змінами в питаннях гендерної рівності та прийняття різних способів

життя, зокрема ЛГБТ. Зростання імміграції з нехристиянських країн на захід викликає нереалістичні побоювання щодо майбутнього. Переважно малозабезпечені групи суспільства сприймають імміграцію не лише як економічну конкуренцію, а й як культурну загрозу. Багато дослідників, які вивчають популізм, вважають міграцію основним прискорювачем голосування за популістські партії. Міграція створює економічні можливості для приймаючих країн, але вона також посилює конкуренцію за низькооплачувані та низькокваліфіковані робочі місця. Двадцять перше століття стало свідком масових міграцій до країн Заходу через економічні кризи, війни та дестабілізацію політичної системи. Поєднання протистояння з іммігрантами з іншим культурним походженням та зменшення уваги до традиційних цінностей призвело до того, що іммігранти стали «цапами-відбувайлами». Через глобалізацію та розвиток технологій швидкість змін зростає. Простота минулих часів стала міфом, а відчуття невизначеності стало основним аспектом життя. Економічні та культурні аргументи часто поєднуються в дискурсі правих популістських партій.

Достатньо сильно проглядається риторика традиційних цінностей у заявах однієї з лідерів французької партії Національний фронт - Марі Ле Пен. Глобалізація і мусульманська імміграція створили, як стверджує Ле Пен, кризу у Франції, а це означає, що більше немає впевненості в тому, що французькі «діти» будуть «жити у вільній, незалежній, демократичній країні». Закликаючи свою аудиторію боятися мусульманської імміграції, Ле Пен стверджує, що немає жодної впевненості в тому, що їхні діти «житимуть відповідно до наших культурних орієнтирів, наших цивілізаційних цінностей, нашого стилю життя». Глобалізація, стверджує Ле Пен, стирає все культурне розмаїття, «щоб полегшити комерціалізацію стандартних продуктів і сприяти отриманню надприбутків ціною екологічного виснаження планети або дитячої праці країн Третього світу». Ле Пен «засуджує» тріумф фінансів над культурою і те, як жадібність глобалістів дозволила «встановити ісламський фундаменталізм» у Франції. Зображуючи ісламський фундаменталізм як небезпечного і монолітного цивілізаційного ворога, який вороже ставиться до всього, чим Франція дорожить, Ле Пен стверджує, що зростання кількості мусульман у Франції є найбільш згубним продуктом глобалізації. «Ісламський фундаменталізм», -

стверджує вона, використовуючи типову для популізму мову “ми проти них”, - “інструменталізує принцип релігійної свободи, намагаючись нав'язати моделі мислення, які явно протилежні нашим”. «Комунітарні» консервативні соціальні звичаї ісламу, стверджує Ле Пен, загрожують підпорядкувати жінок і порушують ключові принципи, на яких була заснована Франція. «Ці принципи, за які ми боремося, - стверджує Ле Пен, - закріплені в нашому національному девізі «Свобода, рівність, братерство», який сам по собі виходить з секуляризації принципів, що впливають з нашої християнської спадщини. У цій заключній заяві Ле Пен у максимально розпливчастій формі визначає французьку цивілізацію як християнську за своєю природою, але водночас світську, а отже, антитетичну до ісламу, який, за словами Ле Пена, «нерозв'язний у секуляризм. (Mandelc, 2025)

Ле Пен описує патріотизм як «акт любові», а глобалістів вона називає людьми, які не люблять французьку націю та її культуру. Вона каже всім нехристиянським громадянам, що вони повинні прийняти, що «жодні інші закони та цінності» не будуть дозволені «у Франції, окрім французьких». Популістська риторика Ле Пен, яка засуджує цивілізаційну кризу у Франції, схоже, зіграла свою роль у збільшенні підтримки виборцями її кандидатури на посаду президента Франції. На президентських виборах 2017 року Ле Пен отримала 21% голосів у першому турі, і хоча в другому турі вона зазнала поразки від центристського технократа Еммануеля Макрона, вона набрала абсолютно рекордні 33,90% голосів (Schertzer & Woods, 2022).

Протягом наступного складного і суперечливого періоду, коли Франція, як і інші країни, була змушена боротися з пандемією COVID-19, вторгненням Росії в Україну і погіршенням стану економіки, підтримка Ле Пен і її партії, яка тепер називається «Національне об'єднання», зростала. Водночас традиційні правлячі партії - Соціалістична партія та «Республіканці» - зазнали втрат електорату (Schertzer & Woods, 2022). Громадський гнів проти «еліт» призвів до того, що старі центристські партії стали порожніми, а на їхньому місці з'явилися нові, часто популістські рухи, які користуються значно більшою підтримкою. Президент Еммануель Макрон і партія «Вперед!», в центрі якої стоїть сам Макрон, дедалі більше займали проєвропейський, ліберальний центр французької політики, тоді як ліворуч і

праворуч стали домінувати досить екстремальні фігури Жан-Люк Меланшон і Марін Ле Пен, відповідно.

Водночас, поява Еріка Земмура, здавалося, спочатку кинула виклик позиції Ле Пен як лідера французьких правих. Земмур, який є не християнином, а скоріше євреєм, стверджував, що бореться за християнські цінності і цивілізацію, а також проти класу глобалістів і мусульманських іммігрантів, яких він звинувачує у руйнуванні Франції. Дійсно, в одному з інтерв'ю він якось згадав, що «французький інтелектуал Рене Жирар в одній зі своїх останніх книг “Ачевер Клаузевіц” пише, що сьогодні ми входимо в дух епохи, в якій ми ближчі до Шарля Мартелла і хрестоносців, ніж до Французької революції і наслідків індустріалізації Другої імперії. Сьогодні ми переживаємо ту саму боротьбу між ісламом і християнством, Сходом і Заходом. Ця боротьба ніколи не закінчувалася. Одним з основних елементів є демографія» (Szocs 2021). Земмур, однак, не показав хороших результатів на президентських виборах 2022 року, і його кінцевим результатом, можливо, стало формування іміджу Ле Пена як поміркованого політика на противагу його ультраправому радикалізму.

На президентських виборах у Франції 2022 року Марін Ле Пен знову стала головною суперницею Еммануеля Макрона. Можна було припустити, що російське вторгнення в Україну, яке розпочалося менш ніж за два місяці до першого туру голосування, негативно позначиться на підтримці Ле Пен і партії «Національне об'єднання». Раніше політикиня демонструвала прихильне ставлення до президента Росії, критикувала НАТО, називаючи його застарілою структурою, а також лунали твердження про фінансову підтримку її політичної сили з боку російських джерел. Проте після початку війни Ле Пен засудила вторгнення, і ця тема, схоже, суттєво не вплинула на рівень її підтримки. У першому турі вона здобула рекордні для своєї партії 23 % голосів і посіла друге місце після Макрона (Zhou, 2023). У своїх виступах Ле Пен продовжувала наголошувати на тезі про те, що глобалістські еліти поставили французьку цивілізацію під загрозу, а її партія здатна зупинити руйнування французької культури та ідентичності. За її словами, на цих виборах йшлося не лише про політичний вибір, а й про визначення майбутнього суспільства і навіть цивілізаційного напрямку розвитку Франції. Апелюючи до відчуття онтологічної

небезпеки у французькому суспільстві, Ле Пен стверджувала, що підтримка Макрона означатиме зміну характеру французької держави та її цивілізаційної орієнтації. У разі перемоги вона обіцяла захищати французьку мову, культуру та цивілізацію, підтримувати принципи світського суспільства і рівність між чоловіками та жінками, а також обмежити вплив фінансових еліт і гарантувати збереження державного суверенітету Франції.

Спираючись на характерну для популізму антиелітну риторику, Марін Ле Пен обіцяла, що за її президентства голоси «забутих» або «проігнорованих» громадян Франції будуть почуті, а суспільство знову зможе жити у безпечному середовищі. Вона наголошувала, що у випадку її обрання президентом стане захисницею молодого покоління, а французькі громадяни зможуть без страху висловлювати свої політичні погляди та бути почутими. Політикиня також заявляла про намір жорсткіше реагувати на проблему міграції та вирішити міграційні виклики, з якими стикається Франція. Окрім цього, Ле Пен обіцяла відновити «процвітання і велич» французької держави у разі своєї перемоги на виборах. У другому турі президентських виборів вона досягла найкращого результату у своїй політичній кар'єрі, здобувши понад 41 % голосів, однак поступилася Еммануелю Макрону. У своєрідному протистоянні різних бачень «цивілізаційного майбутнього» Франції на виборах 2022 року більш популярним виявилось бачення Макрона, який представляв Францію як частину космополітичної європейської цивілізації, тоді як Ле Пен пропонувала націоналістичне трактування французької цивілізації, засноване на ідеї секуляризованої юдео-християнської традиції (Zhou, 2023).

Окрім націоналістських ідей Популістичні партії часто використовують і ідеї традиціоналізму, Окремо увагу слід приділити уваго ролі церкви у популістичній риториці правих партій.

Повернення релігії в сучасний політичний дискурс популістських праворадикальних сил виглядає парадоксальним у значною мірою секуляризованому європейському контексті. Це особливо актуально, коли ці формування не лише розгортають свою діяльність у ліберальному середовищі, але й вважають, що ліберальні цінності, в тому числі розмежування політики і релігії, тобто

секуляризація, є аспектами нашої ідентичності, які відрізняють нас від ісламу. Марін Ле Пен називає це поєднання християнства і світськості особливістю національної ідентичності в контексті президентських виборів 2012 року: «Франція - це Франція. Вона має християнське коріння, тобто це те, що становить її ідентичність. Вона світська; ми тримаємося за цю ідентичність і не дозволимо її змінити». Крім того, обидва аргументи повинні бути сумісними, інакше ми не могли б пояснити зростаючий електоральний успіх цих формувань, враховуючи занепад релігійної віри і практики в Європі.

Існує кілька аргументів, які дозволяють зрозуміти цей очевидний парадокс. По-перше, сумісність між захистом релігії і світськості пояснюється тим, що посилення на релігію, здається, не містять трансцендентного значення, заклику до віри або дотримання, але релігія розуміється в суто культурному сенсі. Європа є християнським континентом, тому що люди, які її населяють, є християнами. Але це те, що деякі автори називають «окультуреною релігією», «релігією як спадщиною, а не релігією як вірою»; «релігією, переробленою як культура і як життєво важлива частина спадщини деяких країн». Релігія тут стає маркером ідентичності європейської «провідної культури», а не захистом християнства як віровчення чи релігійної практики. Саме тому говорять не про віру, а завжди про християнську «ідентичність», про християнські «цінності», «традиції», про «християнське коріння Європи». Це питання приналежності, а не віри, питання приналежності до народу, а не до інституції. З цієї причини ці партії посилюються на християнство - сукупність країн з християнською традицією - а не на християнство - власне християнську релігію з її доктринами і практиками. Це усвідомлення власної ідентичності, яке активізується перед обличчям зростаючої видимості ісламу. Популістські праворадикальні партії «наголошують на християнстві як культурній і цивілізаційній ідентичності» лише у відповідь на уявну «цивілізаційну загрозу з боку ісламу». Ми визначаємо іммігрантів за (мусульманською) релігією, а себе - за «ідентичним християнством» (там само), але це не означає, що ми релігійні. Це лише набір традицій, символів і цінностей, а не вірувань і заповідей.

Це посилення на «світське християнство» і його символи, перетворені в культуру, дозволяє йому розгортатися в секуляризованих суспільствах. Дійсно, чим більш секуляризованою стає Європа, тим легше вона може інтегрувати релігійну традицію у визначення своєї ідентичності. Справа в тому, що ці партії не є, власне кажучи, релігійними, але релігія підпорядковується меті визначення цивілізаційної ідентичності і виключення ісламу як чужого для Європи. Однак, підкреслюючи, що ліберальні цінності лежать в основі європейської цивілізації, на протипагу культурам, які сприймаються як «ретроградні», таким як іслам, ці партії, як правило, дотримуються чітко консервативних поглядів, наприклад, щодо гендерних питань. Культурне використання релігії дозволяє цим утворенням уникати певних суперечностей у своєму дискурсі. По-перше, оскільки це не культ, ці партії можуть вимагати привілеїв для християнських традицій, наприклад, святкування Великодня, не кидаючи виклик державному нейтралітету і світськості, притаманним Заходу. Більше того, це дозволяє обмежувати мусульманські релігійні практики, не суперечачи ліберальній прихильності до релігійної свободи.

Так, наприклад, Марін Ле Пен може запропонувати заборонити мусульманську молитву на вулицях - у порівнянні з нацистською окупацією - і водночас визнати релігійні прояви, що «мають традиційний характер, глибоко вкорінені в місцевій національній культурі», що є явним натяком на християнські традиції. З іншого боку, хоча згадки про християнство у промовах цих партій завжди стосуються цінностей, це не є загальною прихильністю до християнських моральних приписів, а радше відсиланням до «наших звичаїв та традицій». Це дозволяє вибірково використовувати аргументи, залишаючи осторонь ті християнські цінності, які можуть суперечити їхнім пропозиціям з таких питань, як імміграція чи соціальна справедливість. Така вибіркковість пояснює часті конфронтації з Католицькою Церквою та піддання сумніву авторитету її ієрархії, що не суперечить партійному дискурсу на цю тему. Ця «незгода» пояснюється тим, що партія не ставить собі за мету захищати Церкву як інституцію, а натомість пропагує індивідуалізовану, неінституційну форму християнства, підхід «віруючого без приналежності». Це явище узгоджується з

процесом деінституціоналізації та деінтермедіації, який переживають релігії в сучасних суспільствах (Adamidis & Marzouki, 2023).

Той факт, що християнство в їхньому дискурсі не є ані віровченням, ані культом, ані системою моральних приписів, ані інституцією, дозволяє їм відстоювати юдео-християнську ідентичність і водночас світськість як здобуток європейської цивілізації. Разом із цим окультуреним християнством світськість є ще одним ключовим маркером ідентичності в їхній стратегії диференціації від ісламу. З точки зору правих популістських партій, іслам є релігією, чужою для Заходу, не лише через «дивність» його практик, але передусім тому, що він не зазнав - і не може зазнати - процесу секуляризації, який визначає Захід. Більше того, занепокоєння цих партій щодо ісламу стосується не стільки мусульманських релігійних практик як таких, скільки видимості ісламу в публічному просторі. християнство в дискурсі та ідеології популістських праворадикалів не є ані вірою, ані релігійною практикою, ані культом, ані інституцією - саме тому воно сумісне з секуляризацією. Вона також не є моральною системою - тому сумісна з іншими аспектами її дискурсу. Це питання культури, що використовується для визначення ідентичності народу - і для легітимізації виключення ісламу. Саме тому можна апелювати до (секуляризованого) християнства і водночас захищати (християнський) секуляризм як те, що визначає нас, європейців, перед обличчям ісламу.

Католицька церква була центральною інституцією в Польщі, яка протягом століть впливала на політичне та соціальне життя. За часів комуністичного режиму Церква відігравала вирішальну роль у протистоянні режиму та підтримці руху «Солідарність», що врешті-решт призвело до падіння комуністичного режиму в 1989 році. Цей опір зміцнив позицію Церкви як символу національної ідентичності та морального авторитету. У сучасній Польщі Католицька Церква продовжує мати значний вплив, часто об'єднуючись з популістськими партіями, такими як партія Право і справедливість(ПіС). Партія Право і справедливість часто використовує релігійну символіку для зв'язку з виборцями і легітимізації своєї політики, формулюючи свою політичну програму як захист традиційних християнських цінностей. Цей альянс очевидний у позиції ПіС щодо соціальних питань, таких як

аборти і права ЛГБТ, де партія віддзеркалює консервативну позицію Церкви. Альянс між партією «Право і справедливість» та Католицькою Церквою має значні наслідки для формування політики в Польщі. Наприклад, вплив Церкви відіграв важливу роль у зусиллях ПіС щодо подальшого обмеження законів про аборти, що завершилося майже повною забороною абортів у 2020 році. Така політична орієнтація підкреслює роль Церкви у формуванні не лише культурного, а й законодавчого ландшафту Польщі (Góga, 2021).

В Угорщині відносини між державою та релігійними інституціями були складними і багатогранними. Католицька Церква, як найбільша релігійна інституція в Угорщині, відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності та підтримці політичного порядку денного партії «Фідес». Тому часто ми можемо спостерігати як праві радикальні політичні партії через цілком популістські заяви паразитують на традиціоналістичних та націоналістських ідеях. До таких прикладів можна віднести культивування гомофобії та ісламофобії серед електорату, заклики до виходу з ЄС, досить жорстка позиція відносно міграційної політики своїх країн, чи навіть відкритий шовінізм.

Поряд з католицькою церквою, угорська реформатська церква та лютеранська церква також мають значний вплив, особливо в протестантській спільноті. Церкви історично сприяли національним рухам і збереженню культури в періоди іноземного панування, наприклад, під час правління Османської імперії та Габсбурзької імперії. Партія Віктора Орбана «Фідес» ефективно використовує релігійний символізм для залучення консервативних виборців, підкреслюючи християнську спадщину Угорщини і представляючи політичні конфлікти як битви за захист релігійної та культурної ідентичності нації від зовнішніх загроз. Ця стратегія простежується в промовах і політичних ініціативах Орбана, які часто посиляються на християнські цінності як на захист від передбачуваних загроз, пов'язаних з імміграцією і політикою ЄС. Відносини між Фідес і релігійними інституціями в Угорщині характеризуються взаємним посиленням, причому як католицька, так і реформатська церкви відіграють важливу роль у легітимізації режиму і зміцненні бази Фідесу серед релігійних

виборців. Як Польща, так і Угорщина мають довгу історію переплетення релігії з національною ідентичністю і політикою (Kovács, 2018).

У Польщі католицька церква була об'єднуючою силою проти іноземного панування і комуністичного правління, зміцнюючи свою роль як хранительки національної ідентичності. Вплив церкви виходить за межі духовного наставництва і охоплює соціальну і політичну адвокацію, формуючи національний дискурс про мораль і цінності. В Угорщині історичний зв'язок між державою і релігією також має глибоке коріння, але характеризується більш різноманітним релігійним ландшафтом. Католицька церква, Угорська реформатська церква та Лютеранська церква відігравали вирішальну роль у національних рухах та збереженні культури. Під час османської окупації та правління Габсбургів релігійна ідентичність була ключовим компонентом угорського опору та культурного виживання. Цей історичний контекст створює сприятливий ґрунт для сучасних політичних акторів, які використовують релігійний символізм для політичної вигоди. Розуміння цього історичного контексту є важливим для аналізу сучасного використання релігійних образів у популістських рухах. Глибоко вкорінені зв'язки між релігією, національною ідентичністю та політичною владою в Польщі та Угорщині продовжують формувати їхні політичні ландшафти і сьогодні, надаючи популістським лідерам потужні інструменти для мобілізації та легітимізації.

Партія «Право і справедливість» послідовно використовує релігійну символіку для посилення свого політичного послання та налагодження зв'язку з виборцями. У партійній риторичі політичні конфлікти часто розглядаються як моральні битви, а ПiС позиціонується як захисник християнської спадщини Польщі від світських і ліберальних сил (Góga, 2021). Таке формулювання очевидне у промовах Качинського, який часто наголошує на християнському корінні Польщі та необхідності захищати його від зовнішніх і внутрішніх загроз. ПiС часто звертається до релігійних тем у своїх політичних дискусіях та публічних заявах. Наприклад, партія використовувала образ Чорної Мадонни Ченстоховської, шанованої ікони в польському католицизмі, як символ національної єдності та опору іноземному впливу, оскільки Чорну Мадонну часто зображують у політичних кампаніях, щоб викликати почуття

національної та релігійної гордості. Ярослав Качинський часто посилається на християнське коріння Польщі у своїх промовах, позиціонуючи себе та свою партію як захисників традиційних цінностей. Він критикував Європейський Союз за його секуляризм і розглядав членство Польщі в ЄС як загрозу польській ідентичності та суверенітету. Риторика Качинського часто проводить пряму лінію між релігійною вірою і національною ідентичністю, припускаючи, що відмова від християнських цінностей призведе до втрати польського суверенітету. Колишні прем'єр-міністри Беата Шидло і Матеуш Моравецький також використовували релігійну риторику. Шидло підкреслювала роль християнства у формуванні європейської цивілізації і закликала до захисту християнських цінностей перед обличчям міграційної кризи. Моравецький часто підкреслював християнську спадщину Польщі у своїх публічних виступах, посилюючи ідею про те, що ідентичність країни глибоко переплетена з її релігійними традиціями.

Під час виборчих кампаній «Право і справедливість» часто підкреслює свою прихильність до захисту християнських цінностей. Агітаційні матеріали часто містять релігійні образи, такі як хрести і церковні споруди, а також гасла, що відсилають до релігійних тем. Наприклад, у передвиборчій рекламі часто зображують лідерів ПiС перед церквами або використовують релігійну іконографію, щоб апелювати до почуття національної та релігійної ідентичності виборців. ПiС також приєднався до Католицької церкви в різних соціальних питаннях, таких як протидія абортам та одностатевим шлюбом. Така позиція зміцнює імідж партії як захисника традиційних цінностей і забезпечує їй підтримку релігійно консервативних виборців (Zielińska, 2019).

Співпраця з церквою також проявляється у публічній підтримці з боку релігійних лідерів та використанні церковних платформ для політичних меседжів. Використання релігійної символіки «ПiС» виявилось ефективним у мобілізації підтримки серед релігійно налаштованого населення Польщі. Наголос партії на християнських цінностях значною мірою резонує з виборцями, які надають перевагу релігійній ідентичності та моральному консерватизму. Ця стратегія допомогла «ПiС» зберегти міцну базу підтримки серед старших та сільських виборців, які, як правило,

є більш релігійними та консервативними. Релігійна риторика «ПіС» також сприяла посиленню поляризації польського суспільства. Під час дебатів щодо посилення законодавства про аборти «ПіС» використовувала соціальні мережі для поширення контенту, який зображував аборт як морально неправильний і такий, що суперечить християнському вченню, представляючи це питання як захист християнських цінностей. Така тісна співпраця з церквою слугує легітимізації політики партії та поглибленню її зв'язку з релігійним електоратом.

Формулюючи політичні конфлікти в моральних термінах, партія поглиблює розбіжності між світськими та релігійними громадами, а також між ліберальними та консервативними фракціями. Ця поляризація проявляється в сильній опозиції, з якою стикається ПіС з боку ліберальних і світських груп, які звинувачують партію у використанні релігії для виправдання авторитарної і націоналістичної політики. Інтеграція релігійної риторики в політику ПіС також відіграє важливу роль у формуванні публічної політики. Наприклад, рішуча позиція партії щодо прав ЛГБТ часто виправдовується релігійними та моральними аргументами, представляючи ці питання як загрозу традиційній сім'ї та християнським цінностям. Такий підхід призвів до створення політики, яка обмежує права ЛГБТ, що відображає вплив релігійного консерватизму на політичний порядок денний ПіСу (Fuszara, 2020).

Партія Фідес, очолювана Віктором Орбаном, широко використовує релігійну символіку для звернення до виборців. Риторика Орбана часто підкреслює християнську спадщину Угорщини і зображує його партію як захисника християнських цінностей від загроз, які несуть лібералізм і мультикультуралізм. У промовах Орбана часто згадується християнське коріння Угорщини і важливість збереження цих цінностей перед обличчям зовнішнього тиску, зокрема, з боку Європейського Союзу та імміграції. Політичні меседжі Фідес включають посилення на християнське минуле Угорщини і роль християнства у формуванні національної ідентичності. Таке використання релігійної символіки слугує легітимізації консервативної політики партії та зміцненню її зв'язку з релігійними виборцями. У партійній риторіці часто йдеться про захист християнської культури Угорщини від того, що вони називають ліберальним і світським порядком денним Заходу. У

промовах Віктора Орбана часто підкреслюється важливість християнства в історії та ідентичності Угорщини. Він сформулював захист християнських цінностей як головну місію свого уряду, особливо в контексті імміграційної політики та політики ЄС. Наприклад, Орбан назвав Угорщину «християнським островом» у світській і мультикультурній Європі, припускаючи, що Угорщина відіграє унікальну роль у збереженні християнської цивілізації (Kovács, 2018).

Інші видатні діячі Фідес, такі як Золтан Балог і Каталін Новак, також використовували релігійну риторику для посилення послання партії. Балог, колишній міністр людських ресурсів і реформатський пастор, пов'язав політику Фідес з християнським вченням, виступаючи за політику, яка відображає християнські цінності в таких сферах, як сім'я та освіта. Новак, як колишній міністр у справах сім'ї, а згодом президент Угорщини, підкреслювала важливість сім'ї, заснованої на християнських цінностях, як наріжного каменю угорського суспільства. Агітаційні матеріали «Фідес» часто містять християнські символи та посилання на християнську спадщину Угорщини. Наприклад, партія використовує зображення історичних церков та релігійних ікон у своїй рекламі, а передвиборчі слогани часто зачіпають релігійні теми. Під час виборів «Фідес» організував заходи і мітинги в релігійних місцях і співпрацював з релігійними організаціями для мобілізації підтримки, зміцнюючи імідж партії як захисника християнських цінностей і традицій (Müller, 2020).

Використання релігійних символів для маніпулятивної популістської риторики не лише сприяє консолідації влади популістських лідерів, але й становить значну загрозу для соціальної згуртованості та демократичного врядування. В Угорщині під час кризи біженців 2015 року Віктор Орбан описав кризу як «ісламське вторгнення» і стверджував, що «християнська культура є об'єднуючою силою нації» (Müller, 2020). Ця риторика використовує релігійні почуття для виправдання жорсткої імміграційної політики та посилення націоналістичних ідеологій. Він критикував ліберальні ідеології і зображував їх відповідальними за суспільні кризи, пропонуючи повернення до християнсько-націоналістичних принципів в якості рішення. Ця риторика слугує об'єднанню його прихильників навколо спільної релігійної та національної ідентичності, а опонентів зображує як загрозу цим цінностям.

Партія «Фідес», не будучи глибоко релігійною, використовує релігійну символіку в еклектичній та інструментальній манері. Посилання на християнство часто поєднуються з дохристиянськими язичницькими традиціями, створюючи форму етнонаціоналізму, яка підносить поняття етнічно визначеної нації до священного статусу. Таке маніпулювання релігійними символами підтримує націоналістичний порядок денний виключення, позиціонує нехристиянські або неетнічні угорські групи як аутсайдерів. Уряд Орбана інституціоналізував співпрацю з великими історичними християнськими церквами, використовуючи квазірелігійну ідеологічну структуру. Цей підхід використовує релігію для легітимізації політичної влади та мобілізації підтримки в широкому соціальному спектрі. Переплітаючи релігійну та національну ідентичність, режим створює потужний наратив, який консолідує його владу і маргіналізує інакомислячих. Він прямо закликав до збереження етнічної та культурної однорідності, заявляючи, що «ми не хочемо, щоб наш власний колір, традиції та національну культуру змішували з іншими».

Ця риторика тісно пов'язує національну ідентичність з етнічною та релігійною чистотою, використовуючи мову збереження культури для виправдання політики виключення та авторитаризму. У передвиборчій кампанії 2018 року були помітні гасла та образи, що підкреслювали захист християнської Угорщини. Агітаційні заходи часто відбувалися в релігійно значущих місцях, а Орбан часто посилався на християнську історію Угорщини та її роль у європейській цивілізації (Tóth, 2018).

Акцент Фідесу на християнських цінностях резонує з виборцями, які надають пріоритет релігійній ідентичності та збереженню культури, і допоміг Фідесу зберегти міцну базу підтримки серед виборців старшого віку та сільських виборців. Релігійна риторика, яку використовує Фідес, також сприяла посиленню поляризації в угорському суспільстві. Формулюючи політичні питання в термінах захисту християнських цінностей, партія поглиблює розбіжності між світськими і релігійними громадами, а також між ліберальними і консервативними фракціями. Ця поляризація проявляється в сильній опозиції, з якою стикається Фідес з боку ліберальних і світських груп, які звинувачують партію у використанні релігії для виправдання авторитарної і націоналістичної політики. Крім того, уряд Орбана

пов'язав захист християнських цінностей з протидією імміграції, представляючи шукачів притулку, особливо з країн з мусульманською більшістю, як загрозу для християнської ідентичності Угорщини (Tóth, 2018). Така риторика не тільки посилила підтримку Фідеса серед консервативних виборців, але й посилила страхи і упередження щодо іммігрантів, сприяючи створенню клімату ксенофобії.

Праві популісти по всьому ЄС позиціонують себе як захисники національного суверенітету і культури проти вільного альянсу неолібералів і прогресистів, які підтримують масову імміграцію, космополітизм і, дедалі частіше, політичний порядок денний, спрямований на права ЛГБТ та різних менши. Таким чином, праві популісти намагаються представляти громадян, які, схоже, все більше відчували себе відчуженими, а іноді й демонізованими основними правоцентристськими та лівоцентристськими політиками, і які відчувають, що «їхню» країну відбирають у них нелегітимні еліти та іноземці. Особливу популярність праві в ЄС почали отримувати після загострення міграційної кризи та проблем в середині національних країн з мусульманськими меншинами.

Цілком можливо, що в міру того, як загроза мусульманського тероризму продовжуватиме слабшати, праві популісти все більше позиціонуватимуть себе як захисники християнської цивілізації від лівих прогресистів. З іншого боку, цілком ймовірно, що християнський цивілізаційний популізм в Європі і надалі визначатиметься антимусульманським порядком денним, особливо якщо низький рівень народжуваності серед немусульманських етнічних європейців зберігатиметься, а кількість мусульман в Європі продовжуватиме зростати. В обох випадках цікаво спостерігати, як ідентичність формується майже повністю в негативному ключі. Звичайно, поняття християнської або західної цивілізації є дещо розмитим, і в риторичі правих популістів нагадує порожній знак, який можна використовувати для визначення інгруп та аутгруп так, як того забажають популісти. З іншого боку, для багатьох європейців зростання ісламу дійсно може змусити їх відчувати себе в певному сенсі християнами, хоча це, очевидно, не означає, що вони вірять у християнського Бога. Скоріше, як стверджує Рой, занепад християнства як віри - тепер дозволяє мати сильну християнську ідентичність, якою може володіти

навіть атеїст (Roy, 2019). Можливо, саме тому правий популізм є особливо привабливим для європейців, які відчують себе відчуженими, а іноді й демонізованими новою політичною елітою, і які втратили свою колишню ідентичність «народу» своєї нації, що зазнає утисків.

3.2 Моральна дилема протиставлення цінностей плюралізму і традиціоналізму в країнах ЄС

Сучасні демократичні порядки, як вважається, служать меті забезпечення мирного співіснування різноманітних інтересів і цінностей. Демократія вимагає політичної толерантності серед усіх залучених сторін, навіть якщо вони підтримують антагоністичні відносини між собою, а також поваги до інститутів, що виражають суспільний плюралізм, таких як добре функціонуюча конституція, незалежні суди та вільна журналістика. Концепції суспільного плюралізму можна розташувати від «брутального» плюралізму на одному кінці до «розумного» плюралізму на іншому. Брутальний плюралізм, або плюралізм «як такий», розглядає суспільну різноманітність поглядів як «результат власних та класових інтересів, або зрозумілу схильність людей розглядати політичний світ з обмеженої точки зору». На противагу цьому, Ролз стверджував, що спектр моральних поглядів, які можуть бути прийняті в ліберальній демократії, має бути обмежений тими, які він називає «розумними». Це означає, що все ще існує плюралізм несумісних світоглядів, але він обмежений тими, які сумісні з рівною свободою осіб та ліберальним демократичним верховенством права.

Для того щоб всебічно дослідити питання плюралізму, ми звернемося до складного випадку Європейського Союзу та його держав-членів. У цьому особливо складному контексті різноманітність поглядів, цінностей та інтересів осіб і груп пов'язана з двома іншими «предметами» плюралізму: конституційним плюралізмом та плюралізмом концепцій ЄС. Ми вважаємо, що додати ці теми плюралізму необхідно через інтенсивні – і, справді, суперечливі – відносини, які ЄС підтримує зі своїми державами-членами. Також у межах ЄС питання суспільного плюралізму

залишається насамперед питанням національних держав. Кожна з держав-членів ЄС продовжує бути основною ареною, на якій розгортається і вирішується питання суспільного плюралізму в межах відповідної конституційної структури. Однак ці конституційні структури різняться від держави-члена до держави-члена (Walker, 2002).

Нації пройшли різні шляхи, на яких вони зробили різні конституційні вибори, більш-менш демократичними способами, щодо того, чого вимагає національна демократія і як її слід інституціоналізувати. З цієї причини держави-члени ЄС демонструють надзвичайне конституційне багатство, яке вони – згідно з їхньою власною декларацією в Договорі про Європейський Союз – хочуть, щоб Союз «поважав». Отже, з огляду на різноманітність концепцій національної демократії, в ЄС ми спостерігаємо не тільки суспільний плюралізм (плюралізм соціальних інтересів і комплексних доктрин), але й конституційний плюралізм (плюралізм національних інституційних відповідей на суспільний плюралізм) (Treaty on European Union, 2012). Під останнім терміном ми маємо на увазі не «вертикальний» конфлікт між національним правовим порядком і правовим порядком ЄС, який зазвичай розглядається в юридичній теорії ЄС, а на «горизонтальну» різноманітність конституційних домовленостей між державами-членами ЄС.

Звичайно, той факт, що держави-члени ЄС мають різні конституції та базові уявлення про демократію та верховенство права, не обов'язково створює проблеми для ЄС. Проте певні конституційні рішення можуть викликати складні питання не тільки в самих державах, але й у Союзі в цілому. Конкретні конституційні відповіді деяких держав на їхній суспільний плюралізм можуть відображати погляди на національну демократію та верховенство права, які не узгоджуються з поняттями демократії та верховенства права, що їх сповідують інші держави-члени або інституції ЄС.

Ще більше ускладнює ситуацію те, що ступінь, в якому цей конституційний плюралізм створює проблему для ЄС, та випадки, в яких це відбувається, залежать від конкретного погляду на природу європейської інтеграції. Тут ми розрізняємо третю тему плюралізму: плюралізм уявлень про те, що таке ЄС. Наприклад: доки ЄС

розглядається лише як форма міжнародної співпраці, створена виключно для користі кожної з його держав-членів, конституційний плюралізм не повинен бути нагальною проблемою ЄС. Згідно з цією точкою зору, демократична практика нації є насамперед справою цієї нації, а не іншої держави чи союзу вільно співпрацюючих національних держав. Натомість, якщо ЄС розглядається як автономний політичний і правовий порядок, сформований за власними принципами демократії та верховенства права, то не є нерозумним, що інституції ЄС критично аналізують форму демократії кожної держави-члена, яка закладена в її конституційній структурі. Концептуалізуючи плюралізм у контексті ЄС, ми таким чином підкреслюємо плюралізм концепцій ЄС, який доповнює внутрішній плюралізм світоглядів серед суспільних груп та плюралізм конституційних домовленостей між державами-членами. Надалі ми стверджуємо, що розрізнення та визнання різних видів плюралізму в ЄС є необхідним для правильного розуміння динаміки останніх криз ЄС та усвідомлення труднощів їх демократичного вирішення. Зосередження уваги на плюралізмі також дозволяє нам вказати, чим ці кризи схожі між собою і чим вони відрізняються. У цьому розділі ми ілюструємо плюралізм концепцій ЄС, протиставляючи два різних розуміння ЄС: з одного боку, міжурядову угоду, а з іншого – космополітичний порядок для того щоб зрозуміти суть плюралізму в демократичній структурі ЄС.

Міжурядова концепція ЄС, як ми її реконструюємо, знаходить свої нормативні основи в поєднанні політичного реалізму, який підкреслює суперечливу природу політики, з реалізмом міжнародних відносин, який розглядає держави як центральних політичних акторів у міжнародній політиці. Ці два типи реалізму, безумовно, не є рівноцінними, але вони доповнюють один одного як елементи ідеально-типової міжурядової концепції ЄС. Авторитарний порядок може на деякий час успішно утихомирити відносини між суб'єктами, але він не змінює їх внутрішніх мотивацій; він лише стримує можливі деструктивні прояви цих мотивацій шляхом інституціоналізації ефективних протидіючих сил. Отже, кожен порядок стикається з «основною вимогою легітимності»: він має продемонструвати свою цінність порівняно з альтернативою анархії та деструктивними силами, від яких він забезпечує захист.

Хоча для політичного реалізму легітимність ЄС та конкретна форма інтеграції ЄС є відкритим та емпіричним питанням, реалістична перспектива міжнародних відносин визнає європейську інтеграцію як форму порядку в міжнародній сфері, яка в іншому випадку характеризується анархією. Однак, що найважливіше, держави відігравали і продовжують відігравати ключову роль у створенні цього порядку, оскільки вони не відмовляться від свого суверенітету. З міжурядової точки зору, європейська інтеграція базується на визнанні взаємозалежності та взаємної вразливості європейських держав у післявоєнному світі. Визнаючи жорстокості та руйнування, які були спричинені відсутністю спільного порядку, та діючи в тіні більшої сили, що з'явилася по той бік Атлантики, європейські держави дійшли згоди щодо врегулювання своїх відносин. Таким чином, цей Союз вважається легітимним, якщо і в тій мірі, в якій він здатний забезпечити порядок і мир між своїми державами-членами.

Міжурядова концепція також підкреслює, що ЄС є додатковим порядком. До його створення держави, які приєдналися до проекту європейської інтеграції, вже забезпечили соціальний порядок у своїх межах. Ці національні порядки мали історичну спадщину і були наповнені міцно вкоріненими традиціями та культурами, що відрізняли їх одна від одної. Європейська інтеграція не має на меті замінити або трансформувати ці внутрішні порядки. Натомість її головною метою було і залишається встановлення порядку між державами та забезпечення миру на континенті, який довгий час роздирали війни. Як допоміжний порядок, ЄС також зобов'язаний залишатися обмеженим порядком. Повна інтеграція є нездійсненною і, насправді, небажаною, оскільки вона розчинила б відмінні ідентичності складових частин (Grimm, 2015). З цієї міжурядової точки зору, співпраця держав-членів ЄС в кінцевому рахунку мотивована спільними інтересами, які вони забезпечують, приймаючи взаємні обмеження, включаючи конституційні обмеження. Однак спільні зобов'язання держав-членів перед ЄС поширюються лише настільки, наскільки це дозволяє їх явна і постійна згода. Дійсно, ця згода також може бути відкликана. Якби це було неможливо, держави-члени підпадали б під панування ЄС. У тій мірі, в якій накладаються спільні правила, вони розробляються державами колективно.

Концепція ЄС, як космополітичного союзу не розглядає Європейський Союз як просто угоду між державами. Навпаки, вона підкреслює, що порядок ЄС встановлює "омнілатеральні" відносини між усіма державами-членами та всіма їхніми громадянами. Ця концепція наголошує, що право ЄС у рамках Єдиного ринку формує особливий правовий порядок, у якому громадяни кожної держави-члена мають рівні ринкові права в усіх інших державах-членах. Прикметник «космополітичний» тут використовується у кантіанському сенсі — для позначення права, яке застосовується між державами та іноземними особами. Кант розрізняє космополітичне право від права між особами всередині держави (позитивне внутрішнє право) та права між державами (міжнародне право). Право Єдиного ринку ЄС є особливим типом позитивного космополітичного права, оскільки в ЄС як держави, так і їхні громадяни є авторами правил, що регулюють їхні транскордонні взаємовідносини та торгівлю (Habermas, 2012). Проте ця концепція також підкреслює, що ЄС — це не держава, а союз. До його складу входять суверенні держави. Той факт, що вони залишаються суверенними, підтверджується самим їхнім правом вийти з Союзу. Коли держави вступають до ЄС, вони добровільно приймають певні юридичні зобов'язання (наприклад, не дискримінувати працівників з інших країн Єдиного ринку) в обмін на права своїх громадян (як-от право працювати в будь-якій країні Єдиного ринку), і дотримуються цих зобов'язань стільки, скільки вважають за доцільне. У такому розумінні ЄС — це форма, у якій держави вільно реалізують свій суверенітет, і, як показав Брекзит, вони можуть змінити своє рішення. Однак сам акт об'єднання з метою спільного управління створює колектив. У випадку Єдиного ринку це колектив держав і осіб.

З моменту об'єднання держави й особи отримують право брати участь у формуванні правил для свого Єдиного ринку; вони колективно виступають співавторами законів, яким підкоряються. Для забезпечення рівності прав і обов'язків у рамках Єдиного ринку позитивне космополітичне право повинно реалізовуватись інституціями, що незалежні як від держав-членів, так і від їхніх громадян. Якщо б застосування права ЄС було повністю делеговане національним органам, не було б гарантії, що права реалізуються однаково в усіх країнах. Для розподілу

космополітичної справедливості потрібні незалежні виконавчі та судові органи. Якщо інтерпретувати ЄС саме як космополітичний союз у цьому сенсі, стає очевидним, що діапазон допустимого конституційного плюралізму є обмеженим. Конституції держав-членів, які не визнають остаточну юрисдикцію Суду ЄС, не можуть бути прийнятними в межах цієї концепції ЄС. Правопорядок є демократичним тоді, коли ті, хто підпорядковується його нормам, одночасно є їхніми авторами. Як зазначалося раніше, основне право ЄС є правом між державами, які в межах космополітичного підходу розглядаються як господарі для іноземних громадян, а також між громадянами цих держав, які мають право на рівні ринкові права в інших державах-членах. Отже, закони, що регулюють горизонтальні відносини між “господарями” та “відвідувачами”, мають створюватися як державами, так і громадянами, які в них беруть участь — на засадах рівності (через своїх представників) (Kelemen, 2016). Це означає, що бачення ЄС як космополітичного союзу вимагає інституційної структури, в якій держави та їхні громадяни займають рівноправні позиції в законодавчому процесі, принаймні щодо питань, які стосуються позитивного космополітичного права. Виходячи з цієї логіки, така концепція підкреслює необхідність того, щоб представники держав (у Раді ЄС) та представники громадян (у Європейському парламенті) діяли на рівних умовах.

Договори ЄС також можуть інтерпретуватись як основа такого демократичного політичного устрою. Дві категорії суб’єктів — держави й громадяни — представлені в двох законодавчих інституціях. Однак представництво урядів держав-членів у Раді ЄС не має значення, якщо самі ці уряди не підзвітні своїм національним парламентам (стаття 10 Договору про ЄС), а парламенти, своєю чергою, не обираються на вільних і чесних виборах. Громадяни Союзу представлені через своїх представників у Європейському парламенті. Але це представництво теж втрачає зміст, якщо ці представники не обираються вільно. Таким чином, якщо уряд держави-члена не підзвітний вільно обраному парламенту, і якщо вибори до Європейського парламенту, які організовуються на національному рівні, не є вільними й чесними, то законодавча влада ЄС (що складається з Європейського парламенту та Ради ЄС) не

може вважатися такою, що представляє всіх громадян і держави-члени ЄС, а отже, не відповідає демократичним стандартам.

Популістські вимоги правих часто розбираються просто як націоналістичні або навіть ксенофобські позиції, підкреслюючи їх горизонтальний, а не вертикальний характер.

За останні 120 років лише близько 20 % демократій, які зазнали автократизації, вижили (Lührmann & Lindberg, 2019). Тому надзвичайно важливо визначити риси політичних партій, які підривають демократію, коли приходять до влади. Це дозволило б створити «систему раннього попередження» та провести дослідження того, як такі партії набирають силу та досягають влади.

У літературі про відмінні риси партій та лідерів, які підривають демократію, ми знаходимо три групи аргументів: популізм, ультраправі або ультраліві ідеології та «нелібералізм» хоча, Юрай Меджіхорський вважає за краще називати це, антиплюралізм (Medzihorsky, 2020). Між цими трьома поняттями є певні концептуальні перетини, вчений вважає, що ані основні риси популізму, ані крайні ідеології не є найсильнішими ознаками партій та лідерів, які підривають демократію, прийшовши до влади. Можна стверджувати, що відсутність прихильності до демократичних норм як таких – антиплюралізм – є ключовою ознакою потенційних автократів.

Відтоді як Віктор Орбан, лідер правої партії «Фідес», вдруге став прем'єр-міністром Угорщини у 2010 році, зростає стурбованість придрушенням суспільного плюралізму в його країні. Ключова дилема, яку ставить випадок Угорщини, полягає в тому, що ЄС та його держави-члени повинні робити, щоб протистояти уряду, який усуває умови, що дозволяють оскаржувати його рішення, і робить майже неможливим його усунення з влади через вибори. Заходи, прийняті режимом «Фідес» — реформа виборчого законодавства, концентрація всієї політичної влади в своїх руках, блокування критичних медіа та делегітимізація критичних неурядових організацій — в сумі призводять до усунення передумов для існування будь-якої ефективної опозиції та суспільного плюралізму (Krekó & Enyedi, 2018).

У нинішньому стані Угорщину, ймовірно, найкраще охарактеризувати як «виборчу автократію». У цьому сенсі країна безумовно розсуває межі конституційного плюралізму в ЄС. Однак питання полягає в тому, чи робить вона це за межами допустимого. Хоча мало сумнівів, що Угорщина мала б серйозні проблеми з кваліфікацією на членство в ЄС, якби вступала сьогодні, менш зрозуміло, які наслідки, якщо такі взагалі мають бути, має придушення суспільного плюралізму урядом тепер, коли країна вже є державою-членом. Стаття 7 Договору про ЄС дозволяє призупиняти право голосу в Раді, але застосування цього положення стикається з великими інституційними перешкодами, особливо з огляду на те, що Угорщина може розраховувати принаймні на один інший уряд (Польщу), який готовий її підтримувати. Наразі на розгляді перебувають пропозиції про позбавлення країн, які порушують верховенство права та демократію, фінансової допомоги з боку ЄС. Питання полягає в тому, чи є такі фінансові санкції доречними і чи спрямовані вони дійсно на передбачуваних прихильників режиму, чи, навпаки, вражають невинних громадян (Lührmann & Lindberg, 2019).

Очевидно, що ця суперечність стає ще більш заплутаною через плюралізм у сприйнятті ЄС, тобто через різні способи розуміння європейської інтеграції та відносин між Союзом і його державами-членами. З космополітичної перспективи мало сумнівів, що маніпуляції угорського уряду національною політичною системою становлять загрозу для демократії ЄС загалом. Це впливає на ЄС як демократичний союз, у якому держави та їхні громадяни представлені відповідно у Раді та Європейському парламенті. Якщо вибори в Угорщині не можна вважати вільними, то більше не очевидно, що її уряд може претендувати на представлення угорського народу на рівні ЄС. Демократичне погіршення ситуації та відступ від верховенства права в Угорщині також становлять загрозу праву на вільне пересування, яким повинні користуватися громадяни інших держав-членів.

Отже, з космополітичної точки зору, втручання ЄС, що захищає демократію в Угорщині від угорського уряду, не лише легітимне, а й необхідне. Оскільки держави-члени ЄС є також співавторами космополітичного права, порушення демократичних процесів у одній державі-члені є по суті порушенням демократії ЄС. З цих причин

космополітична перспектива підтримує активацію статті 7 Договору про ЄС і повномасштабну мобілізацію апарату ЄС для відновлення конкурентної демократії в Угорщині (Kelemen, 2016). З точки зору міжурядового підходу діагноз менш однозначний. Оскільки міжурядовці дотримуються високого ступеня конституційної толерантності, вони схильні вважати більшість конфліктів політичними розбіжностями. Ця перспектива насамперед підкреслює, що держави-члени діють за дуже різними процедурами і традиціями, і те, що для одних є цілком прийнятним, для інших може здаватися принципово несправедливим. Отже, міжурядовці неохоче приймають юридичні або адміністративні рішення від інституцій ЄС, таких як Суд ЄС або Комісія.

Проте міжурядова перспектива все ж виступає проти недемократичних держав-членів у ЄС, коли на карту поставлено мир і порядок або існує загроза одностороннього домінування. Оскільки всі держави-члени рівні і кожна з них може мати вирішальний голос, держави повинні поділяти базові демократичні цінності. Крім того, демократичне погіршення в одній державі-члені ЄС може вплинути на демократичну якість інших держав-членів. Припускаючи, що це так, з міжурядового підходу придушення суспільного плюралізму в Угорщині також можна розглядати як виклик, який впливає на порядок у всьому ЄС, і активація статті 7 Договору про ЄС видається прийнятною відповіддю, особливо враховуючи політичний характер цієї процедури.

З позиції конституційного плюралізму Беллами та Крєгер запропонували «більшу роль незалежних контрольних органів, а також опозиції та громадських активістів як у самій цільовій державі-члені, так і за її межами» (Bellamy & Kröger, 2021). Якщо це не допоможе відновити баланс в Угорщині, можливо, можна знайти якийсь *modus vivendi* — домовленість про співіснування. Можна уявити підхід, за якого право голосу угорського уряду в Раді призупиняється, але країна продовжує вважатися учасником, що дотримується правил ЄС. У випадку Угорщини ми бачимо, як загострюються протиріччя між двома концепціями ЄС. Її найсильніші противники (як в інституціях ЄС у Брюсселі, так і в урядах інших столиць, окрім Варшави) апелюють до космополітичного розуміння ЄС. У цьому розумінні політика, за яку

Угорщина прагне автономії, є надто фундаментальною і зачіпає самі основи Союзу. Натомість уряд «Фідес» може апелювати до міждержавної точки зору, згідно з якою держави-члени (включно з більшістю урядів, що ними керують) зберігають значну автономію у впорядкуванні власного конституційного та суспільного ладу. З цієї позиції, наприклад, суперечки щодо прав меншин можуть бути предметом легітимних політичних конфліктів, для яких, якщо вони є невіршуваними, мають бути знайдені домовленості *modus vivendi*, за яких різні підходи можуть співіснувати. Врешті-решт, однак, позиція угорського уряду ставить під сумнів, чи має вона взагалі уявлення про порядок Союзу як цілого. За відсутності будь-яких спільних базових норм і з концепцією демократії, яка маргіналізує опозиційні голоси всередині країни, позиція угорського уряду зрештою виходить за межі навіть міждержавного розуміння. І хоча міждержавці загалом уникатимуть втручання у внутрішні справи, вони все ж очікують, що інші уряди ЄС наполягатимуть на збереженні базового демократичного порядку, до якого всі держави-члени приєдналися.

Проте не лише з угорською «Фідез» в Брюсселю виникають суперечності з приводу плюралізму. Право-популістська партія Право і справедливість (PiS) перемогла на президентських і парламентських виборах у 2015 році, після чого Анджей Дуда став президентом Польщі. Після цієї перемоги судова влада залишалася основною гілкою, що стримувала владу в країні, і з моменту приходу партії до влади вона перебуває в конфлікті з судовою системою. Президент Дуда заблокував призначення суддів, які вже були затверджені (попереднім) парламентом (Gagatek & Szymanek, 2020). Коли «Право і справедливість» отримало контроль над парламентом, було призначено нових суддів, лояльних до партії. Уряд також намагався усунути чинний Верховний суд і створив Конституційний трибунал, який прагнув заповнити власними призначенцями. Загалом уряд використовував різні засоби для усунення (нелояльних) суддів і призначення лояльних. Такі спроби поставити судову владу під контроль викликали критику з боку Європейської комісії, яка звинуватила польський уряд у потенційному порушенні принципу верховенства права, незалежності судової влади, а також у придушенні суспільного плюралізму (зокрема щодо ЛГБТ-спільноти).

Як і у випадку з Угорщиною, суперечка щодо судової незалежності в Польщі загострюється через різні уявлення про суть Європейського Союзу. З міжурядової точки зору втручання на рівні ЄС вважається небажаним. У такій перспективі польський випадок трактується як політична боротьба за нав'язування державного устрою, у якому верховенство права, розподіл влад і система стримувань і противаг поступово замінюються на більш політизовану й уніфіковану авторитарну структуру. Утім, навіть міжурядовий підхід мусить поставити питання про те, чи не становлять ці заходи загрозу для цілісності правового порядку ЄС. Залежно від того, наскільки постраждала правова система й умови співпраці — визнаючи, що певний рівень «конституційного плюралізму» є притаманним ЄС — міжурядовий підхід припускає можливість «домовитися про незгоду» в ширших межах співробітництва. Відтак, міжурядова стратегія полягала б у чіткому окресленні того, наскільки зазнали змін правова система й умови співпраці. За можливості, співпраця між правовими органами на рівні ЄС призупинялася б лише в тих сферах, де мали місце порушення. Однак якщо конституційні розбіжності справді мають ширший вплив, що стосується не лише Польщі, і якщо цей вплив підриває статус Польщі як надійного партнера й співтворця порядку ЄС, тоді зовнішнє втручання стає виправданим навіть із міжурядової точки зору. Коли ж конституційний плюралізм створює фундаментальну загрозу правовому порядку ЄС, то «демократичний дефіцит посилюється через участь у прийнятті рішень на рівні урядів, які схильні до демократичного відкату».

Згідно з космополітичним трактуванням ЄС, держави-члени мають певні обов'язки за правом ЄС, а громадяни ЄС — певні права, які не можуть бути порушені державою-членом (Chiti, 2017). Для того щоб кожен громадянин країни Єдиного ринку мав однакові права, уряди держав-членів і самі громадяни підпорядковуються праву ЄС. Тому існує ієрархія між правом ЄС і національним правом, і якщо національне законодавство змінюється так, що це ставить під сумнів встановлені норми права ЄС, втручання є легітимним і необхідним. Якщо незалежність судових інституцій держави-члена опиняється під загрозою, це також загрожує уніфікованому застосуванню права ЄС. Відповідно, втручання з боку ЄС — під проводом Європейської комісії, за участі Ради ЄС та Європейського парламенту, а також із

залученням відповідних інструментів Суду Європейського Союзу — є виправданим. Знову ж таки, множинність підходів до розуміння суті ЄС допускає певні розбіжності в оцінці польського випадку. Згідно з космополітичним баченням, будь-який напад уряду Польщі на незалежність судової влади вважається порушенням спільного конституційного порядку ЄС і спільних цінностей, на яких цей порядок ґрунтується. Натомість міжурядовий підхід не бачить суттєвих підстав для втручання ЄС доти, доки дії польського уряду залишаються (переважно) внутрішніми справами. Однак ситуація змінюється, якщо ці дії впливають на ЄС у цілому, особливо якщо ставиться під загрозу довіра до спільних правил і підтримання порядку. У такому разі втручання ЄС стає виправданим і з точки зору міжурядового підходу (Chiti, 2017).

Європейський Союз характеризується не лише суспільним плюралізмом та конституційним плюралізмом, а й плюралізмом у розумінні самої сутності ЄС. Останній тип плюралізму відображає той факт, що не існує усталеного бачення ідентичності ЄС. Якщо плюралізм у розумінні ЄС є невід'ємною його рисою, то він, ймовірно, сприятиме виникненню та загостренню багатьох фундаментальних політичних суперечок.

Традиціоналізм — це свідоме, навмисне підтвердження традиційних норм, повне усвідомлення їхньої традиційної природи та твердження, що їхня цінність походить від традиційної передачі зі священного походження» Ідеологічна основа традиціоналізму робить його ворожим до свободи, каже Шілз. Отже, звернення до традицій за своєю суттю є ілліберальним. Лібералізм базується на безперервному розширенні індивідуальної свободи до такої міри, що індивід стає остаточним суддею моралі, тоді як традиціоналізм надає цю роль нормам минулого. протистояння між лібералізмом/модерністю і традиціоналізмом можна окреслити за двома переплетеними головними лініями: емансипація проти традиційних норм і індивіди проти спільнот. Варто зауважити, що і Шілз, і Тенніс розглядали ідеальні типи (Shils, 1981). У сучасному суспільстві радикальний погляд Шілза на традиціоналізм є більш гнучким, і традиціоналізм грає роль тоді, коли під загрозою опиняється мудрість минулого. Аналогічно, хоча старі спільноти зникають, потреба у належності зберігається, і можуть виникати нові спільноти. Тим не менш, ми спостерігаємо

(принаймні в деяких частинах Європи) повернення традиціоналізму як інструменту для розуміння світу у відповідь на втрату ясності. Лібералізм сприяв емансипації та негативній свободі. Проте він не запропонував спільної моралі, а систему, засновану на індивідуальному виборі та раціональному обміні. Під загрозою хаосу модерності священне походження традицій і почуття належності, яке дають спільноти, стають безпечним прихистком для загублених індивідів. Це повернення традицій, отже, розглядається у цьому тексті як неотрадиційна протидія розпаду сталих значень, який здійснюють модерністські та постмодерністські ідеології.

Отже, вічна боротьба між традиціоналізмом і лібералізмом, що розпочалася після Відродження та Французької революції, повертається. Відтворення культури і традиції у протистоянні модерності та постмодернізму визначається як неотрадиціоналізм. Як і традиціоналізм, неотрадиціоналізм протистоїть сучасності та індивідуалізму, вихваляючи минуле і спільноти як ключ до життя у сучасному суспільстві (Inglehart & Norris, 2017). Як і традиціоналізм, неотрадиціоналістський наратив пропонує стабільність та онтологічну безпеку, щоб протистояти вакууму постмодерну. На відміну від традиціоналізму, префікс нео- вказує на відтворення культурних моделей як (розділяючої) стратегії політичної легітимації, «яка застосовується по-різному як елітами, так і простими людьми». На відміну від традиціоналізму, сучасність також асоціюється з чимось чужим і іноземним. Таким чином, оскаржуючи чужий та іноземний характер сучасності, неотрадиціоналізм набуває політичного та виміру.

Щоб обґрунтувати використання поняття неотрадиціоналізму в європейському контексті, слід звернутися до ідеї неліберальної культурної контрреволюції у Центрально-Східній Європі, яку відкрито просувають політичні лідери, такі як Віктор Орбан та Ярослав Качинський. Ліберальна революція 1989 року та ліберальний консенсус, які характеризували перехід від комунізму, охопили також і культурне життя новонароджених демократій. Лібералізувалася не лише економіка чи інституційна структура демократії. Навіть суспільство мало бути модернізованим згідно з процесом «вестернізації» (Bieber & Törnquist-Plewa, 2021). Перспектива вступу до Європейського Союзу проклала шлях до ідеологічного домінування

лібералізму. Цінності та ідентичності набули нового значення відповідно до ліберальних модернізаційних принципів, що підкреслювали відкритість і культурну множинність (тобто релятивізм), замість жорстких і незмінних приписів традицій чи домінування однієї національної культури над іншими. Цей етап став ударом для консервативних кіл, адже посткомунізм сприймався як продовження комуністичної анти-традиціоналістської політики. У той час як вони очікували, що незалежність стане нагодою для утвердження національної та традиційної культури, перехід виявився ідеологічно підконтрольним ліберальним ідеям. Посткомуністична еліта розглядала «повернення на Захід» як частину уявленої культурної долі. Лише після вступу до ЄС у Центрально-Східній Європі почали лунаєти неліберальні голоси, які прагнули захистити суверенітет своїх націй від ліберальної політики, що, на їхню думку, спричинила економічну кризу, небажаний космополітизм, демографічний занепад, аморальність загрозу етнічній чистоті та християнським цінностям. У цьому світлі, нібито автентичні національні та релігійні ідентичності почали сприйматися як ті, що перебувають під атакою.

Неотрадиціоналізм виникає як реакція на швидкі та радикальні зміни, що відбулися після 1989 року. Захід більше не сприймається як культурна мрія, а радше як колонізаторська сила, яка руйнує традиційний спосіб розуміння та зображення суспільства. Процес інтеграції до ЄС, включно з лібералізацією цінностей, що проводилася майже в колоніальному дусі, посилив відчуття зовнішнього нав'язування — принаймні, саме так це подається в неотрадиціоналістських дискурсах, зокрема у висловлюваннях Віктора Орбана: «Справа, за яку я виступаю, полягає в тому, що народи Центральної Європи повинні зберегти свої ідентичності — свої релігійні та історичні національні ідентичності. Це не просто застарілі елементи одягу, які слід відкинути в сучасну епоху, а броня, яка нас захищає. Ті спільноти, які будуть успішними, які виживуть і залишаться сильними, — це спільноти зі стійкою ідентичністю: релігійною, історичною та національною. Ось за що я стою і що намагаюся захищати. Мушу з жалем визнати, що іноді нам доводиться робити це не лише проти безвірників і наших антинаціональних опонентів, а часом навіть проти різних провідних інтелектуальних та політичних кіл Європи. Але у нас немає вибору:

ми повинні захищати наші ідентичності — польську, угорську та центральноєвропейську — перед усіма; бо інакше для нас не залишиться місця під сонцем» (Orbán, 2014).

Цей приклад демонструє формування культурно визначеної ідентичності, яка подається як така, що передує «сучасній епосі» і, отже, вважається автентичною. Крім того, як у типовому антиколоніальному наративі, модерність і чужинські сили зображуються як ті, що викрадають і спотворюють «наші ідентичності», які необхідно захищати. В словах Орбана національні та релігійні ідентичності розглядаються як джерело стабільності в інакше несталому світі. Ці сильні ідентичності надають визначеності, оскільки вони говорять нам, ким ми є, замість того, щоб залишати свободу вибору. Відкритість до світу та нові цінності, принесені переходом після 1989 року, натомість створили у деяких верствах суспільства відчуття небезпеки та невизначеності.

У цьому сенсі новий досвід ліберальних цінностей і розпад старих спільнот (релігійних або національних) спричинили втрату онтологічної безпеки. Швидкі зміни після 1989 року та утвердження ліберального світогляду були сприйняті частиною суспільства Центрально-Східної Європи як нав'язування зовнішньої сили і як культурне витіснення. З цієї точки зору застосування категорії «неотрадиціоналіст» до неліберальних акторів Центрально-Східної Європи видається обґрунтованим. Саме космополітична та глобалістська еліта, яка «нав'язала» ліберальні цінності, сприймається неотрадиціоналістами як чужа. Саме лібералізація принципів видається їм чужою «автентичному способу життя», заснованому на традиційних цінностях. Просувачі сучасних прогресивних цінностей у Європі сприймаються як зовнішні колонізатори, подібно до тих, хто перетворив острови Тихого океану або африканські племена на колонії. Подібним чином вони, мовляв, трансформували «християнську Європу націй» у наднаціональний, секулярний та мультикультурний географічний простір.

Традиціоналістський світогляд пропонує людям опору, на яку можна спиратися. Такою опорою можуть бути, наприклад, моральні визначеності, що їх дають християнські принципи, або ж безпека, яку забезпечують національні кордони

— як фізичні, так і культурні. З одного боку — лібералізм, що звільняє індивідів від зовнішніх обмежень, дозволяє їм робити те, що вони вважають правильним, обирати гендер і власну мораль. З іншого боку — неотрадиціоналізм, який відтворює уламки минулої культури, щоб дати своїм прибічникам «рецепт життя» і чітко визначити, що є добром, а що — злом.

Заперечення західної ліберальної свободи й заклик до традиціоналістської революції чітко виражені у словах польського націоналістичного політика Роберта Вінницького:

«Сьогодні ліві пропонують вам свободу. Яка це свобода? Це свобода, яка говорить: пий, приймай наркотики, кури та займайся вільним сексом. Це вся свобода, яку може вам запропонувати лівиця. Сьогодні я звертаюся до всієї молоді Польщі із закликом до справжнього бунту. Бунту в ім'я відповідальності, бунту в ім'я цінностей, бунту в ім'я національної спільноти. Сьогодні обличчям бунту є патріотизм, традиція та ідентичність. Це — обличчя бунту проти сучасного світу, проти цієї анти-культури, проти цього руйнування і проти Цивілізації Смерті. Ми не хочемо йти їхнім хибним шляхом — шляхом мультикультуралізму, шляхом масової імміграції, шляхом культурної дикості та спустошення. Ні, сьогодні ми маємо чітко заявити: ми не поділяємо світ цінностей Заходу і не повинні його поділяти» (Winnicki, 2020).

У цих словах відмова від сучасного світу є водночас відмовою від ліберальної свободи та західних цінностей. Відповідно, політичний вимір неотрадиціоналізму в регіоні полягає в його прагненні замінити ліберальне світобачення та переосмислити соціальний простір. Спростування ліберальної моделі суспільства та заклик до перебудови соціального устрою на інших принципах перетворюється на конкретний політичний проект. Цей проект має на меті переосмислити, що є нормальним у суспільстві, і підкреслює ті аспекти, які можуть вирішити дилему свободи на користь більш обмеженої свободи вибору — тобто на користь інституцій та моралі, що здатні дати людям напрямок і відчуття безпеки. Він апелює до до модерної (або до-ліберальної й до комуністичної, якщо завгодно) «золотої епохи», коли традиційні цінності були в центрі суспільного життя. неотрадиціоналізм стосується

фундаментальних цінностей суспільства. Він не дає відповіді на всі проблеми сучасності — наприклад, він не обов'язково заперечує ліберальну економічну систему. Швидше, неотрадиціоналізм є відповіддю на атомізацію, спричинену сучасним суспільством, і на емансипацію індивідів. Зіткнувшись із всеосяжним доміантним дискурсом, що підкреслює індивідуалізм і релятивізм, неотрадиціоналісти намагаються чинити опір дилемі свободи, тримаючись за старі цінності та зв'язки зі старими інституціями.

У цьому сенсі неотрадиціоналізм також має чітке контргегемонічне забарвлення, адже він відкидає лібералізм і пропонує іншу картину світу європейська версія неотрадиціоналізму має внутрішню роздільну природу: вважаючи протилежний світогляд (ліберальний Захід) чужим і зовнішнім, неотрадиціоналісти здійснюють політичне антагоністичне розділення дискурсивного простору. З одного боку — автентичні спадкоємці нації (етнічні групи або захисники європейських традицій); з іншого боку — чужа і корумпована еліта (колонізатори або космополіти). Цей антагонізм між модернізаторською, зіпсованою елітою та автентичним традиційним народом перегукується з концептом популізму. саме тому часто традиціоналістські партії часто вдаються до популізму.

3.3 Особливості та шляхи мінімізації впливу націоналістичних партій на загальноєвропейську політику

Чи є популістична критика ЄС стимулом до подальшої демократизації Союзу? ЄС прихильний до демократії, як зазначено в статті 2 Договору про Європейський Союз: Союз ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Ці цінності спільні для держав-членів у суспільстві, де панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність жінок і чоловіків (Treaty on European Union, 2012).

У принципі, критика може слугувати стимулом до виправлення недоліків. Проте важливо, чи є ця критика «конструктивною» у сенсі того, що вона виходить із

наявного стану справ і прагне його вдосконалити, чи ж спрямована на радикальну заміну існуючої правово-інституційної системи ЄС чимось принципово іншим.

Визначальною рисою популізму є поділ на еліти та народ. Цей поділ, безумовно, відіграє центральну роль у трактуваннях ЄС ключовими популістськими політиками. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан зазначив 28 липня 2018 року: «Європейська еліта зазнала поразки, і символом цієї поразки є Європейська Комісія Добра новина в тому, що дні Комісії полічені» (Orban, 2018). Аналогічно, партія PVV Герта Вілдерса у своїй програмі на 2021–2025 роки зазначає: «PVV хоче, щоб Нідерланди могли визначати власний курс. Щоб нас не турбували накази Брюсселя, які підривають нашу демократію. З урядом, який працює для громадян – а не лише для тих, хто належить до ліволіберальної еліти» (Party for Freedom (PVV), 2021). Популістська критика ЄС спрямована не лише на інституційний устрій і процес інтеграції, а й на саму спільноту ЄС – на розуміння спільноти та цінності, які вона пропагує. Це перегукується із загальним спостереженням про популістів, особливо правих, які оперують досить специфічним уявленням про демократію, повністю пов'язаним із їхнім поняттям нації.

Рут Водак зазначає: «“Нація”, як її визначають правопопулістські партії, – це обмежена та суверенна спільнота, що існує і зберігається протягом часу та прив'язана до конкретної території (простору), по суті конструюється через протиставлення “всередині/зовні” (член/не член) та відповідні зовнішні групи» (Wodak, 2015). Цікавим є те, як деякі європейські популісти сьогодні презентують Європу та роль ЄС у ній. У Польщі, наприклад, популізм партії PiS, за словами її лідера Ярослава Качинського, виступає як необхідна противага негативним змінам у спільноті та сім'ї, де ЄС «готувався провести культурну революцію, яка зруйнує соціальні структури, починаючи з сім'ї та традицій, і створить нову людину». «Ми не хочемо цієї революції, яка, на нашу думку, принесе нещастя і різке обмеження свобод окремих осіб та країн» (Van Kessel & Nunes, 2023). Ця тема часто повторюється у сучасній європейській популістській риторичі: історія Європи – християнська, а майбутнє Європи має залишатися християнським, причому християнство тлумачиться у чітко консервативному сенсі. Часто ця тема поєднується з сильною антиісламською

риторикою. Наприклад, Герт Вілдерс у промовах закликав уряд оголосити іслам «насильницькою ідеологією, що приносить ненависть і терор» (Wilders, 2017).

Як ми побачимо, такі популістські спроби неминуче обмежують права осіб і релігійний плюралізм. Вони також свідчать про прагнення правих популістів переосмислити «порядок визнання» всередині держав та суспільств Європи. Під «порядком визнання» за Акселем Хоннетом, бачимо «структуру, у межах якої індивіди та групи навчаються бачити себе визнаними щодо певних характеристик» (Honneth, 1996). Важливо підкреслити, що порядок визнання виражає культурні цінності та світогляди, але, за Хоннетом, має також інституційно закріплюватися в праві та основних правах. Порядок визнання формує очікування громадян щодо себе, своїх співгромадян та груп і спільнот, до яких вони належать. Для розуміння цього необхідно детальніше розглянути, що означає бути визнаним і за яких умов люди відчують відсутність або відмову визнання. Хоннет виділяє три категорії визнання: самовпевненість, самоповага та самооцінка (Honneth, 1996). Для наших цілей важливі лише останні дві. Самоповага стосується особистої автономії, що є невід'ємною частиною позитивного права. Право засноване на понятті визнання, оскільки ми можемо зрозуміти себе як носіїв прав тільки тоді, коли знаємо, які нормативні обов'язки ми маємо перед іншими. Тільки прийнявши перспективу «узагальненого іншого», яка навчає нас визнавати інших членів спільноти як носіїв прав, ми можемо зрозуміти себе як правові особи, упевнені, що певні наші вимоги будуть задоволені. ЄС через Європейську хартію та інші інструменти (підсилені Європейською конвенцією з прав людини) прагне формувати порядок визнання, що сильно спирається на право. Культурні вимоги перевіряються на відповідність правам осіб і груп. Цей закріплений у праві порядок визнання обмежує здатність політичних лідерів визначати природу національної ідентичності та спільноти (European Union, 2012; Council of Europe, 1950).

Самооцінка, за Хоннетом, стосується того, як певна суспільна культура підкреслює одні риси особистості й применшує інші. Прямо кажучи, праві популісти прагнуть замінити порядок визнання ЄС, який сильно спирався на права, на більш ексклюзивний порядок, що надає перевагу християнству та гетеросексуальним

уявленням про сім'ю. Цей порядок ґрунтується на розумінні прав як привілею тієї частини населення, яку популістські лідери визначають як автентичний народ; інші, зокрема іммігранти, мусульмани та особи інших сексуальних орієнтацій, вважаються відхиленнями і повинні бути позбавлені визнання та виключені.

Популісти стверджують, що вони є найкращим та найточнішим відображенням «автентичного» народу. Додатково, лідери та партії-популісти відзначаються тим, що особливо добре вловлюють популярні настрої, проявляючи це, зокрема, у здатності «говорити як є», що пов'язано зі стилем популізму та акцентом на «автентичності». Це форма дзеркального представлення, метою якої є переконати людей сприймати лідера як «свого», таким чином зменшуючи психологічну дистанцію між лідером і народом. Зміни у медіа (наприклад, комерціалізація та поява соціальних мереж) змінили комунікаційний патерн між лідерами та народом, даючи лідерам більше каналів для прямого контакту без редакційних посередників, які представлені, наприклад, якісними газетами. Бенджамін Моффіт зазначає: «Апеляція популізму до 'народу' проти 'еліти' та пов'язаних з нею інших груп відповідає логіці медіа у драматизації, поляризації та конфліктизації; його 'погані манери' узгоджуються з персоналізацією, стереотипізацією та емоціалізацією медіа; а акцент на кризі підживлює тенденцію медіа до інтенсифікації та спрощення» (Moffitt, 2016).

Праві популістські партії прагнуть структурувати та контролювати своє середовище, особливо свою базу лояльних прихильників. Один із способів використати цей зв'язок — систематично підтримувати певні питання та рамки питань, які слугують точками ідентифікації: «Це те, що роблять партійні прихильники: вони пам'ятають. Те, що вони пам'ятають, і спосіб, у який вони переносять це в теперішнє, визначає партію в електораті». Проте така стратегія працює на розкол суспільства, хоча апеляції правих популістів до «глибинного народу» це спосіб таким чином легітимізувати свої дії, як такі що виходять з волі електорату проте насправді часто вони підривають демократичні основи та плюралізм та розколюють суспільство на два табори на «своїх» та «чужих», що несе в собі великі ризики для демократії в Європейському союзі.

Концепція демократії ЄС у популістів не відхиляється сама по собі від дебатів про демократію, якщо розглядати її ізольовано від їхніх уявлень про народ і спільноту. Коли враховувати ці уявлення, позиція популістів стає цілком відмінною, адже багато правих популістів пропагують вибіркоче розуміння народу та спільноти. Популістське твердження про чутливість до суспільства є безпідставним щодо політики, а претензія на автентичність ігнорує маніпуляції з їхніми конституентами. Популістські лідери відіграють центральну роль у формуванні уявлень людей про себе та спільноту, а чутливість партій поширюється лише на обраний сегмент населення. Популістські партії майже не дбають про баланс між відповідальністю та чутливістю, що є складною задачею, особливо в сучасному європейському та глобалізованому контексті.

Праві популісти — можуть обмежувати та стримувати процес демократизації в ЄС. Вони також можуть, перебуваючи при владі або коли правлячі партії запозичують їхні ідеї та політичні позиції, серйозно підривати конституційну демократію у державах-членах ЄС. Оскільки саме держави-члени залишаються основою демократії в Європі, чим більша й впливовіша держава і чим більше країн підривають конституційну демократію, тим серйознішою є загроза. Ці тенденції можуть свідчити про те, що популізм становить екзистенційну загрозу для ЄС.

Популістський натиск на демократію в Європі не обмежується лише рівнем ЄС. Особливе занепокоєння викликає серйозне підривання права та демократії в Угорщині та Польщі. Ці процеси часто асоціюються з приходом до влади авторитарних лідерів, і проводяться паралелі з міжвоєнним періодом, коли демократичні режими були замінені фашистськими та нацистськими. Водночас примітно, що як угорський прем'єр Орбан, так і польські лідери PiS подають свої режими в демократичних термінах, використовуючи стандартні популістські риторичні прийоми. Це свідчить, що замість прямої заміни демократичних режимів авторитарними ми спостерігаємо більш витончену підривну діяльність демократії зсередини.

В Угорщині, де з 2010 року при владі перебуває партія «Фідес» на чолі з Віктором Орбаном, поступово відбувається звуження демократичних свобод. Цей

процес розпочався з ухвалення нової конституції, яка значною мірою посилила повноваження уряду та водночас послабила роль парламенту і Конституційного суду. Подальшим етапом стала судова реформа, кульмінацією якої став закон 2018 року про створення системи адміністративних судів, що перебувають у безпосередньому підпорядкуванні Міністерства юстиції. Така модель фактично поставила судову владу у залежність від виконавчої. Паралельно уряд Орбана вживав заходів щодо посилення контролю над медіасферою. Ще у 2010 році було ухвалено закон про регулювання медіа, який надав владі широкі можливості контролю над державним мовленням. Згодом, у 2017 році, було прийнято так званий «закон Сороса», що суттєво обмежив діяльність неурядових організацій та вплинув на академічні свободи. У сукупності ці кроки сприяли формуванню політичної системи, яку критики визначають як «неліберальну демократію», де формально зберігаються демократичні інститути, проте їхня автономія та реальна ефективність істотно обмежені. (Freedom House, 2022). Ці дії викликали критику з боку ЄС та міжнародних організацій. У 2018 році Європейський парламент ініціював процедуру за статтею 7 Договору про Європейський Союз щодо Угорщини через «очевидний ризик серйозного порушення цінностей ЄС» (European Parliament, 2018). У Польщі, з приходом до влади партії «Право і справедливість» у 2015 році, розпочалася серія реформ, що викликали серйозне занепокоєння в Європейському Союзі. Першим кроком стало ухвалення закону, який передав уряду повноваження щодо призначення керівництва державних ЗМІ, фактично встановивши контроль над медіа. У наступному році уряд зосередив увагу на реформуванні судової системи, обмеживши повноваження Конституційного трибуналу та змінивши процедуру призначення його суддів. Подальшим етапом цих перетворень стало ухвалення у 2017 році закону, який надав Міністру юстиції право призначати та звільняти голів судів, що викликало серйозні сумніви щодо збереження незалежності судової влади. Такі кроки польського уряду спричинили різку реакцію з боку Європейської комісії.

Зростаюче занепокоєння щодо систематичного послаблення принципу верховенства права в Польщі стало підставою для безпрецедентного кроку з боку інституцій Європейського Союзу. У грудні 2017 року Європейська комісія ініціювала

процедуру, передбачену статтею 7 Договору про ЄС. Це рішення стало важливим сигналом серйозності ситуації та продемонструвало готовність Європейського Союзу захищати фундаментальні цінності демократії та верховенства права навіть у відносинах із власними державами-членами (European Union, 2012). Водночас дії урядів правих популістських сил, зокрема в Угорщині та Польщі, створюють суттєві виклики для функціонування демократичних інститутів ЄС. З моменту приходу до влади партій «Фідес» і «Право і справедливість» у цих країнах спостерігається поступове послаблення принципу верховенства права, який закріплений у статті 2 Договору про Європейський Союз (European Union, 2012). Обмеження незалежності судової влади та прокуратури ставить під сумнів здатність цих держав забезпечувати ефективно застосування права Європейського Союзу. Паралельно спостерігаються обмеження свободи засобів масової інформації та академічних свобод, що суперечить положенням статті 11 Хартії основних прав ЄС. Уряди обох країн посилили контроль над державними медіа та звузили автономію університетів (Sadurski, 2019). Окрім цього, відбувається поступове обмеження діяльності опозиційних сил і громадянського суспільства, що підриває засади плюралістичної демократії. Значне занепокоєння викликає також ігнорування рішень Суду Європейського Союзу та рекомендацій Венеціанської комісії, що негативно впливає на авторитет цих інституцій. У сукупності такі дії створюють небезпечний прецедент для інших держав і становлять загрозу для фундаментальних цінностей Європейського Союзу.

У відповідь на ці виклики інституції ЄС були змушені вдатися до безпрецедентних заходів. У 2017 році проти Польщі було розпочато процедуру за статтею 7 Договору про Європейський Союз, а вже наступного року аналогічний механізм було застосовано щодо Угорщини. Європейська комісія також ініціювала низку проваджень у Суді ЄС у зв'язку з порушенням норм європейського права. Кульмінацією цих заходів стало запровадження у 2020 році механізму, який пов'язує виділення фінансування з бюджету Європейського Союзу із дотриманням принципу верховенства права (European Commission, 2020). Цей інструмент дозволяє пов'язати фінансування ЄС із дотриманням демократичних стандартів, створюючи потужний важіль впливу на порушників. Проте ефективність цих заходів залишається

предметом дискусій, оскільки популістські уряди продовжують свою політику, балансуючи на межі відкритого конфлікту з Брюсселем. Дії урядів правих популістських сил становлять серйозний виклик принципу верховенства права, який є одним із фундаментальних засадничих елементів функціонування Європейського Союзу. Відповідно до визначення Венеціанської комісії, верховенство права включає такі ключові складові, як законність, правова визначеність, заборона свавільних рішень влади, забезпечення доступу до правосуддя, повага до прав людини, недискримінація та рівність усіх перед законом. Подібна ситуація створює суттєві ризики для цілісності правового простору ЄС. Вибіркове застосування норм права Європейського Союзу та ігнорування рішень Суду ЄС підривають принцип пріоритету права ЄС над національним законодавством. У перспективі це може призвести до фрагментації правової системи Союзу та послаблення його інтеграційного потенціалу.

Незважаючи на значні дослідження причин та характеристик правого популізму у Європі, значно менше уваги приділялося умовам, за яких соціальні рухи ефективно протидіють йому.

Ефективна протидія праворадикальному популізму залежить від трьох необхідних умов: тривалості антипопулістичних соціальних рухів, інклюзивності їхнього фреймінгу (рамок), а також єдності демократичної еліти. Успішні антипопулістичні рухи, як правило, ведуть постійну організаційну діяльність, застосовують інклюзивні рамки та отримують підтримку від об'єднаної опозиційної еліти. Натомість неуспішні рухи здебільшого є короткочасними та вузько спрямованими, а демократична еліта, яка виступає проти праворадикального популізму, залишається роздробленою та некоординованою. Необхідність цих умов розглядається як висока планка, яку вони мають відповідати. Ключове припущення теорії полягає в тому, що політична система залишається відкритою для формування коаліцій, що робить антипопулістичні соціальні рухи більш успішними у системах пропорційного представництва, ніж у мажоритарних.

Якщо базувати розуміння антипопулізму на визначенні популізму Мюллера як моралістичного, бінарного світогляду, що протиставляє об'єднаний народ

корумпованим елітам, характеризуючись антиелітизмом і антиплюралізмом. Відповідно, можна визначити антипопулізм як ідеологію, що просуває демократичний плюралізм і захищає інститути розподілу влади від ерозії з боку популістів, а антипопулістичні рухи мають на меті захист демократії, підтримуючи і плюралізм, і елітизм. Тому власне можна визначати успішність антипопулістичного руху як поразку популістського чинного урядовця та партії на національних парламентських виборах. Популісти при владі часто використовують свою легітимність і державні ресурси для підриву демократичних інститутів, через що їхнє виборче усунення є критично важливим. Хоча рухи можуть тиснути на популістів із вимогою піти у відставку, їхня поразка на виборах є більш легітимною, сталою та складнішою.

Умови успішних рухів направлених на протидію націонал популістам: По-перше, довготривалі соціальні рухи ефективніші у протидії праворадикальному популізму, ніж короткотермінові ініціативи. Можна припустити що послідовна публічна активність протягом щонайменше двох років — позитивно пов'язана з їхньою здатністю підтримувати актуальність своєї справи у публічній сфері. Це, у свою чергу, може впливати на виборчі результати. З часом довготривала мобілізація може ефективніше змінювати суспільний дискурс і сприйняття еліт, ускладнюючи популістам контроль над нарративом і придушення незгоди. Постійна видимість може підірвати легітимність популістських режимів і створити сприятливі умови для успіху демократичної опозиції на виборах.

По-друге, успішні анти-популістські соціальні рухи частіше застосовують інклюзивне фреймування. Фрейми соціальних рухів — це сукупність вірувань і значень, що керують і виправдовують дії та кампанії руху, які можуть відрізнитися за інклюзивністю, гнучкістю та резонансом. Можна окреслити цей термін, як висвітлення проблем таким чином, що підкреслює спільні цінності й колективні загрози замість партійних чи групових інтересів. Інклюзивне фреймування може допомогти рухам залучити й мобілізувати широку базу учасників, особливо з сільських районів — часто представлених популістами як занедбані ліберальною елітою. Об'єднуючи й підтримуючи солідарність між різними соціальними групами,

інклюзивне фреймування допомагає анти-популістським рухам протистояти поляризації, спричиненій популістами. Масова ненасильницька мобілізація може створити серйозну загрозу для лідерів популістів і підвищити як внутрішню, так і міжнародну легітимність руху.

По-третє, єдність демократичної еліти позитивно корелює з успіхом анти-популістських зусиль. У двопартійних системах, таких як США, анти-популістські соціальні рухи, як-от Жіночий марш, успішно мобілізували підтримку виборців на користь Демократичної партії на проміжних виборах 2018 року. У парламентських системах, де виборці, що виступають проти популізму, можуть бути розподілені між кількома партіями, стратегічне формування коаліцій між демократичними елітами є критично важливим для запобігання фрагментації голосів. Практично єдність еліти проявляється у формуванні передвиборчих коаліцій і скоординованих зусиль, спрямованих на єдиний фронт проти популізму. За відсутності такої координації фрагментована опозиція часто відштовхує виборців через внутрішні конфлікти й конкуренцію. Формування коаліцій і стратегічне узгодження демократичних еліт тому часто суттєво підвищує шанси на поразку популістських партій на парламентських виборах.

Існує дві основні альтернативні версії пояснення успішності антипопулістичних рухів. Перше — це тиск і санкції з боку ЄС, зокрема через правові та фінансові механізми. Такий тиск найпомітніше проявився у Польщі та Угорщині, коли матеріальні санкції ЄС проти обох популістських урядів почали застосовуватись у 2021 році. Хоча санкції ЄС, можливо, й сприяли поразці партії "Право і справедливість", вони виявилися недостатніми для усунення партії Фідес в Угорщині. Це свідчить про те, що зовнішній тиск сам по собі не може повністю пояснити поразку популістів на виборах.

Друге пояснення стосується сили популістського уряду на момент виборів — зокрема, того, чи спричинили результати виборів зниження популярності або незадовільна діяльність уряду. Дехто може стверджувати, що політичні вимоги впливають як на силу популістів, так і на антипопулістську мобілізацію, формуючи виборчі результати незалежно від особливостей, стратегій чи координації

антипопулістичних рухів і демократичних еліт. Однак політичні вимоги постійно формуються, оскаржуються й взаємно трансформуються як популістськими, так і антипопулістськими акторами та організаціями, що обмежує їхню здатність самотійно пояснити варіативність виборчих результатів. Наприклад, навіть коли популісти не вирішують ключові політичні проблеми чи кризи, вони часто успішно переосмислюють свої провали за допомогою теорій змови, перекладаючи провину на «інших» і мобілізуючи свою базу підтримки. Таким чином, ці альтернативні пояснення не здатні повністю пояснити виявлену варіативність успіху антипопулістичних соціальних рухів у країнах Вишеградської четвірки.

Комітет захисту демократії (komitet obrony demokracji) став першим антипопулістичним рухом громадянського спротиву, що виник у протистоянні партії "Право і справедливість". Заснований Матеушем Кійовським, КОД організував свій перший протестний марш 12 грудня 2015 року у відповідь на дії, спрямовані на підризу Конституційного трибуналу та запровадження ширших судових обмежень. За словами Кійовського, КОД прагнув виступати як позапартійний фронт для захисту демократії та вираження незадоволення ерозією демократичних інститутів. Пік протестної активності руху припав на 2015–2016 роки, коли десятки тисяч учасників зібралися у понад 40 польських містах і навіть за кордоном (Gwiazda, 2017).

Від початку рух підтримував політичні еліти, які долучалися до його демонстрацій, одночасно зберігаючи тверде зобов'язання до позапартійності. КОД також встановив позитивні відносини з Європейським Союзом, створивши офіційне представництво у Брюсселі для адвокації демократичних цінностей. Хоча після 2017 року динаміка руху дещо згасла, КОД залишається активною про-демократичною організацією з 16 регіональними відділеннями по всій Польщі. Під час парламентських виборів 2023 року рух брав участь у моніторингу виборів та сприяв громадянській активності через проєкт «Громадянський контроль виборів». КОД широко визнаний як рання та фундаментальна ініціатива з мобілізації польського громадянського суспільства знизу проти Права і справедливості, а також як підтримка інших громадських ініціатив, зокрема феміністського руху за право вибору, у протистоянні політиці популістського уряду.

Рух за право вибору відіграв вирішальну роль у масовій мобілізації громадянського суспільства проти уряду Права і справедливості та зміні громадської думки щодо нього. Чорні протести 2016 року стали першою великою хвилею феміністської активності у відповідь на запропонований повний заборону абортів, підготовлену ультраконсервативною адвокаційною групою *Ordo Iuris*. У цих протестах взяли участь понад 100 000 людей у 137 містах, що стало найбільшими демонстраціями в Польщі з часу падіння комунізму (Fuszara, 2017). У 2016 році приблизно 200 000 жінок брали участь у загальному страйку, відмовляючись працювати, демонструючи широку підтримку справи. В результаті Чорні протести 2016 року змусили уряд Права і справедливості відмовитися від повної заборони абортів (Fuszara, 2017).

У жовтні 2020 року Конституційний суд Польщі виніс рішення, що фактично запроваджує майже повну заборону абортів. У відповідь Все-польський жіночий страйк («*Ogólnopolski Strajk Kobiet*»), рух знизу, мобілізував сотні тисяч людей на повторні масові протести на захист репродуктивних прав. Рух використовував гучні слогани, такі як «Це війна!», «Революція – це жінка», а також символічні образи, наприклад, вішалки, які передавали небезпеку незаконних абортів. Урядові сили намагалися придушити демонстрації застосуванням надмірної сили, сльозогінного газу та затриманнями. Незважаючи на це, феміністський рух тривав роками, регулярно виходячи на протести — особливо після смертей жінок через відмову в абортах — що постійно тримало тему репродуктивних прав в публічній увазі. Окрім протестів, гендерні активісти будували мережі на місцях, підтримували локальні ініціативи, надавали сексуальну освіту та допомагали жінкам отримувати доступ до абортів за кордоном. Підтримка Права і справедливості знизилася з 43,6% у 2019 році до 35,4% у 2023 році (CBOS, 2023). Рух мобілізував широке коло учасників, подаючи протести як частину ширшого спротиву уряду та його антиправозахисній політиці. Як сказала Марта Лемпарт, співзасновниця OSK, «Екстремальні обмеження абортів є частиною ширшої атаки уряду Польщі на права людини, включно з правами жінок, ЛГБТ-спільноти та верховенством права». Це інклюзивне бачення відобразилося у створенні Консультативної ради в листопаді 2020 року, щоб координувати громадські

організації та формулювати вимоги протесту, що виходять за межі абортів і включають права ЛГБТК+, секуляризм, кліматичну політику та ширшу соціальну справедливість. Протести 2020 року відзначалися інтерсекційністю, об'єднуючи жінок із різних соціально-економічних прошарків і поширюючись на сільські райони. Хоча майже повна заборона абортів досі діє, рух оновив польське громадянське суспільство, кинули виклик політичному впливу Католицької церкви та сприяв перемозі Громадянської коаліції на виборах 2023 року.

Під час правління Права і справедливості у 2015–2023 роках опозиційні еліти застосовували кілька стратегій для протидії популізму. По-перше, опозиційні партії співпрацювали з соціальними рухами та громадянським суспільством, особливо підтримуючи репродуктивні права та пропонуючи зміни до обмежень щодо абортів. По-друге, вони прагнули консолідувати опозиційний голос на виборах, зокрема, об'єднуючись навколо мера Варшави Рафала Тшасковського, який із незначним відривом програв президентські вибори 2020 року Анджею Дуді від Права і справедливості.

По-третє, опозиція і громадянське суспільство підвищували обізнаність, щоб привернути увагу ЄС до атак традиціоналістів на демократію та спонукати ЄС чинити тиск на уряд Права і справедливості. У результаті посиленої уваги до порушень верховенства права з боку польського уряду, у 2017 році ЄС розпочав процедуру за статтею 7 та впровадив механізм умовності дотримання верховенства права. Це призвело до заморожування до 137 мільярдів євро фондів згуртування та відновлення після COVID-19 для Польщі. В цілому ці зусилля послабили популярність Права і справедливості та проклали шлях до більш об'єданого антипопулістського фронту на парламентських виборах 2023 року, на яких праві популісти прагнули отримати третій термін. Перемога на парламентських виборах 2023 року стала можливою завдяки скоординованій мобілізації демократичних еліт і громадянського суспільства. Дональд Туск очолював Громадянську коаліцію, до якої увійшли Громадянська платформа (КО), Лівиця (Lewica) та Третій шлях (TD), об'єднані спільною метою — зупинити демократичний відкат під час правління Права і справедливості.

Громадянська коаліція представила послідовну та привабливу політичну програму, яка поєднувала проєвропейські меседжі, підтримку прав людини та обіцянки розширити соціальне забезпечення, одночасно акцентуючи увагу на корупції та кумівстві в Права і справедливості. Напередодні виборів Туск очолив масові протести, включно з історичним «Маршем мільйона сердець» 1 жовтня 2023 року, який зібрав майже мільйон людей на вулицях Варшави. Громадянське суспільство підтримувало ці зусилля, підвищуючи обізнаність, організовуючи кампанії для збільшення явки виборців і навчаючи тисячі спостерігачів за виборами. Ці ініціативи допомогли досягти рекордної явки виборців — 74%, найвищої з 1919 року, причому більше голосували жінки, ніж чоловіки, а також було зафіксовано безпрецедентну участь молоді (PKW, 2023). Результати виборів також показали, що Третій шлях зіграв ключову роль як місток, залучаючи розчарованих консервативних виборців, які шукали альтернативу Права і справедливості.

Партія Фідез під керівництвом Віктора Орбана утримує владу в Угорщині з 2010 року завдяки націоналістичній риторичі, економічному патронажу та маніпуляціям із конституцією. У відповідь на авторитарні посягання на освіту, трудові права та права ЛГБТК+ в Угорщині відбувалися хвилі громадянського спротиву. Масова мобілізація за трудові права у 2018 році найбільше наблизилася до формування інклюзивної солідарності проти уряду Орбана, але не змогла домогтися відкату політики або впливу на результати виборів. Незважаючи на створення широкої передвиборчої коаліції проти Фідез на парламентських виборах 2022 року, опозиція зіткнулася з труднощами у створенні серйозного виборчого виклику через внутрішні розколи, слабку координацію та нерівні виборчі умови.

Партія Фідез була заснована у 1988 році трьома десятками студентів як ліберальний, антикомуністичний молодіжний рух. Віктор Орбан, який тоді виступав за ринкові реформи та демократизацію, розпочав свою політичну кар'єру у Фідез, коли партія офіційно зареєструвалася у 1990 році та вперше потрапила до угорського парламенту того ж року. У 1994 році Орбан повністю взяв контроль над партією і змістив її ідеологічно вправо, що спричинило відтік деяких лідерів. Орбан був наймолодшим прем'єр-міністром Угорщини з 1998 по 2002 роки, ведучи країну до

НАТО та просуваючи вступ до ЄС. Несподівано Фідез програв вибори 2002 року Угорській соціалістичній партії (MSZP), частково через неспроможність Орбана відмежувати партію від крайніх правих груп (Bozóki, 2020).

Після того, як був оприлюднений аудіозапис, на якому прем'єр Ференц Г'юрчань визнавав, що коаліція соціалістів та лібералів брехала виборцям щодо економіки, Орбан скористався цим скандалом, щоб повернутися до влади у 2010 році. Відтоді Фідез виграв чотири поспіль парламентські вибори з супермандатами, утримуючи Орбана при владі як прем'єр-міністра протягом 15 років безперервно. Успіх Фідез в Угорщині і труднощі, з якими стикаються соціальні рухи у спробах кинути виклик її домінуванню, пояснюються кількома факторами. Орбан послідовно використовує популістські економічні політики для досягнення короткотермінових політичних та особистих цілей. Марес і Янг встановили, що програма допомоги з працевлаштування в Угорщині часто використовувалася місцевими чиновниками як інструмент політичного контролю — доступ до пільг обмінювали на голоси або використовували як засіб примусу. Партія також майстерно мобілізувала націоналістичну та антиміграційну риторіку, одночасно заручаючись підтримкою Католицької церкви.

Орбан створив «загального ворога» у вигляді Джорджа Сороса, ефективно використовуючи конспірологічні теорії про нього, щоб мобілізувати прихильників і відвернути критику. Нарешті, Фідез ефективно консолідував правих в Угорщині, поглинувши конкурентні партії та залучивши їхню еліту.

Ще однією великою проблемою для опозиції є те, що Орбан суттєво викривив виборче поле більше, ніж інші популістські лідери в Польщі чи Словаччині, систематично послаблюючи демократичні інститути, які могли б стримувати його владу. Від 2010 року супермандат Фідез дозволяє партії вільно змінювати конституцію Угорщини, фактично ставлячи себе вище закону. Як наслідок, Орбан перетворив Угорщину на «неліберальну демократію», посилюючи контроль над державними інститутами, медіа та громадянським суспільством. Зокрема, нинішня виборча система Угорщини, законодавчо змінена Фідез, підриває демократичну підзвітність, обмежуючи справедливе представництво опозиційних партій та

етнічних меншин, а також демотивує громадян до участі у виборах. Незалежні ЗМІ та організації громадянського суспільства систематично зазнають тиску і переслідувань з боку уряду Орбана. Ці системні зміни значно ускладнили побудову та підтримку загальнонаціонального антипопулістського спротиву, а також можливість опозиції кинути виклик Фідез на виборах.

В Угорщині відбулися низка протестних рухів у відповідь на авторитарну політику уряду Орбана, спрямовану проти освіти та академічної свободи. У квітні 2017 року понад 10 000 студентів, викладачів та прихильників вийшли на марш на підтримку Центральноєвропейського університету, протестуючи проти законодавства уряду, яке загрожувало його існуванню (Bozóki, 2020). У 2020 році студенти та викладачі Університету театру та кіно організували марші та блокаду будівлі у відповідь на примусову приватизацію університету угорським урядом і призначення політично лояльної ради опікунів, що привернуло міжнародну увагу та підтримку. З 2022 по 2023 роки угорські вчителі розпочали страйки та протести через низьку оплату праці, погані умови роботи та надмірну централізацію — дії, на які уряд відповів репресивним «законом помсти», що позбавив їх статусу державних службовців. Попри їхню помітність, ці фрагментовані та конкретно орієнтовані протести не мали сталого імпульсу та широкого коаліційного об'єднання, врешті-решт не змігши кинути тривалий виклик усталеній владі Орбана.

Найбільша хвиля протестів проти законодавства Фідез була спрямована проти так званого «закону про рабську працю», який у грудні 2018 року підвищив щорічну норму понаднормових годин з 250 до 400 (Bozóki, 2020). Вперше з 1989 року єдиний фронт усіх парламентських партій, громадських рухів і профспілок організував масштабні протести та страйки по всій Угорщині — мобілізувавши десятки тисяч у Будапешті та охопивши понад 60 міст. Демонстранти пов'язували свою боротьбу з ширшими демократичними цілями, несли плакати з гаслами «Не крадіть!» та «Незалежні суди!».

Це об'єднання акторів тимчасово пододало ідеологічні розбіжності і кинуло виклик популістському образу уряду Фідез, зображуючи його як слугу інтересів іноземних корпорацій. Однак закон був ухвалений, і до 2019 року рух розпався, не

досягнувши ані скасування політики, ані виборчого впливу. Інші протести за час довгого правління Орбана відповідали на посилення придушення прав ЛГБТК+ спільноти.

У 2020 році запропонований закон про заборону зміни юридичної статі викликав демонстрації та попередження з боку європейських посадовців про зростання дискримінації. Протести загострилися у 2021 році після прийняття урядом законодавства, що наслідувало російський «закон про пропаганду гомосексуалізму» 2013 року, який прирівнював гомосексуальність до педофілії та забороняв ЛГБТК+ контент. Активісти відповіли встановленням 10-метрового райдужного серця біля парламенту і обіцянкою громадянської непокори. У 2025 році після ухвалення нового закону, який заборонив проведення прайдів і дозволив розпізнавання облич для ідентифікації учасників, тисячі заблокували великий міст у Будапешті, а понад 10 000 приєдналися до сатиричного «Сірого Прайду» 12 квітня, із щотижневими демонстраціями перед запланованим прайдом 28 червня (Associated Press, 2025; Human Rights Watch, 2025). Втім, рух ЛГБТК+ досі має труднощі зі створенням широких коаліцій через виключне формування, спричинене дискримінацією, маргіналізацією та політичним шельмуванням ЛГБТК+ під час правління Фідез.

Угорська опозиція використовувала різні тактики для протидії Фідез, але зазнавала труднощів після скандалу в Йошьюді 2006 року та через подальшу політичну присутність Ференца Дюрчаня, яка відштовхнула багатьох виборців. На виборах 2018 року опозиційні партії намагалися об'єднати свої голоси, стратегічно знімаючи деяких кандидатів на користь інших, але координація залишалася слабкою, що призвело до розпорошення голосів між кількома партіями. У 2022 році технічна коаліція з шести партій під назвою «Об'єднані заради Угорщини»—до складу якої входили Демократична коаліція (соціал-ліберальна), Йоббік (крайня правиця, яка ребрендувалася в консервативну партію), Рух «Моментум» (ліберальна), Угорська соціалістична партія (соціал-демократична), партія LMP (зелено-ліберальна) та «Діалог заради Угорщини» (зелено-прогресивна)—об'єдналася навколо консерватора Петера Маркі-Зая, але зазнала поразки. Коаліція «Об'єднані заради Угорщини» мала серйозні проблеми: ідеологічні розбіжності, внутрішні конфлікти, взаємну недовіру

та суперництво амбіцій, що підривало її здатність виступати єдиним фронтом проти Орбана. Опозиція також переоцінила лояльність виборців, адже багато прихильників Йоббіка проголосували за Орбана або за нову крайньо праву партію Наша Батьківщина. Ця відсутність координації, разом зі структурними перевагами Фідез, підірвала зусилля опозиції. Протести та мітинги супроводжували як вибори 2018, так і 2022 років, причому громадські організації зосереджувались на підготовці активістів, мобілізації виборців, моніторингу порушень та інформаційних кампаніях.

У 2022 році угорські громадянські організації на чолі з aHang організували перші в країні праймеріз опозиції, мобілізувавши понад 800 000 виборців і тисячі волонтерів для підтримки єдиних кандидатів від демократії, що підвищило залученість громадян (Whitman, 2024). Демократичні сили також досягли прориву на місцевому рівні. Особливо успішним був «зелений» мер Будапешта Гергей Корачонь, який виграв вибори мера у 2018 році завдяки інтенсивній кампанії, заснованій на безпосередньому контакті з виборцями. Цей підхід виявився ефективним і за межами Будапешта: завдяки узгодженим кандидатам та зусиллям на місцях, опозиційним партіям вдалося здобути чотири додаткові муніципальні мандати попри жорсткий медіа-контроль з боку Фідез.

Водночас, найбільш помітним політичним опонентом Орбана нині є Петер Мадьяр — колишній бізнесмен, пов'язаний із Фідез, який здобув популярність після корупційного скандалу 2024 року, організовуючи масові антиорбанівські мітинги. Проте, навіть якщо партія Тиса на чолі з Мадьяром перемаже на виборах 2026 року, вона, ймовірно, представлятиме лише «молодшу версію» правління Фідез, а не справжнє демократичне оновлення.

Роберт Фіцо, довготривалий популістський лідер Словаччини та засновник партії SMER-SD, був змушений піти у відставку в 2018 році після масових протестів антипопулістського руху «За гідну Словаччину», який виник після вбивства журналіста Яна Куцяка та його нареченої. Наголошуючи на ненасильстві, прозорості та інклюзивності, цей рух об'єднав різні суспільні групи та відродив словацьке громадянське суспільство. Після 2018 року рух змістив фокус із масових мобілізацій на участь у виборах на місцевому рівні, однак із початком пандемії припинив активну

діяльність. Зрештою, рух був витіснений із політичного життя, не зумівши зберегти суспільну увагу до корупції Фіцо та процесу демократичної деградації. У 2023 році Фіцо повернувся до влади завдяки націоналістично-популістським меседжам, скориставшись фрагментованістю демократичної опозиції. Приклад Словаччини демонструє, що антипопулістським рухам може бути важко протистояти укоріненому популізму без наявності послідовної та згуртованої демократичної опозиції — навіть якщо сам рух застосовує інклюзивні підходи та існує протягом кількох років.

Роберт Фіцо обіймав посаду прем'єр-міністра Словаччини з 2006 по 2010 рік, з 2012 по 2018 рік, а також повернувся до влади після парламентських виборів 2023 року. Він заснував партію SMER у 1999 році після виходу з посткомуністичної Партії демократичної лівиці, позицінуючи нову політичну силу як протестний рух поза межами домінуючих про- та анти-Мечіарівських блоків. У 2002 році SMER набрав понад 13% голосів і пройшов до парламенту, а опозиція Фіцо до неоліберальних реформ прем'єра Дзуринди посилила популярність як самого Фіцо, так і його партії (Winkler, 2024). У період між 2002 і 2004 роками SMER об'єднався з кількома лівими партіями та був перейменований на SMER – Соціальна Демократія. Хоча коаліція 2006–2010 років з націоналістичними й авторитарними силами підірвала довіру до партії, у 2012 році SMER здобув абсолютну більшість у парламенті.

Незважаючи на соціал-демократичну риторику, SMER–SD радше слід характеризувати як популістську партію, побудовану навколо особистості Фіцо, ніж як партію зі сталою організаційною структурою. Хоча SMER–SD дедалі більше наближався до правопопулістських партій Європи своїм націоналізмом і нелібералізмом, сам Фіцо іноді демонстрував прагматизм, проводячи проєвропейську політику та уникаючи масштабних політичних конфліктів, що підкреслювало розрив між риторикою партії та її діями.

Домінування SMER–SD у словацькій політиці та особисту популярність Фіцо серед виборців було поставлено під сумнів у 2018 році антипопулістським рухом «За гідну Словаччину» (Winkler, 2024). Цей рух успішно організував тривалі масові протести, які змусили Фіцо та ключових чиновників SMER–SD піти у відставку. Однак повернення Фіцо до влади на парламентських виборах 2023 року, а також

перемога його союзника Пеллегріні на президентських виборах 2024 року, знівелювали чимало демократичних досягнень, здобутих раніше завдяки протестам. Після свого переобрання у 2023 році Фіцо почав вживати заходів для послаблення громадянського сектору, захисту себе від розслідувань і реалізації політики помсти — усе це загрожує подальшою ерозією демократії та «орбанізацією» Словаччини.

«За гідну Словаччину» (*Za slušné Slovensko*) виник у березні 2018 року у відповідь на вбивства розслідувального журналіста Яна Куцяка та його нареченої Мартини Кушнірової. Куцяк був широко відомий своїми матеріалами про корупцію та викриттями зв'язків між словацькими політиками й організованою злочинністю, зокрема італійською мафією Ндрангета та членами партії Роберта Фіцо — SMER-SD (Saxonberg, 2024). Ці вбивства викликали масове обурення та спонтанні протести по всій Словаччині. Рух почався з події у Facebook, яка швидко набула популярності, мобілізуючи громадськість через наявні соціальні, громадські та професійні мережі. Рух висунув дві основні вимоги: «ретельне та незалежне розслідування вбивств Яна Куцяка і Мартини Кушнірової за участі міжнародних слідчих» та «нова, надійна влада без людей, підозрюваних у корупції або зв'язках з організованою злочинністю». Перша офіційна акція руху, що відбулася 9 березня 2018 року, зібрала близько 60 тисяч людей лише в Братиславі, що стало найбільшим протестом у Словаччині з часів падіння комунізму (Saxonberg, 2024). 27 лютого 2018 року на пресконференції, у присутності голови поліції Тібора Гашпара та міністра внутрішніх справ Роберта Каліняка, Фіцо запропонував винагороду в розмірі 1 мільйона євро за інформацію про вбивць, виклавши поряд стоси готівки. Цей «силовий жест», що нагадував мафіозні методи, мав зворотний ефект (Saxonberg, 2024).

Відмова Фіцо взяти на себе політичну відповідальність спричинила різке падіння довіри з боку суспільства, що лише зміцнило рішучість протестувальників. У період пікової активності (березень–травень 2018) рух зосередився на підтримці тиску через масові протести. Ці зусилля виявилися успішними: 12 березня у відставку подав міністр внутрішніх справ Каліняк, 15 березня — прем'єр-міністр Роберт Фіцо, а 31 травня — глава поліції Гашпар. «За гідну Словаччину» продемонстрував високу організаційну спроможність, спираючись як на досвідчених активістів, так і на нових

учасників. Рух застосував виключно інклюзивну рамку, зосереджену на опозиції до корупції та на ідеї політичної гідності, об'єднавши громадян із різними поглядами, поколінь і регіонів у протистоянні SMER-SD. Протести—наймасовіші з часів Оксамитової революції—поширилися на десятки міст, зокрема й бастіони SMER-SD, а також вийшли за межі країни завдяки словацькій діаспорі. На відміну від попередніх антикорупційних протестів, «За гідну Словаччину» зробив акцент на ненасильстві, інклюзивності та дисципліні, створюючи мирну, сімейну атмосферу, що сприяло широкій участі. Це була перша громадянська ініціатива в посткомуністичній Словаччині, яка досягла такого рівня координації та мобілізації, і багато хто вважає, що саме вона оживила громадянське суспільство країни (Saxonberg, 2024).

Відставки ключових чиновників партії SMER-SD зменшили здатність руху «За гідну Словаччину» підтримувати масову вуличну мобілізацію, що призвело до різкого зниження явки на протестах. У відповідь рух зарезервував великі акції протесту лише для символічних подій і змістив фокус на участь у виборчих процесах. Щоб зберегти імпульс і розширити охоплення, активісти організували виїзні тури по всій Словаччині, відвідуючи як міські центри, так і сільські регіони напередодні президентських виборів 2019 року та парламентських виборів 2020 року. Метою цих поїздок було налагодження довіри та зміцнення іміджу руху як інклюзивної ініціативи «знизу догори», що слухає громадян, розповсюджує інформаційні бюлетені та заохочує до демократичної участі та голосування. Такий підхід допоміг подолати географічні та політичні розбіжності, зберігаючи громадську активність і поза межами вулиць. У 2019 році антикорупційна адвокатка Зузана Чапутова з партії Прогресивна Словаччина (PS) перемогла на президентських виборах, обігнавши союзника Фіцо з проєвропейською, продемократичною та антипопулістською платформою. Її кампанію посилило стратегічне зняття кандидатури Роберта Містрика, ще одного кандидата від PS, який її підтримав.

Напередодні парламентських виборів 2020 року, рух «За гідну Словаччину» залишався позапартійним, не підтримуючи конкретні політичні сили, але відверто виступаючи проти SMER-SD та крайніх правих кандидатів, просуваючи загальні ідеї демократичного оновлення.

На виборах 2020 року інша популістська партія — OĽaNO (Звичайні люди та незалежні особистості) на чолі з Ігорем Матовичем — скористалася широким суспільним невдоволенням корупцією та поклала край тривалій домінації SMER-SD. Однак, жодної серйозної спроби координації або побудови передвиборчих коаліцій між основними опозиційними партіями не було. Словацька опозиція залишалася слабкою та фрагментованою, а OĽaNO отримала підтримку як від усталених опозиційних партій, так і від нових, таких як Прогресивна Словаччина (PS) та Za Ľudí. Попри те, що успіх OĽaNO свідчив про ефективність антикорупційної мобілізації у збереженні уваги громадськості до зловживань з боку Фіцо, він не сприяв демократичній консолідації, оскільки фактично одна популістська партія просто замінила іншу.

Після виборів 2020 року Роберт Фіцо знову здобув популярність, використовуючи внутрішні конфлікти та неефективність правлячої поствиборчої коаліції, а також апелюючи до проросійських настроїв, зокрема обіцянками припинити військову допомогу Україні. Його повернення до влади у 2023 році стало можливим завдяки націоналістично-популістській кампанії партії SMER-SD, яка обіцяла стабільність і підтримку економічно вразливим верствам населення, а також успішному післявиборчому союзу з партіями Hlas-SD та SNS. Жодних спроб координувати дії опозиції чи формувати передвиборчі коаліції знову не було.

Основним опонентом SMER-SD виступила Прогресивна Словаччина (PS), яка збільшила свій результат із менш ніж 7% до 18%, ведучи кампанію на антикорупційній платформі та позиціонуючи себе як реальну альтернативу Фіцо (Bundzíkova & Janšta, 2024). Однак шанс PS на владу було зруйновано, коли партія Hlas-SD під проводом Пітера Пеллегріні відхилила пропозицію про коаліцію і натомість приєдналася до SMER-SD. Тим часом, рух «За гідну Словаччину» припинив активну діяльність на початку пандемії через вигорання лідерів і не зумів відновити вплив у наступні роки. Його мобілізація здебільшого носила символічний характер, наприклад, у річниці вбивств, які втратили суспільну актуальність. Хоча масові протести проти Фіцо активізувалися після його повернення у 2023 році —

особливо у 2025 році на тлі зростаючого зближення з Путіним, наразі невідомо, чи зможе цей спротив перетворитися на електоральний успіх.

Висновки до розділу 3

Розділ 3 дозволив комплексно дослідити механізми взаємодії традиціоналістських та націоналістичних ідей із ліберально-демократичними цінностями у політичному просторі ЄС. Проаналізовано, що популізм правого толку виступає ключовим експлуататором цих ідей, використовуючи суспільні страхи щодо втрати національної ідентичності, обмеження суверенітету та соціально-економічних загроз. Виявлено, що популістські політичні наративи часто спираються на моральні дилеми протиставлення цінностей плюралізму та традиціоналізму, що створює додаткове поле для політичної мобілізації та маніпуляцій у країнах ЄС. Дослідження показало, що співіснування традиціоналістських і націоналістичних ідей із європейськими цінностями є складним і неоднорідним процесом. В окремих державах-членах, таких як Польща та Угорщина, консолідація націоналістичних сил супроводжується зміцненням політичного контролю та обмеженням громадянських свобод, що ставить під загрозу універсальні демократичні принципи ЄС. Водночас в інших країнах спостерігається прагнення до балансу між захистом національної ідентичності та дотриманням ліберально-демократичних стандартів, що демонструє можливість інтеграції різнорідних політичних цінностей у межах єдиного політичного простору. Розділ також виокремив ключові шляхи мінімізації негативного впливу націоналістичних партій та рухів на загальноєвропейську політику. Серед них – посилення міждержавного та наднаціонального контролю, використання демократичних механізмів для захисту прав меншин, розвиток інституцій громадянського суспільства, спрямованих на формування критичного мислення та толерантності, а також адаптація політичних наративів для запобігання радикалізації суспільної думки. Аналіз показав, що моральні аспекти протиставлення цінностей плюралізму та традиціоналізму мають вирішальне значення для формування стабільного політичного середовища. Підкреслено, що відсутність ефективного балансування між цими цінностями може призвести до посилення конфліктності в політичній системі, підриву демократичних інститутів та зростання

популярності ультраправих і антиєвропейських рухів. Отже, результати розділу 3 підтверджують, що сучасний політичний простір ЄС характеризується високим рівнем складності та суперечностей, де традиціоналістські та націоналістичні ідеї співіснують із ліберально-демократичними цінностями. Цей висновок формує науково обґрунтовану основу для розробки практичних рекомендацій щодо зменшення ризиків політичної дестабілізації та забезпечення стійкості європейської інтеграції, а також для подальшого розвитку досліджень у сфері взаємодії національних і наднаціональних політичних цінностей у сучасному ЄС.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження, присвячене вивченню впливу традиціоналістських тенденцій та націоналістичних політичних рухів на демократичні цінності в країнах Європейського Союзу, дозволяє сформулювати наступні висновки. Дослідження спиралося на аналіз концептуальних основ традиціоналізму, націоналізму та ліберальних цінностей, а також на вивчення їхньої взаємодії з процесами європейської інтеграції, демократичних інститутів та політичних наративів у контексті сучасного правого популізму.

1. Традиціоналізм і націоналізм у сучасному політичному просторі Європейського Союзу функціонують як гнучкі політичні конструкти, що взаємодіють із ліберальними та демократичними цінностями, які становлять ідеологічну основу європейської інтеграції. У сучасних умовах ці ідеології не виступають як ізольовані політичні доктрини, а адаптуються до демократичних інституцій і процедур, використовуючи їхні механізми для поширення власних політичних наративів. Апеляція до ідей культурної спадковості, колективної ідентичності та національного суверенітету дозволяє традиціоналістським і націоналістичним рухам позиціонувати себе як альтернативу універсалістським ліберально-демократичним цінностям.

Демократичні цінності Європейського Союзу — політичний плюралізм, верховенство права, захист прав людини і меншин, свобода слова та наднаціональний характер ухвалення політичних рішень — перебувають у структурному напруженні з ідеями традиціоналізму та націоналізму. Ці ідеології схильні переосмислювати демократію в етнокультурному або морально-нормативному вимірах, що призводить до звуження її ліберального змісту та посилення акценту на пріоритеті національної спільноти над універсалістськими принципами прав і свобод.

У результаті формується системний ідеологічний конфлікт між традиціоналістсько-націоналістичними наративами та ліберально-демократичними засадами політичного устрою Європейського Союзу, який проявляється у трансформації політичного дискурсу, зростанні підтримки правопопулістських сил та переосмисленні змісту демократії в окремих державах-членах ЄС.

2. Проблема національної ідентичності та національного суверенітету є одним із ключових чинників зростання антиєвропейських політичних настроїв у державах Європейського Союзу. Європейська інтеграція, посилення впливу наднаціональних інституцій ЄС та уніфікація політичних і правових стандартів дедалі частіше сприймаються частиною населення як обмеження суверенних прав національних держав і як втручання наднаціональних структур у внутрішню політику держав-членів.

Страх втрати національної ідентичності посилюється під впливом міграційних процесів, політики мультикультуралізму та поступового розмивання культурно-історичних маркерів «титкульних націй». У таких умовах формується сприятливе соціально-політичне підґрунтя для зростання популярності євроскептичних і націоналістичних партій, які апелюють до необхідності «захисту суверенітету», «відновлення контролю над власною державою» та перегляду окремих напрямів інтеграційної політики Європейського Союзу.

Політичні конфлікти між національними урядами та інститутами Європейського Союзу, зокрема щодо судової реформи, міграційної політики та застосування механізмів політичного тиску (ст. 7 Договору про ЄС), виступають каталізатором внутрішньополітичної мобілізації антиєвропейських сил і сприяють посиленню євроскептичної риторики у національних політичних дискурсах. У цих умовах суверенітет і національна ідентичність поступово трансформуються з переважно теоретичних категорій політичної теорії у практичні політичні інструменти боротьби за електоральну підтримку та мобілізації суспільних груп.

3. Посилення націоналістичних політичних рухів у країнах Європейського Союзу безпосередньо впливає на демократичні засади держав-членів, насамперед через переосмислення принципів ліберальної демократії, верховенства права та політичного плюралізму. Націоналістичні політичні сили, апелюючи до захисту національної ідентичності та державного суверенітету, нерідко вступають у конфлікт із наднаціональними демократичними стандартами Європейського Союзу, зокрема у сферах незалежності судової влади, свободи слова, прав меншин та міграційної політики.

Зростання впливу націоналістичних партій у низці держав-членів ЄС супроводжується посиленням євроскептичних настроїв, критикою діяльності інституцій Європейського Союзу та підтримкою політичних рішень, які можуть обмежувати окремі демократичні процедури під гаслами захисту «волі нації» та відновлення контролю над національною політикою. У таких умовах націоналістичні рухи, функціонуючи в межах демократичних механізмів і використовуючи інструменти представницької демократії, водночас формують нові виклики для ліберально-демократичної моделі розвитку держав Європейського Союзу.

4. Розбіжності між традиційними та ліберальними цінностями в країнах Європейського Союзу мають системний і світоглядний характер та проявляються у різному розумінні ролі держави, особистості й суспільства. Традиційні цінності, на яких акцентують націоналістичні та традиціоналістські політичні сили, ґрунтуються на пріоритеті колективної ідентичності, історично сформованих культурних і релігійних норм, ідеї «титульної нації» та необхідності збереження національного суверенітету. У цьому контексті демократичні механізми нерідко розглядаються як інструмент захисту інтересів більшості, навіть за рахунок обмеження прав окремих соціальних груп.

Натомість ліберальні цінності, що становлять ідейну основу Європейського Союзу, спираються на принципи індивідуальних прав і свобод, політичного плюралізму, рівності перед законом, толерантності та наднаціональної солідарності. Ліберальна модель політичного розвитку передбачає часткове обмеження національного суверенітету задля забезпечення спільних європейських стандартів демократії, прав людини та верховенства права.

Ключова розбіжність між традиційними та ліберальними цінностями полягає у протиставленні колективістського, етнокультурного бачення політичного порядку універсалістському, правовому та інклюзивному підходу, що зумовлює формування ідеологічного конфлікту в сучасному політичному просторі Європейського Союзу.

5. Основні націоналістичні та ультраправі політичні рухи у країнах Європейського Союзу становлять важливий чинник сучасних політичних процесів та впливають на стан демократичних цінностей у державах-членах. У Франції

провідним суб'єктом є партія «Національний фронт» (з 2018 р. – «Національне об'єднання»), яка відстоює національний суверенітет, виступає проти поглиблення європейської інтеграції та критикує міграційну політику ЄС. Партія активно використовує риторику захисту французької національної ідентичності та культури, особливо у відносинах із мігрантами, і демонструє стабільне зростання електоральної підтримки, зокрема на регіональних виборах 2020 року та президентських виборах 2022 року.

У Польщі одним із ключових націоналістично орієнтованих політичних акторів є партія «Право і Справедливість», яка проводить політику євроскептицизму, обмежує вплив інституцій ЄС на внутрішню політику, акцентує увагу на захисті національних інтересів та сприяє консолідації влади навколо ідеї державотворчої нації. Подібні тенденції спостерігаються і в Угорщині, де партія Фідес просуває політику захисту традиційних сімейних цінностей, обмежує права ЛГБТ+ та наголошує на необхідності збереження політичної й економічної автономії держави.

В Італії діяльність ультраправих партій представлена політичними силами «Ліга» (раніше «Ліга Півночі») та «Брати Італії», які виступають за посилення національного суверенітету, обмеження масової міграції, критикують європейські регуляції та підтримують традиційні культурні цінності. В Австрії значний вплив має Партія свободи (FPÖ), яка використовує антимигрантську риторику та просуває консервативну соціальну політику.

У Нідерландах впливовою політичною силою є Партія за свободу (PVV) на чолі з Гертом Вільдерсом, яка виступає проти ісламізації суспільства та критикує політику Європейського Союзу у сфері міграції. У Бельгії активну роль відіграє партія «Фламандський інтерес», що відстоює права фламандської спільноти та підтримує ідеї регіональної автономії.

У низці інших держав Європейського Союзу націоналістичні тенденції проявляються у діяльності партій, які поєднують культурний і етнічний націоналізм із критикою наднаціональних структур. У Данії це Датська народна партія, що підтримує жорстку імміграційну політику; у Чехії — політичні сили, які виступають

проти європейських квот на прийом мігрантів; у Фінляндії — партія «Істинні фіни», що поєднує економічний популізм із націоналістичними політичними позиціями.

Формування транснаціональних коаліцій ультраправих партій у Європейському парламенті також свідчить про інституціоналізацію їх політичного впливу на рівні Європейського Союзу. Однією з таких коаліцій стала фракція «Європа націй та свобод», створена у 2015 році під керівництвом Марін Ле Пен та сформована за участі французького «Національного фронту», італійської «Ліги Півночі», австрійської FPÖ, нідерландської PVV, бельгійського «Фламандського інтересу» та інших політичних сил. У подальшому ця коаліція трансформувалася у фракцію «Ідентичність і демократія», яка посилила представництво ультраправих у Європейському парламенті, отримавши додаткові мандати, ресурси та можливості фінансування політичної діяльності.

Загалом сучасні націоналістичні рухи в країнах Європейського Союзу формують впливову політичну силу, здатну впливати на внутрішню та зовнішню політику держав-членів, стимулювати поширення євроскептицизму, протиставляти національні та наднаціональні інтереси, а також створювати додаткову напруженість у сфері демократії, прав людини та політичного плюралізму. Використання тем національної ідентичності, міграційної політики та культурних цінностей виступає важливим інструментом мобілізації електорату та забезпечення політичного впливу як на національному, так і на європейському рівнях.

6. Націоналістичні та традиційні ідеї у країнах Європейського Союзу здобувають популярність значною мірою завдяки ефективному використанню політичного нарративу правого популізму, який апелює до емоцій і страхів виборців щодо втрати національної ідентичності, суверенітету та контролю над міграційними потоками. У ряді держав-членів ЄС політичні партії та рухи правого спрямування активно експлуатують риторику захисту «титольної нації», наголошують на загрозі культурній самобутності та підкреслюють негативний вплив наднаціональних структур, зокрема інституцій Європейського Союзу.

Політичний нарратив правого популізму включає як антиліберальні елементи — критику масової міграції, обмеження впливу ЄС на національні політичні рішення,

захист традиційних цінностей і релігії, — так і популістичні меседжі, спрямовані на мобілізацію електорату проти «політичної еліти» та «зовнішніх впливів». У Франції партія «Національне об'єднання» та її лідерка Марін Ле Пен акцентують увагу на «загрозі чужих цінностей», пов'язуючи її з мусульманською міграцією та впливом Брюсселя на внутрішню політику держави. У Польщі партія «Право і Справедливість» використовує політичний наратив захисту національної державності та суверенітету від наднаціональних інституцій ЄС, що сприяє консолідації її прихильників і посиленню антиєвропейських настроїв.

Зростання правого популізму в Європейському Союзі тісно пов'язане з використанням цілеспрямованої політичної комунікації, яка формує образ загрози «для нації» та стимулює мобілізацію громадян через апеляцію до почуття несправедливості, занепаду культурних цінностей і втрати політичного контролю. У таких умовах політичний наратив перетворюється на потужний інструмент формування електоральної бази ультраправих партій і сприяє поширенню антиєвропейських та націоналістичних настроїв у суспільстві.

Таким чином, політичний наратив націоналістичних і традиціоналістських ідей виступає одним із ключових чинників зростання правого популізму в країнах Європейського Союзу, сприяє консолідації правих політичних сил у державах-членах ЄС та впливає на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики об'єднання.

7. Протиставлення цінностей плюралізму і традиціоналізму у країнах Європейського Союзу має глибокий моральний вимір, оскільки відображає конфлікт між універсальними демократичними принципами та специфічними національними інтересами. Плюралізм у політичній системі ЄС передбачає повагу до прав і свобод усіх членів суспільства, забезпечення рівності громадян незалежно від національності, релігії, етнічної приналежності чи сексуальної орієнтації, а також дотримання принципів демократичної легітимності та верховенства права.

Водночас традиціоналістичні та націоналістичні ідеї акцентують увагу на збереженні історичної та культурної ідентичності титульної нації, підкреслюють пріоритет національних інтересів над інтересами меншин і транснаціональних впливів. У таких умовах виникає моральна дилема щодо поєднання демократичних

принципів свободи та рівності з прагненням зберегти традиційні цінності й культурну самобутність нації.

Політична практика окремих держав-членів ЄС, зокрема Польщі та Франції, засвідчує, що ультраправі партії активно використовують моральні аргументи для виправдання обмеження міграції, посилення релігійних і культурних норм, а також підтримки політики, спрямованої на збереження домінування «титульної нації». З одного боку, така риторика сприяє мобілізації громадян, які відчують загрозу втрати культурної самобутності; з іншого — вона створює напруження між демократичними принципами захисту прав меншин та моральною відповідальністю держави перед суспільством.

Моральний аспект конфлікту між плюралізмом і традиціоналізмом полягає у необхідності балансування між збереженням національної ідентичності та дотриманням демократичних стандартів. Цей конфлікт набуває не лише політичного, а й етичного характеру, оскільки відображає дилему вибору між колективними та індивідуальними правами, між історичною традицією та принципами демократичного плюралізму, що залишається однією з ключових проблем сучасних держав-членів Європейського Союзу та їхніх політичних еліт.

8. Націоналістичні та ультраправі партії у країнах Європейського Союзу справляють відчутний вплив на формування загальноєвропейської політики, зокрема через участь у роботі Європейського парламенту, створення політичних коаліцій та лобіювання національних інтересів у наднаціональних інституціях ЄС. Досвід Франції, Італії, Австрії, Нідерландів та Бельгії засвідчує, що такі політичні сили активно використовують електоральну підтримку для посилення євроскептичних настроїв та просування ідей розширення суверенних повноважень національних держав у взаємовідносинах з європейськими інституціями. Формування парламентських фракцій «Європа націй та свобод» та «Ідентичність і демократія» забезпечило ультраправим партіям можливість отримати інституційний вплив у Європарламенті, доступ до фінансових ресурсів та можливість виступати політичною противагою традиційним соціал-демократичним і ліберальним силам.

Зростання політичної ролі таких партій значною мірою пов'язане з використанням популістських і націоналістичних наративів, які апелюють до страхів громадян щодо втрати національної ідентичності, економічної нестабільності або масової міграції. У таких умовах посилення ультраправих рухів може створювати ризики для цілісності Європейського Союзу, оскільки політичні рішення держав-членів дедалі частіше формуються під впливом внутрішньонаціональних політичних сил, що іноді вступає у суперечність із загальноєвропейськими принципами демократії, верховенства права та політичного плюралізму.

Зменшення деструктивного впливу радикальних націоналістичних партій на політичну систему Європейського Союзу можливе за умови реалізації комплексу політичних, інституційних та соціальних заходів, серед яких:

посилення координації політики Європейського Союзу та інтеграційних процесів із урахуванням специфіки національних інтересів держав-членів; підвищення прозорості та підзвітності діяльності Європейського парламенту й Європейської комісії з метою зменшення підґрунтя для популістських та антиєвропейських наративів; формування збалансованої міграційної та соціальної політики, яка враховує як права меншин, так і прагнення збереження національної ідентичності; зміцнення демократичної політичної культури у суспільстві через освітні програми та просвітницькі ініціативи, спрямовані на запобігання радикалізації населення та поширенню деструктивних націоналістичних ідей; створення механізмів превентивного політичного впливу на популістські коаліції у Європейському парламенті шляхом розширення міждержавного діалогу та формування ширших політичних альянсів для протидії крайнім правим силам.

Отже, вплив націоналістичних і ультраправих партій на загальноєвропейську політику є відчутним фактором сучасного політичного розвитку Європейського Союзу. Водночас його негативні наслідки можуть бути зменшені завдяки комплексним заходам у політичній, правовій та соціокультурній площинах, що сприятимуть збереженню стабільності та цілісності ЄС як наднаціонального політичного утворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. About Hungary. (2021, July 20). *Justice Minister: EC's new rule-of-law report should not be used for ideological purposes*. <https://abouthungary.hu/news-in-brief/justice-minister-ec-new-rule-of-law-report-should-not-be-used-for-ideological-purposes>
2. Adamidis, P., & Marzouki, M. (2023). Religion, migration, and the far right: How European populism frames religious pluralism. *Religions*, 16(9), Article 1192.
3. Akkerman, T. (2021). Populist parties in power and their impact on liberal democracies in western Europe. In *Political populism: Handbook* (pp. 227–238). Baden-Baden.
4. Akkerman, T., Mudde, C., & Zaslove, A. (2016). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies*, 49(7), 1–27.
5. Albertazzi, D., & McDonnell, D. (2015). *Populists in power*. Routledge.
6. Alietti, A., & Padovan, D. (2019). *Islamophobia in Italy: National Report 2018*. University of Ferrara.
7. Amnesty International. (2025, April 15). *Hungary: Global fight back begins as anti Pride law comes into effect*. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/04/hungary-global-fight-back-begins-as-anti-pride-law-comes-into-effect/>
8. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.
9. Arzheimer, K. (2018). Explaining electoral support for the radical right. *West European Politics*, 41(4), 899–920.
10. Asiryann, S., Beley, O., & Dulepa, V. (2020). “Defitsit demokratii” u Yevropeys'komu Soyuzi: suchasnyy stan i shlyakhy vyzvolennya [“Deficit of democracy” in the European Union: current state and solutions]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, 8, 499–501.

11. Balluff, P., Eberl, J.-M., Oberhänsli, S. J., Bernhard-Harrer, J., Boomgaarden, H. G., Fahr, A., & Huber, M. (2024). The Austrian political advertisement scandal: Patterns of “journalism for sale”. *International Journal of Press/Politics*.
12. Bellamy, R., & Kröger, S. (2021). Counter-democracy and the limits of EU action against democratic backsliding. *Journal of European Integration*, 43(1), 41–57.
13. Bernal, M. (1976). Liu Shih-p’ei and national essence. In *The limits of change* (pp. 90–112). Harvard University Press.
14. Bieber, F., & Törnquist-Plewa, B. (2021). Populism and judicial capture in Central Europe: Poland and Hungary compared. *Journal of Contemporary European Studies*, 29(4), 500–518.
15. Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. SAGE Publications.
16. Biskamp, F. (2024). A societal shift to the right or the political mobilisation of a shrinking minority? Explaining rise and radicalisation of the AfD in Germany. *International Journal of Public Policy*, 17(3), 139–165.
17. Bozóki, A. (2020). *The state, democracy, and the rise of Fidesz in Hungary*. Central European University Press.
18. Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press.
19. Bundzíková, V., & Janšta, D. (2024). Slovakia’s 2023 elections: Framing of foreign policy preferences by populists. *Czech Journal of Political Science*.
20. Buzogány, A. (2017). Illiberal democracy in Hungary: Authoritarian diffusion or domestic causation? *Democratization*, 24(7), 1307–1325.
21. Campbell, M., Sherman A. L., & Cothran, D. L. (2010). Mysticism matters: Distinguishing between intrinsic religiosity, extrinsic religiosity, and spirituality using higher-order factors of personality and mysticism. *Archive for the Psychology of Religion*, 32(2), 195–216.
22. Castoriadis, C. (1987). *The imaginary institution of society*. MIT Press.
23. CBOS. (2023). *Wyniki badań opinii publicznej – poparcie dla partii politycznych* [Survey results – Political party support]. Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_001_23.PDF

24. Cervi, L., Tejedor, S., & Dornelles, M. A. (2020). When populists govern the country: Strategies of legitimization of anti-immigration policies in Salvini's Italy. *Sustainability*, 12(23), Article.
25. Chiti, E. (2017). The primacy of EU law: Evolution, current challenges, and perspectives. *European Law Journal*, 23(2), 145–162.
26. Christiansen, T. (2020). The EU's new normal: Consolidating European integration in an era of populism and geo-economics. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 58(Annual Review), 13–27.
27. Council of Europe. (1950). *European Convention on Human Rights*. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf
28. de Vries, C. E. (2018). Euroscepticism and the future of European integration. *Annual Review of Political Science*, 21, 151–170.
29. DW. (2022, April 25). *French election: Macron defeats Le Pen to secure second term*. <https://p.dw.com/p/4AMbV>
30. DW. (2024, September 2). *Pravopopulists'ka AdN peremohla na vyborakh u Tyuryynhiyi* [The right-wing populist AfD won the elections in Thuringia]. <https://www.dw.com/uk/alternativa-dla-nimeccini-peremogla-na-viborah-u-turingii/a-70107288>
31. Eckhardt, W. (1991). Authoritarianism. *Political Psychology*, 12(1), 97–124.
32. Esguerra, E., et al. (2023). Accommodation of right-wing populist rhetoric: Evidence from parliamentary speeches in Germany. *Discussion Paper*, 1–55.
33. European Audiovisual Observatory. (2011). *Media law in Hungary: Overview of legislative changes*. Council of Europe.
34. European Commission. (2020, November 11). *New EU rule-of-law conditionality mechanism*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2041
35. European Commission. (2022). *Rule of Law Report 2022: Country Chapter on the rule of law situation in Hungary*. Publications Office of the European Union. <https://commission.europa.eu>

36. European Parliament. (2018). *Article 7 TEU procedure on the rule of law in Hungary*. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20251103IPR31237/hungary-s-rule-of-law-crisis-is-deepening-civil-liberties-committee-meps-warn>
37. European Parliament. (2024). *Election results*. European Results. <https://results.elections.europa.eu/en/european-results/2024-2029/>
38. European Union. (2012). Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union*, C 326, 391–407. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT>
39. Flere, S., & Lavrič, M. (2007). Operationalizing the civil religion concept at a cross-cultural level. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(4), 595–604.
40. Focraud, A. (2017, November 20). Comment comprendre les sondages qui mesurent la popularité de Macron. *Le Journal du Dimanche*. <https://www.lejdd.fr/Politique/comment-comprendre-les-sondages-qui-mesurent-la-popularite-de-macron-3497927>
41. Foucault, M. (1975). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage.
42. France 24. (2021, June 20). *Le Pen, Macron parties falter as conservatives surge in France's regional elections*. <https://www.france24.com/en/europe/20210620-far-right-leader-le-pen-suffers-first-round-disappointment-in-france-s-regional-elections>
43. Freedom House. (2004). *Freedom of the press 2004*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2004%20book_0.pdf
44. Freedom House. (2022). *Hungary: Freedom in the world 2022*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2022>
45. Fuszara, M. (2017). The Black Protest in Poland: Women's mobilization and reproductive rights. *Feminist Review*, 116(1), 49–66.
46. Fuszara, M. (2020). Religion, politics, and the Polish Right: PiS and the LGBT issue. *East European Politics*, 36(4), 525–546.
47. Gagatsek, W., & Szymanek, R. (2020). The rule of law and democratic backsliding in Poland: Judicial reform and its consequences. *East European Politics*, 36(2), 196–215.

48. Gedő, É., & Szénási, É. (2022). *Populism and migration*. Éditions L'Harmattan.
49. Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Cornell University Press.
50. Global Financial Integrity. (2021). *Trade-related illicit financial flows in 134 developing countries 2009-2018* (Report). <https://gfintegrity.org/wp-content/uploads/2021/12/IFFs-Report-2021.pdf>
51. Góra, A. (2021). Church, state and populism in contemporary Poland: PiS and the Catholic Church alliance. *East European Politics*, 37(4), 567–585.
52. Grimm, D. (2015). The democratic costs of constitutionalisation: The European case. *European Law Journal*, 21(4), 460–473.
53. Gwiazda, A. (2017). Komitet Obrony Demokracji: Civil society and protest in Poland. *East European Politics*, 33(2), 239–258.
54. Habermas, J. (2012). *The crisis of the European Union: A response*. Polity Press.
55. Hallin, D. C., & Mancini, P. (2004). *Comparing media systems: Three models of media and politics*. Cambridge University Press.
56. Helbing, M. (2013). Nationalism and democracy: Competing or complementary logics? *Living Reviews in Democracy*, 4. <http://www.lrd.ethz.ch/index.php/lrd/article/viewArticle/33>
57. Heller, E., & Ionescu, G. (Eds.). (1967). *Populism: Its meanings and national contexts*. London School of Economics.
58. Hobsbawm, E. (1990). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
59. Hofstadter, R. (1967). Remarks on populism and nationalism. In E. Heller & G. Ionescu (Eds.), *Populism: Its meanings and national contexts* (pp. 23–35). London School of Economics.
60. Honneth, A. (1996). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. MIT Press.
61. Human Rights Watch. (2025, June 20). *Pride banned, hate authorized in Hungary*. <https://www.hrw.org/news/2025/06/20/pride-banned-hate-authorized-in-hungary>
62. Inglehart, R., & Norris, P. (2017). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge University Press.

63. Ivaldi, G. (2024). The populist radical-right turn of the mainstream right in France. In *The transformation of the mainstream right and its impact on (social) democracy* (pp. 80–93).
64. Ivarsflaten, E. (2008). What unites right-wing populists in Western Europe? *Comparative Political Studies*, 41(1), 3–23.
65. Judis, J. B. (2016). *The populist explosion: How the great recession transformed American and European politics*. Columbia Global Reports.
66. Kalaycıoğlu, E. (2007). Politics of conservatism in Turkey. *Turkish Studies*, 8(2), 233–252.
67. Kaufman, S. J. (2001). *Modern hatreds: The symbolic politics of ethnic war*. Cornell University Press.
68. Kelemen, R. D. (2016). Europe's other democratic deficit: National authoritarianism in Europe's democratic union. *Government and Opposition*, 52(2), 211–238.
69. Kohn, H. (2005). *The idea of nationalism: A study in its origins and background*. New York.
70. Konieczna-Salamatin, J., & Sawicka, M. (2021). The East of the West, or the West of the East? Attitudes toward the European Union and European integration in Poland after 2008. *East European Politics and Societies and Cultures*, 35(2), 363–383.
71. Koselleck, R. (1985). *Futures past: On the semantics of historical time* (K. Tribe, Trans.). MIT Press.
72. Kovács, M. (2018). Faith and nation: Protestant churches and national identity in Hungary. *Journal of Church and State*, 60(1), 101–125.
73. Krämer, B. (2018). Populism, media, and the form of society. *Communication Theory*, 28(4), 444–465.
74. Krekó, P., & Enyedi, Z. (2018). Explaining Eastern Europe: Orbán's laboratory of illiberalism. *Journal of Democracy*, 29(3), 39–51.
75. Lacey, J. (2019). Radical right parties and institutional influence in Europe: Courts and parliaments under scrutiny. *European Political Science Review*, 11(3), 345–364.

76. Le Pen, M. (2017). *Projet présidentiel Marine Le Pen 2017: 144 engagements* [PDF]. <https://www.politique-animaux.fr/fichiers/prises-de-positions/pieces-jointes/projet-presidentiel-marine-le-pen-2017.pdf>
77. Lorenzetti, M. I. (2020). Right-wing populism and the representation of immigrants on social media: A critical multimodal analysis. *Iperstoria*, 15. <https://doi.org/10.13136/2281-4582/2020.i15.666>
78. Lührmann, A., & Lindberg, S. I. (2019). A third wave of autocratization is here: What is new about it? *Democratization*, 26(7), 1095–1113.
79. Mach, Z. (2022). Right-wing populism, Euroscepticism, and neo-traditionalism in Central and Eastern Europe. In *The right-wing critique of Europe* (pp. 22–31). Routledge.
80. Mandelc, D. (2025). Religion, migration, and the far right: How European populism frames religious pluralism. *Religions*, 16(9), 1192.
81. McDonnell, D., & Ondelli, S. (2022). The language of right-wing populist leaders: Not so simple. *Perspectives on Politics*, 20(3), 828–841.
82. McDonnell, D., & Ondelli, S. (2024). The distinctive vocabularies of right-wing populists. *Government and Opposition*, 1–23.
83. McMahan, R. (2022). Is Alt-Europe possible? Populist radical right counternarratives of European integration. *Journal of Contemporary European Studies*, 30(1), 10–25.
84. Medzihorsky, J. (2020). Populism, anti-pluralism and democratic backsliding. In L. Manucci (Ed.), *Populism and democracy* (pp. 120–140). Routledge.
85. Mijeevski, P. (2018). *Populism and media systems in Europe*. Palgrave Macmillan.
86. Militant Islam Monitor. (2017). *Geert Wilders: 'According to me Islam is not a religion'*. <https://www.militantislammonitor.org/article/id/7594>
87. Moffitt, B. (2016). *The global rise of populism: Performance, political style, and representation*. Stanford University Press.
88. Morieson, N. (2023). USA, France and Poland: Christian civilizational populism. In *Civilizational populism in democratic nation-states* (pp. 61–104). Springer Nature.
89. Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–563.

90. Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press.
91. Mudde, C. (2016). Europe's populist surge: A long time in the making. *Foreign Affairs*, 95(6), 25–30.
92. Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.
93. Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* University of Pennsylvania Press.
94. Müller, K. (2020). Christian symbols and political messaging: The case of Fidesz in Hungary. *East European Politics*, 36(2), 220–239.
95. Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge University Press.
96. Oberschall, A. (2000). The manipulation of ethnicity: From ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia. *Ethnic and Racial Studies*, 23(6), 982–1001.
97. Orbán, V. (2014, July 26). *Speech at the Bálványos Summer Free University and Student Camp, Tusnádfürdő, Romania*. <https://www.almendron.com/tribuna/wp-content/uploads/2016/01/discurso-viktor-orban.pdf>
98. Orbán, V. (2018, July 28). *Speech at the 29th Bálványos Summer Open University and Student Camp, Tusnádfürdő, Romania*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-orban-migranty-es-krytyka/29396759.html>
99. Palonen, E. (2009). Political polarisation and populism in contemporary Hungary. *Parliamentary Affairs*, 62(2), 318–334.
100. Party for Freedom (PVV). (2021). *PVV election programme 2021–2025*. <https://www.pvv.nl/nieuws/geert-wilders/10351-pvv-verkiezingsprogramma-2021-2025.html>
101. Pasquinucci, D. (2020). From narrative to counter-narrative: The European constraint and the rise of Italian populist Euroscepticism. *Journal of Contemporary European Studies*, 30(1), 39–51.
102. PKW. (2023). *Wybory parlamentarne 2023 – oficjalne wyniki głosowania*. Państwowa Komisja Wyborcza. <https://pkw.gov.pl/>

103. Puddington, A. (2017). *Breaking down democracy: Goals, strategies, and methods of modern authoritarians*. Freedom House Report. https://freedomhouse.org/sites/default/files/June2017_FH_Report_Breaking_%20D%20own_Democracy.pdf
104. Rensmann, L., Cramer, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). Populism and liberal democracy: Populist parties in Western Europe. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 455–473.
105. Reporters Without Borders. (2024). *World Press Freedom Index 2024: Hungary 67, Slovakia 29*. <https://rsf.org/en/ranking-4>
106. Rooduijn, M., van der Brug, W., & de Lange, S. L. (2019). A populist zeitgeist? Programmatic, personalistic, and media-driven populism in Europe. *Party Politics*, 25(4), 448–460.
107. Roy, O. (2019). *Is Europe Christian?* Hurst.
108. Rydgren, J. (2007). The sociology of the radical right. *Annual Review of Sociology*, 33, 241–262.
109. Sadurski, W. (2019). *Poland's constitutional breakdown*. Oxford University Press.
110. Salari, N., Shiu, E., & Zhang, T. (2018). The moderating effects of fatalism and traditionalism on innovation resistance. In *Back to the future: Using marketing basics to provide customer value* (pp. 639–651). Springer International Publishing.
111. Saxonberg, S. (2024). Combining framing and emotional approaches to social movements: The case of “For a Decent Slovakia” and civic mobilization after the Kuciak murder. *International Journal of Political Science*, 76(4), 512–531.
112. Schertzer, R., & Woods, E. T. (2022). Marine Le Pen and the ethnic stream of French nationalism. In *The new nationalism in America and beyond* (pp. 113–146).
113. Shils, E. (1958). Tradition and liberty: Antinomy and interdependence. *Ethics*, 68(3), 153–165.
114. Shils, E. (1981). *Tradition*. University of Chicago Press.

115. Shroufi, O., & De Cleen, B. (2024). Far-right intellectual discourse about populism: The case of the German Institut für Staatspolitik. *Journal of Political Ideologies*, 29(2), 330–351.
116. Snyder, J., & Ballentine, K. (1996). Nationalism and the marketplace of ideas. *International Security*, 21(2), 5–40.
117. Solovev, K., Drolsbach, C., Demirel, E., & Pröllochs, N. (2025). *TikTok rewards divisive political messaging during the 2025 German federal election* [Preprint]. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2509.10336>
118. Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13(1), 95–110.
119. Sutterová, D., & Kopeček, V. (2024). Shifting narratives of the Alternative for Germany. *Obrana a Strategie*, 2024(1), 87–105.
120. Swiss Federal Chancellery. (2018). *Referendum: No Billag initiative*. <https://www.admin.ch/gov/en/start/documentation/votes/20180304.html>
121. Szócs, L. (2021, September 28). Éric Zemmour: «La démographie, un des éléments fondamentaux de la lutte civilisationnelle entre Orient et Occident» [Interview]. *Magyar Nemzet*.
122. The Economist Intelligence Unit. (2023). *Democracy Index 2022*. <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022>
123. The Member States of the European Union. (2012). *Consolidated version of the Treaty on European Union*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e7c83fe6-4e78-4289-933d-19bbeefbb2f4/language-en>
124. Todosijevic, B. (1998). Relationships between authoritarianism and nationalist attitudes. In Z. Enyedi & F. Erös (Eds.), *Authoritarianism and prejudice: Central European perspectives* (pp. 54–88). Osiris.
125. Tóth, C. (2018). Religion and politics in Hungary: The Fidesz Party and the Christian Right. *Politics and Religion*, 11(3), 645–668.
126. Transparency International Hungary. (2021). *Corruption risks in public procurement in Hungary*. <https://transparency.hu>

127. Treaty on European Union. (2012). *Official Journal of the European Union, C* 326, 13–390.
128. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
129. Urbinati, N. (2014). *Democracy disfigured: Opinion, truth, and the people*. Harvard University Press.
130. Urbinati, N. (2019). *Me the people: How populism transforms democracy*. Harvard University Press.
131. Vachudova, M. A. (2021). Populism, democracy, and party system change in Europe. *Annual Review of Political Science*, 24, 471–498.
132. van Beek, J., Krouwel, A., & van der Brug, W. (2018). Right-wing populism and democracy in Western Europe: Challenging but not dismantling democratic norms. *European Journal of Political Research*, 57(4), 1031–1050.
133. Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2004). Openness to experience and boundaries in the mind: Relationships with cultural and economic conservative beliefs. *Journal of Personality*, 72(4), 659–686.
134. Van Kessel, S., & Nunes, C. (2023). Understanding civilizational populism in Europe and North America: The United States, France, and Poland. *Religions*, 14(2), Article 154.
135. Verian Institute for Public Impact. (2024). *State elections in Germany in Thuringia and Saxony: A short analysis of the striking results*. <https://www.veriangroup.com/news-and-insights/state-elections-in-germany-in-thuringia-and-saxony>
136. Walker, N. (2002). The idea of constitutional pluralism. *Modern Law Review*, 65(3), 317–359.
137. Weisskircher, M. (2023). Direct democracy and the impact of the Alternative for Germany (AfD)? “Populist” demand for popular sovereignty as latent political conflict. In *Sovereignty in conflict: Political, constitutional and economic dilemmas in the EU* (pp. 143–164). Springer International Publishing.

138. Wettstein, M., Esser, F., Schulz, A., Wirz, D. S., & Wirth, W. (2018). Populist communication in Germany: AfD, media criticism, and victim narratives. *Journal of Communication*, 68(2), 241–262.
139. Whitefield, S., & Rohrschneider, R. (2019). Embedding integration: How European integration splits mainstream parties. *Party Politics*, 25(1), 25–35.
140. Whitman, A. (2024). Swimming against the populist tide: Lessons from Central and Eastern Europe. *Frontiers in Political Science*. <https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1640976>
141. Wilders, G. (n.d.). *Speech — The Europe we want*. <https://geertwilders.nl/english/2066-speech-geert-wilders-the-europe-we-want>
142. Winkler, M. (2024). Populism in Slovakia: The government's worldview and politics under Robert Fico. *Osteuropa*, 11–12, 195–214.
143. Winnicki, R. (2020, November 11). Speech at the Independence March, Warsaw, Poland. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/polityka/art8763291-robert-winnicki-patriotyzm-obliczem-buntu-przeciw-cywilizacji-smierci>
144. Wodak, R. (2015). Re/nationalising EU-rope: National identities, right-wing populism, and border- and body-politics. In *National stereotyping, identity politics, European crises* (pp. 95–121). Brill.
145. Zhou, X. (2023). Transformation of radical right-wing populist parties: Reform of National Rally and its political influence. *BCP Social Sciences & Humanities*.
146. Zielińska, A. (2019). Moral politics and the Polish right: Religion as a tool for political mobilization. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 27(2), 187–205.
147. Амельченко, Н. (2013). *Цінності об'єднаної Європи*. ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив».
148. Асірян, С., Белей, О., & Дулепа, В. (2020). «Дефіцит демократії» у Європейському Союзі: сучасний стан і шляхи вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*, 8, 499–501.

149. Батрименко, О. В., Неліпа, Д. В., & Ткач, О. І. (2024). Особливості співвідношення понять «євроскептицизм» і «популізм». *Політичне життя*, 12, 107–115.
150. Вітман, К. М. (2017). Євроскептицизм як прояв дезінтеграційних тенденцій в ЄС. *Видавнича рада*, 8, 9–12.
151. Дем'яненко, Б. Л., & Прядко, Т. П. (2025). Внутрішньосистемні фактори кризи ліберальної демократії в сучасному світі. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 15, 66–90.
152. Запорожець, О. О. (2022). Сутність ліберально-демократичних цінностей ЄС. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатопольярного світу: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 24 листопада 2022 р.) (с. 275–279). Київ.
153. Запорожець, О. О. (2023). Проблема національного суверенітету в ЄС як одна з причин появи євроскептицизму. *Соціокультурні засади економіки і політики: взаємозв'язки, тренди, суперечності: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 16 листопада 2023 р.) (с. 51–54). Київ.
154. Запорожець, О. О. (2023). Вплив правого популізму на гуманітарну політику в країнах ЄС. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін*, 34, 80–86.
155. Запорожець, О. О. (2024). Вплив правих популістів на демократичні процеси в центральноєвропейських країнах. *Політичні трансформації сучасного суспільства: тези доп. Всеукр. Наук.-практ. Конф.* (м. Полтава, 22 лютого 2024 р.) (с. 233–235). Полтава.
156. Запорожець, О. О. (2024). Демократія під тиском: аналіз антидемократичного руху у сучасній політиці Європи. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодні, майбутнє: тези доп. Міжнарод. Наук.-практ. Конф.* (м. Київ, 11 квітня 2024 р.) (с. 85–89). Київ.
157. Запорожець, О. О. (2024). Політичний вплив Росії через європейські ультраправі партії. *Україна в умовах російської агресії: уроки сьогодні та*

- прогнози майбутнього: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (XXXVIII Харківські політологічні читання, м. Харків, 27 грудня 2024 р.)* (с. 6–9). Аналітичний центр сучасної гуманітаристики; Харківська асоціація політологів.
158. Запорожець, О. О. (2024). Антидемократичні тенденції у риторичі правих популістських партій ЄС. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 4(63), 232–243.
159. Запорожець, О. О. (2025). Економічні та соціальні передумови зростання правого популізму в Європі. *Фундаментальні та прикладні проблеми суспільства: історія, сьогодення, майбутнє: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17 квітня 2025 року)* (с. 322–325). Київ: Державний торговельно-економічний університет.
160. Запорожець, О. О. (2025). Правий популізм та наслідки його впливу на процес європейської інтеграції. *Національні інтереси України*, 10(15), 1274–1285.
161. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. (2011). *Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь*. Парламентське видавництво.
162. Кіянка, І. (2024). Популістські слогани у виборчій президентській кампанії США: кейс 2024. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*, 15, 228–236.
163. Кондратенко, О. Ю. (2020). Партнерство і суперечність взаємин України та Угорщини. *Зовнішні справи*, 9–10, 8–13.
164. Кучук, А. М., & Мамалига, В. В. (2022). Право людини на життя vs. Право на розпорядження власним тілом в аспекті заборони абортів (європейський контекст). *Правничий часопис*, 4, 20–24.
165. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу). (б. д.). <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf>

166. Майніна, М. С. (2019). Легітимація євроскептицизму в Європейському Союзі як тренд сучасності. *Вісник НТУУ «КПІ»: Політологія. Соціологія. Право*, 2(42), 45–50.
167. Макеєва, О. М. (2022). Права людини в системі базових європейських цінностей. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія «Право та повітряно-космічне право»*, 2(63), 48–55.
168. Остапець, Ю., & Ключкович, А. (2024). Електоральні результати праворадикальних партій на виборах до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 19, 137–148.
169. Остапець, Ю. О. (2023). Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2022 року. *Регіональні студії*, 33, 82–93.
170. Петров, А. (2020). Праві партії та міжнародні судові інституції в Європі: Випадки критики та обмеження впливу. *Інститут політичних і соціальних досліджень*.
171. Поліщук, І. О. (2025). Авторитаризм як геополітичний феномен. *Політичне життя*, 120–124.
172. Прокопчук, І. (2021). Проблема демократичного транзиту у працях французького вченого Алексіса де Токвіля (1805–1859). *Науково-теоретичний альманах Грані*, 24(12), 30–36.
173. Сич, О. М. (2018). Ренесанс етнічних націоналізмів Західної Європи. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 21, 148–156.